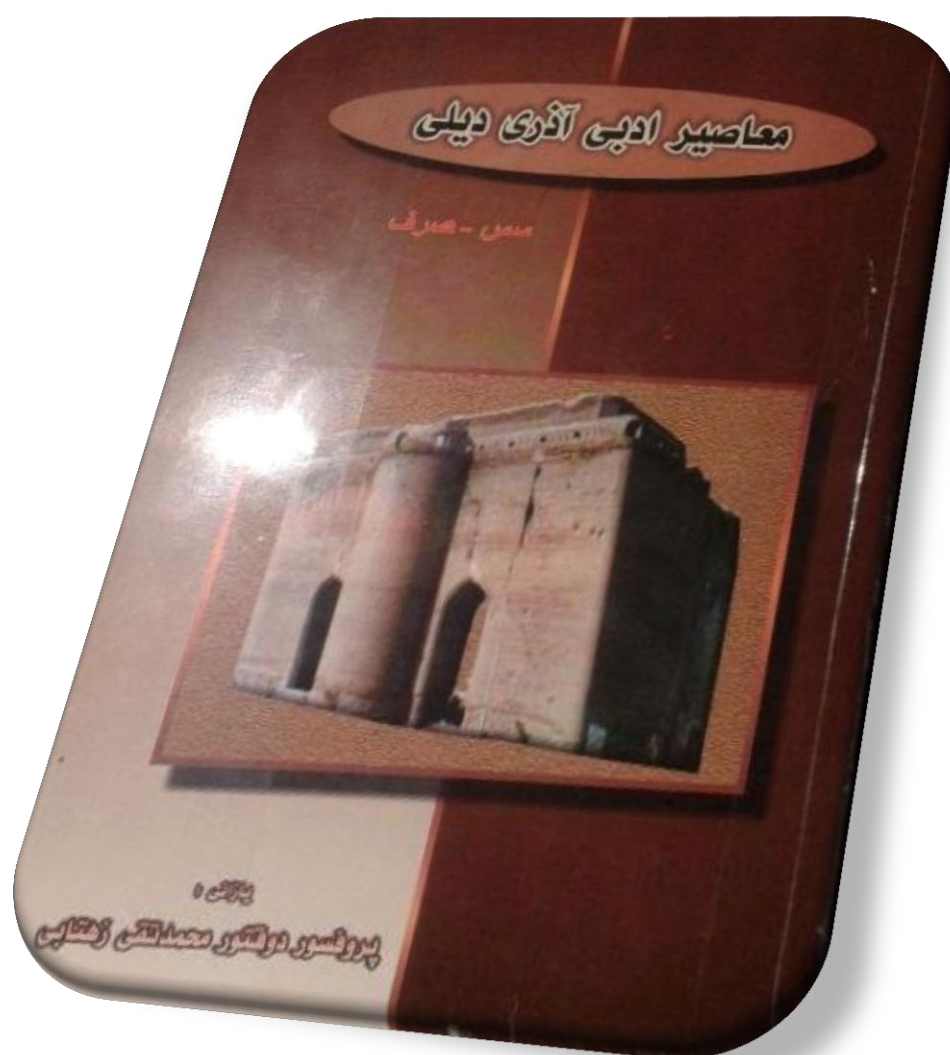

**Ana Dilimi sevdim, sevdikcə
dərirləşdim və dərirləşdikcə
onu daha artıq sevdim..
(Dr.zehtabi)**

كتايين ايچيندهكىلر

قونو

صحيفه

بۇ كىتاب نىچە ياراندى؟ ۸

سس بۆلۈمۈ: ۱۵/

حرفلار و الفبا ۱۸

كار و جىنگىلتىلى سىسسىزلىر ۲۵

قالىن و اينجه سىسلىلر ۲۸

دۇداقلانان و دۇداقلانمايان سىسلىلر ۳۰

آهنگ قانونو ۳۳

آردىجىللىق قانونو ۳۶

ھىجا ۴۰

كىلمەلەرىن سۇن حرفى ۴۳

وۇرغو ۴۷

صرف: ۴۹/

سۆز و اۇنون تركىبى ۴۹

دۆزلىتمە سۆزلىر و سۆز دۆزلىدىجى شكىلچىلر ۵۲

مركب سۆزلىر و اۇنلارىن يازىلىشى ۵۷

كۆك و شكىلچى ۶۴

۶۵	 اساس و شکیلچی
۶۷	 شکیلچیلرین نواعلاری
۶۸	 شکیلچیلرین یازیلیشی

نطق حصه‌لری: / ۷۴

الف) اساس نطق حصه‌لری

۱- اسم: / ۷۶

۷۶	 اسمین مختلف نواعلاری
۷۹	 اسملرین قورولوشجا نواعلاری
۹۹	 اسملرده منسوبیت
۱۰۶	 اسملرین حاللاری
۱۱۳	 منسوبیت و حال شکیلچیلری بیرلیکده
۱۱۹	 حال شکیلچیلرینین مختلف معنالی سوز یاراتماسی
۱۳۶	 اسملرده خبر علامتی

۲- صفت: / ۱۴۰

۱۴۰	 صفتلرین قورولوشو
۱۴۳	 دوزلتمه صفتلر
۱۵۲	 فعلی صفتلر
۱۶۵	 مرکب صفتلر
۱۷۰	 صفتلرین درجه‌سی

۳- سای: / ۱۷۴

۱۷۴	 مقدار سایلاری
-----	---------------------

۱۸۰	 سئرا سايلارى
۱۸۱	 كسر سايلارى
۱۸۱	 غئيرمعين سايلار

۴- عوضليكلر: / ۱۸۷

شخص عوضليكلرى: / ۱۸۷

۱۸۷	 (۱) ساده شخص عوضليكلرى
۱۸۸	 (۲) بيهليك شخص عوضليكلرى
۱۹۱	 (۳) قاييديش شخص عوضليكلرى
۱۹۶	 ايشاره عوضليكلرى
۱۹۷	 سۇال عوضليكلرى
۲۰۲	 غئيرمعين عوضليكلر
۲۰۶	 تعيين عوضليكلرى

۵- فعل: / ۲۱۵

۲۱۷	 فعلين قۇرولوشجا نۇعلارى:
۲۱۷	 (۱) ساده
۲۱۷	 (۲) دۆزلىتمه
۲۲۱	 (۳) مركب
۲۲۶	 مصدر
۲۲۸	 فعلين اينكارليغى
۲۳۰	 تاثيرلى و تاثيرسيز فعللر
۲۳۸	 فعللرين نۇعلارى
۲۳۸	 (۱) معلوم نۇع

٢٣٨	(٢) مجهول نوع
٢٤٢	(٣) قاييديش نوع
٢٤٤	(٤) قارشيليق نوع
٢٤٤	(٥) اجبار نوع
٢٥١	فعللرده زامان
٢٥١	كئچميش زامان
٢٥٢	(١) شهودى كئچميش
٢٥٣	(٢) نقلى كئچميش
٢٥٥	(٣) داواملى كئچميش
٢٥٨	(٤) اوزاق كئچميش
٢٥٩	اينديكى زامان
٢٦٠	گلهجك زامان
٢٦٠	(١) قطعى گلهجك زامان
٢٦٢	(٢) غنير قطعى گلهجك زامان
٢٦٦	فعللرده بيتيشين شخص عوضليكلى
٢٧٥	فعللرين شكيللى (فورمالارى)
٢٧٥	(١) مصدر
٢٧٥	(٢) امر شكللى
٢٧٧	(٣) خبر شكللى
٢٩٤	(٤) غنير شهودى شكللى
٣٠٢	(٥) لازيم شكللى
٣٠٥	(٦) التزام- آرزو شكللى

۳۰۸		(۷) واجب شکلی
۳۱۲		(۸) داوام شکلی
۳۱۶		(۹) شرط شکلی
۳۲۶		(۱۰) عمومی شکیلری
۳۲۶		فعلین باجاریق شکلی
۳۲۷		فعلین سؤال شکلی
۳۲۹		فعلی صفتلر و فعلی باغلامالار
۳۳۱		(۱) یب ۴
۳۳۴		(۲) آندا ۲
۳۳۵		(۳) آرکن ۲
۳۳۶		(۴) دیقدا ۴
۳۳۷		(۵) دیقجا ۲
۳۳۷		(۶) ینجا ۲
۳۳۸		(۷) آلی ۲
۳۳۸		(۸) مادان ۲
۳۳۹		(۹) میش ۴
۳۴۰		(۱۰) آر ۲- ماز ۲
۳۴۱		(۱۱) جاق ۲
۳۴۱		(۱۲) آندان ۲
۳۴۲		(۱۳) آن ۲
۳۴۲		(۱۴) آراق ۲
۳۴۳		(۱۵) آنا ۲

۳۴۴	 (۱۶) دىغى ۴
	۶- ظرف: / ۳۴۹
۳۴۹	 (۱) حرىك طرزى ظرفلىرى
۳۵۲	 (۲) زامان ظرفلىرى
۳۵۳	 (۳) يىر ظرفلىرى
۳۵۵	 (۴) مقدار ظرفلىرى
۳۶۱	 ۷- ندا
۳۶۳	 ۸- يامسىلامالار

ب) كۆمكى نطق حصەلىرى / ۳۶۷

۳۶۷	 ۹- قوشمالار
۳۷۴	 ۱۰- باغلايىچىلار
۳۷۵	 باغلايىچىلار يىن قۇرولوشجا نۇعلارى
	۱۱- اءاتلار: / ۳۸۰
۳۸۱	 اءاتلار يىن قۇرولوشجا نۇعلارى
۳۸۱	 اءاتلار يىن معنا نۇعلارى
	۱۲- آراسۇزلىر / ۳۸۶
۳۸۶	 آرا سۇزلىر
۳۸۸	 خطاب
۳۸۹	 جملەنىن اولىندە گلن سۇزلىر
۳۹۱	 قايناق لار

بسمه تعالی

بۇ كىتاب نىچە ياراندى؟

۵-۶ ياشلارنىدا اولاردىم، مىندىن بۇيۇك باجىم مىلمىزدە كى «زىھرا بىگىم» بىن قرآن اۇيرتىدىكى قارىشىق قىز- اۇغلان مەكتىپىنە كىندەردى. باجىمى كۇروب مىندە اۇخوماق آرزولادىم. اۇزون مىدت اصراردان سۇنرا، آنام مىنە، باجىملا بىراىر بۇ قارىشىق مەكتەپ كىتمگە اىجازە وئردى. بىر مىدت بۇرادا الفبانى اۇيرىندىم و اۇ زامان ھر يىردە بۇل تاپىلان «اصلى كرم»، «خاورنامە»، «آلب ارسلان»، «حسین كىرد شىبىستىرى» و ساىرە آنا دىلىمىزدە اولان ناغىل كىتابلارىنى راوان و سرەتلە اۇخوماغا باشلادىم. بۇنا كۇرە دە، قىش كىچەلىرى نىنەم، آنام، عمەلىرىم، باجىلارىم، قۇھوم- قۇنشو خانىملار بىزدە كۇرسو باشىنا يىغىشار و مىنى كۇرسو اۆستونە چىخارداراق تۇركچە ناغىل كىتابلارىنى اۇخوتدورادىلار. بۇنودا دىيىم كى، كىتاب اۇخودوغوم كىچەنى شىمشىن سىز بۇراخمازدىم. مىناسىنى ياخشى باشا دۇشمەسىمدە، كىتابلارى راوان اۇخوياردىم و ھامى راضى قالاردى. سۇنرا مىرزا ابراهىمىن مەكتىپى و شىبىستىرىن «كلىشن راز» آدىلى دۇولتى ابدىداى مىدرسەسىنە كىندىب فارسجا اۇيرىندىكدە، آنا دىلىمىزدە اۇخوماغى تامامىلە اۇنوتدوم. سۇنرالار تىبرىزدە اورتا مەكتەپ و دانشىرانى اۇخويان زامانلار، فارس دىلىلە بىراىر فرانسا و عرب دىللرىنى دە وار قوملە اۇيرىنمگە چالىشىدىمىسا، آنادىلىمى دە اۇيرىنمىك و بۇ دىلدەدە اۇخوماق فىكىرىمدىن بىللە كىچمىزدى. بۇ ھالى طىبىعى بىلردىم. آخى بۇتون اجتماعى شرايط، مىھىط و دۇولت اۇرگانلارى اۇنون علىھىنە يۇنلمىشىدى و مەكتەپلردە تۇركچە دانىشانى جىرىمە اندىردىلر.

۱۳۲۰- نجى ايل گلدی. رضا شاهين ديكتاتورلوغو قوغوق کیمی پارتلادی. متفق اوردولارينين ايراني تۇتماسيندان ايکي هفته کئچميردى کى، تبريزده کاریکاتورلو و اولدوقجا مزهلى «آذربايجان» غزئتى يايينلانماغا باشلادی. آغير استبداد شرايطينده تازا معاصير فيکيرلرله تانیش اولمايغىمدان، بۇ روزنامهنى بويوک هوسله اؤخودوم و اۇندا شعرده يازديم، آنجاق فارس ديلينده. بۇنا باخمايلاق بۇ روزنامه ايله آناديليمده اؤخوماغى، حياتيمدا ايکينجى دفعه اولاراق، اؤيرنديم. محدودلوق پردهسى گوزومدن گؤتورولدو.

۱۳۲۴- نجو ايل گلدی. «آذربايجان» غزئتى گننهده نشر اولماغا باشلادی. بۇ غزئتله تانیشلىق منى ايريلماز شکيلده آناديليمه باغلادی. آنا ديليمده يازماغا باشلاديم. بۇ دؤوردن آنا ديليمى علمى جهتدن اؤيرنمک اؤرهگيمده مهم هدف و آرزولاريمدان بيرينه چئوريلدی. آناديليمى سئوديم، سئودیکجه درينلشديم و درينلشديکجه اؤنو داها آرتيق سئوديم. دانشگاه گيريب آناديليمى علمى جهتدن اؤيرنمک اؤچون اؤ زمان موجود اولان بؤتون قاپيلارى دؤيدوم، جان آتيب چابالاديمسادا، هاميسى اوزومه باغلى اولدو.

بۇ هدفه چاتماق اؤچون باكى دئيه قاچاق شۇرويه گئتديم. لاکين اؤرادادا «صادق پادگانلارين» گؤستريشيله، دانشگاه عوضينه، محاکمه اولوناراق سييبرده ايشلمگه گؤندريلديم. ايکي ايل سؤنرا سييبردن تاجيکستانين پايتختى «دوشنبه» شهرينه گؤندريلديم. بۇرادا اؤيرنديم کى، شۇرويه دانشگاه گيرمک اؤچون اورتا مکتب ديپلومو لازيمدير؛ منيم ايسه ايکي اورتا مکتب ديپلومومدان (دانشسرا و شش ادبى فردوسى) هئچ بيريسىنى اوزومله گتيرميلمه ميشديم. بير ايل بۇرادا آخشام مکتبينده اؤخويوب ديپلم آلاق، اؤنو، بير عريضه ايله، باكى دانشگاهينا گؤندرديم. ايکي هفته سؤنرا اؤرادان مثبت جواب آلدیقا، کتابلاريمى ييغيشديريب باکيدا اؤخوماغا گئتديم و ياتاقخانا يئرلشديم. هله اؤخو ايليندن اؤن گؤن کئچمه ميشدى، درس لر تامام يولونا دؤشمه- ميشدى. ياتاقخانا ياشاديغيم دؤرد نفر ليک اؤتاقدا، اؤز کؤمودوما هر نه قؤيوردومسا،

يۇخ اۇلوردو. بئله گۇنلرين بىرىندە ياتاقخانا مسئولو يانېما گلىب آدىمى سۇروشودقان سۇنرا:

- سنى دانشگاهين رييسى چاغيرير- دئدى- گئت گۇر نه دئير.

- انشيتيمشديم كى، باكى دانشگاهينين رييسى بۇيوك شيميست، مخترع آكادئميك نخجوانلى يوسف محمد علييف ايدى. او ايكينجى دۇنيا محاربەسى دۇورو شيمي علمى ساحەسینده كى تازا اختراعلارى ايله سوئت اوردولارینی قطعی مغلوبیتدن نجات وئرمیشدی. رييسين اۇتاغينا گئتديم. كاتبەسى آدىمى خبر آليب، ايچەرى گيردى و قاييداراق:

- بۇيورون- دئيه، منى ايچەرى بۇراخدى.

- ايچەرى گيريب، سلام وئرديكده، اوز ميزى داليندا اۇتورموش آكادئميك يوسف محمد علييف آدىمى و هارالى اۇلدوغومو سۇروشودقان سۇنرا:

- هانسى رشتەده اۇخوماق ائستەييرسن؟ - دئيه، سۇروشودو.

- آذربايجان دئل و ادبياتى بۇلومونده- دئيه، جواب وئرديكده، رييس قاباغيندا اۇلان ديپلوموما اشاره ائدەرك:

- بئله ياخشى قيمتترلە نبيه اۇرادا اۇخويورسان، گل شيمي بۇلومونده اۇخو- دئدى.

- حۇرمتلى آكادئميك، منيم خالقيمين احتياجى هله بۇنادير- دئيه، جواب وئرديم.

بۇ سۇزلريمى ائشيدن آكادئميك دانشگاه رييسى ايلان وۇرموش كيمي ديك يئریندن قالخيب گلدی و منيله صميمى و مؤحکم ال وئەرك:

- سنه موفقيتلر آرزولاييرام- دئيهرك منى يۇلا سالدی.

درسدن سۇنرا ياتاقخانايا قايىدىب، اۇز دۇرد نفرلىك اۇتاغىما گىتتىمك اىستەدىكدە ياتاقخانا
مسئولو بىر نفرلىك بىر اۇتاغى منە گۇستىرەرك:

- سىز بۇ اۇتاقتا ياشايدىقاسىنىز - دئدى.

بئش ايل باكى دانشگاهىندا اۇخودوغوم ايللر، مختاروف كۆچەسىنە ياخين بۇ ياتاقخانانىن
تام قاپىسىنىن اوستونده يئرلشن بۇ كىچىك اۇتاقتا ياشادىم. همين بۇ ساكت كىچىك اۇتاقتا
آكادىمىك شىرعليف، پروفىسور مختار حسينزاده، آغاملى، سىدوف، هادى معلم، نصير
معلم كىمى دىلىمىزىن بۇيوك متخصصلىرىنىن محاضىرەلىرى و اثرلىرىدىن آنا دىلىمى؛
آكادىمىك حميد آراسلى پروفىسورلار على سلطانلى، محمدحسين طهماسب، فيض الله
قاسمزاده، جعفر خندان، محمدجعفر جعفرىوف، عباس زامانوف، بختيار وهايزاده...دىن
دۇغما ادبىياتىمى اۇيرىندىم.

مولاي متقيانين «من علمنى حرفا، قد سىرنى عبدا» كلامىنا اساسا من بۇ بۇيوك
شخصىتلەر مىنتدارام. اۇلو تانرى اۇنلارنىن حياتدا اۇلانلارىنا اوزون عۇمور وئرسىن و
حياتلا وداغلاشانلارىنا غنى- غنى رحمت ائتسىن.

باكى دانشگاهىنى قۇرتارماغا يارىم ايل قالاندان همين دانشگاهىن شرقشناسلىق دانشكده-
سىندە عرب دىلى و ادبىياتىنى تدرىس ائتمگە و ائله بۇ گۇنلردىن آنادىلىم بارەدە الدە ائتىدىگىم
بىلگىنى خلقىمە چاتدىرماق حاققىندا فىكىرلشمگە باشلادىم. آخى خلقىمىن اۇنا احتىياجى وار
ايدى

بۇ هدفە چاتماق اۇچون خلقىمە قۇوۇشمالى ايدىم. خلقىمە قۇوۇشماق اۇچون ايسە اول
اۇزوم سوئت بىرلىگىنىن دەمىر دىوارىنى يارىب اۇرادان چىخمالى و ايكىنجىسى قۇلدور
شاه رۇمىنى امان دئورىلتمەلى ايدى.

عبدالكرىم قاسم عراقدا ايشى اله آلان گۇندن عراقا گئدىب، پناهنده اولماق اۇچون اقدام
ائتدىم و اۇن ايكى ايل باكى- موسكو آراسىندا بۇ ايش اۇچون طيارە ائله گل- گئت ائتدىم

و نہایت میلادی ۱۹۷۱- نجی (۱۳۵۰ش) ایلده موفق اولاراق، بغدادا گئدیپ، اورانین دانشگاهیندا فارس دیلی و قدیم تورک دیلرینی تدریس ائتمگه باشلادیم.

بغداد حیاتیمین اوللریندن «کرکوک»، «توزخورماتو»، «داقوق»، «تلغفر»، «مندلی»، «آلتین کؤپرو» و... شهرلری و منطقهلرینده یاشایان بیر میلیوندان چوخ آذیرلرین ادیب و شاعیرلری و خلقیله یاخیندان تانیش اولدوم. بۇنلار اؤزلرینی «تورکمان» آدلانديربرسالاردا، دانیشتیق دیلری تمیز آذری دیلینین خصوصی بیر لهجهسیدیر، فولکلوری دا بیزیمکی ایله عینی دیر.

بغداد دانشگاهیندا ایشلهدیگیم ایللر هر ایل، عایلمله آروپایا گئدردیم. ایلک آروپا سفرلریمین بیرینده غربی آلمان و غربی بئرلینده اولدوم. بۇرادا یۆزلرله ایران آذربایجانیندان اولان طلبه گنجلرله تانیش اولدوم. بۇنلار لا صحبت و دانیشتیقلا ردا اۇنلارین چۇخلاری آنا دیلرینی اؤیرنمک ایسته دیکلرینی بیلدیرهرک، دئییردی لر کی، بۇ ایش اۇچون اؤیرنمک وسیله سی- آنادیلمیزین قایدا کتابی یۇخدور. من بئله بیر کتابین یازماسینا سؤز وئردیکده، اۇنلار اۇنون آلماندا چاپ ائتمه سینى بۇیونلارینا آلدیلار. بۇ کتابی «ایران تورکجه سینین صرفی» آدی آلتیندا یازیب اۇنلارا گؤندر دیم و اۇنلار اۇنو ۱۳۵۵- نجی ایلده آلماندا چاپ ائتدیردی لر. بۇ کتاب اسلامی انقلابین اوللرینده تهراندا اوفست شکیلینده تازادان باسیلدی.

بغداددا بۇ کتابی یازارکن، بعضی عراقلی آذیرلردن آنا دیلرینین صرفینی اؤیرنمک و یازدیغیم همین بۇ کتابی عراق آذیرلری اۇچونده چاپ ائتدیرمگی چۇخ لازیم و ضروری حساب ائتدیردی لر. بۇناگؤره ده، اۇنلارین ایستکلرینی یئرینه یئتیرهرک، ائویمده آنادیلمیزین صرفینی اۇنلارا تدریس ائتدیکدن سؤنرا، دیکته ائتدیم یازدی لر. عراق تورکلرینین اؤز ادبی اثرلریندن بۇ قایدا کتابینین مثاللارینی دا اؤزوم سئچیب تکمیل لشدیر دیم. لاکن بۇ کتابی سؤنرا، شاگیردلریمدن بیرى اولموش، عراق «اعلام» ناظیرلیگینده «قسم الترممانی» شعبه سینین رییسى اولان شخص اؤز آدینا چاپ ائتدیردی.

اۋ وقتە قدر عراقىن تۈركمان كىندلىرى و شىرلىرىنى مەكتىپلىرىدە تۈركمان اۋشاقلىرى،
بىشىنچى كلاسقا قدر، يالنىز آنادىللىرىدە اۋخوياردىلار. اۋنلارنىن اۋز ابتدائى مەكتىپلىرى
اۋچون آنادىلى كىتابلىرى وار ايدى. عراقىن «وزارت اعلام»ىندا «قسم التركمانى»نىن
رىيسى اۋلان هامان شىخس، «تۈركمان شىبەسى مەدىرى آدىندان»، هابىلە «بۈتون عراق
تۈركمانلىرى آدىندان» عراق دۈولتىنىن ان عالى حكومت ارگانى اۋلان «مجلس قىاده
اثوره» (انقلابىن رهبرلىگى مجلسى)ىه يازدى كى، عراق تۈركمانلىرى اىستىرلر كى،
تۈركمان اۋشاقلىرى ابتدائى بىشىنچى صىنىفە قدر اۋز آنادىللىرىدە اۋخوماق عوضىنە
تامامىلە و يالنىز عربجە اۋخوسونلار، تا بۇ دىلى ياخشى اۋىرنسىنلر. بۇ تەلىف «مجلس
قىاده الثوره» طرفىندن تصوىب اۋلدو و اۋ گۈندن عراقىن تۈرك اۋشاقلىرى اۋز
آنادىللىرىدە اۋخوماقدان محروم اۋلدولار. عرب شووونىزمى و بعث حزبىنىن آلتى اۋلان
عراق تۈركمانلىرىنىن بۇ مىلى دۈشمىنى «عبداللطيف بندر اۋ غلو»ايدى.

شانلى اسلامى انقلاب غلبە چالدى و لعنتە گلەمىش قۇلدور سلطنت رژىمى ابدى اولاراق دئور يلدى. انقلابىن غلبەسىندن بير هفته سۇنرا وطنە دۇنوب، خدمت انتمك اوچون موقتى حكومتە مراجعە ائتدیم. مثبت جواب آلدیقا، بئش آى انقلابىن غلبەسىندن سۇنرا، اوخو ایللى باشا چاتاجاق، وطنە قايتتیم و نۇچە آى سۇنرا تبریز دانشگاهیندا آدرى و عرب دىللرینی تدریس انتمگە باشلادیم. اوتوز ایلدن سۇنرا خلقىمین ایچینده اولماق، تبریز دانشگاهیندا تدریس زامانى یوزلرجه گنج آدرى قیزلارى و اولانلارایله یاخیندان تانیشلیق نتیجهسىنده، خلقىمین آنادىلىمىزى نه سويیهدە و درجەده قاوراماغا حاضیر اولدوغونو بىلمەدیگیم پئداقوژى بیر واقعیتین نبضینی تاپدیم و لمس ائتدیم كى، خارجهده چاپ ائتدیردیگیم «ایران تورکجهسىنین صرفى» کتابینین دىلى و سطحى یوکسکدیر. بۇناگۇرەده تبریز دانشگاهیندا آنادىلىمىزى تدریس اندرکن، تنظیم ائتدیگیم پولى کوپىلرى دىل و سويیه جهندن سادهلشدیردیم. دانشگاهلار باغلاندى، پولى کوپىلرده ناقيص قالدی. لاکین من آنادىلىمىزى اۇیرنمک اوچون بیر وسیله یاراتماق ایشیمه داوام ائتدیم و تبریز

دانشگاهیندا ایشله‌ییب «لکسیکولوژی زبان ادبی معاصر آذری» اثرینی یازدیغیم زامان، آنادیلیمیزی اؤیرنمک مقصدیله مراجعه ائدن گنجلردن استفاده ائدرک، «آنادیلیمیزی اؤیرنک» آدلی، دیلیمیزین سس بؤلومو و صرفینی احاطه ائدن، اولدوقجا ساده، بیر کتاب یازدیم. بۇ کتابدان بعضی گنجلر یارالاندیلار.

۱۳۶۸- نیجی ایلین اوللرینده تبریز رادیوسو ایداره‌سینین آذری (برون مرزی) شعبه- سیندن منه مراجعه ائدرک، معاصر ادبی آذری دیلینی اؤ شعبه‌نین ایشچیلرینه تدریس ائدیپ اؤیرتمگی تکلیف ائتدیلر. اسلاما و خلقیمین دیلینه خدمت اؤچون اسلامی حکومتین یاراتدیغی بۇ کئچیک امکانی تمناسیز و بؤیوک ممنونیتله استقبال ائدیم. بۇرادا تدریس زامانی گنج قیزلار و اولغانلارین آنادیلیمیزی اؤیرنمکده گؤستریدیکلری هوس و طلباتلارینین یوکسکلیگی منی «آنادیلیمیزی اؤیرنک» کتابینی معین درجه‌ده درینلشدیرمگه وادار ائتدی. همین بۇ تدریس جریانیندا تکمیل‌لشدیرمه نتیجه‌سینده الینیزده اولان «معاصر ادبی آذری دیلی (سس- صرف)» کتابی مئیدانا چیخدی. بۇ کتابین حاضیر کی شکیلده یارانماسیندا تبریز رادیو ایداره‌سی مسئوللاری و عمومیتله اسلامی ایران حکومتی مسئوللارینین خدمتی و کؤمگی تشکر و امتنانا لایق‌دیر.

عزیز اولجولار! بۇ کتابین تالیف و تنظیمینده معلم‌لریمین محاضیرلری، اثرلری و خلقیمیزین جانلی دانیشیق دیلینه و ادبی اثرلرینه اساسلاناراق، اولنو ایمکان قدر نقصانسیز و کامل شکیلده تقدیم ائتمگه چالیشمیشام، لاکن هم دیل و اولنون علمی دایما انکشاف ائدیپ ایره‌لی گئدیر، همده انسان جایزالخطادیر و شبهه‌سیز کتابدا بعضی اراده‌سیز خطالار واردیر. بؤتون بۇ حاللاردا حورمتلی اولجولاری تذکر و گؤستریشلری اسلاما و خلقیمیزه خدمت و مولفین سؤنسوز تشکر و منتدارلیغینا سبب اولاجاق‌دیر.

بۇ کتابی یازماقدا چکدیگیم زحمتلری من عادی انسانی، اسلامی و ملی وظیفهم، بۇرجوم بیلدیگیمدن، خلقیمین و خصوصیه جوانلارین اولندان فایدالاناراق آنادیللرینی اؤیرنمه‌سینی اولزوم اؤچون بؤیوک مکافات و اجر حساب ائدیرم.

شبهستر ۱۳۶۸/۱۰/۱

سس بۇلومو

دانيشيق سسلرى: هر بير سۆز سسلردن عبارت اولار. مثلا «آج» سۆزونده ايكي سس: آ، ج ؛ «آنا» سۆزونده اۆچ سس: آ، ن، ا ؛ و «مارال» سۆزونده بئش سس: م، ا، ر، ا، ل؛ واردير.

آنا ديليميزين سسلرى ايكي يئره بۇلونور: سسليلر و سسسيزلر.

سسليلىرى تلفظ ائلهينده هاوا جريانى آزاد شكيلده آغيزدان چىخار. آنا ديليميزده دوققوز سسلى واردير:

a آ: آنا ana

ə -ا- ە : ال əl

ı اى: ايشيق ışıq

i اى: ايكي iki

o او : اوغلان oğlan

ö او : اوردک ördək

u او : اوزون uzun

ü او : اوزوم üzüm

e ائ : ائو ev

سسسسيزلرين تلفظونده هاوا جريانى آغيزدان چىخاندا معين مانعه راست گلر. آنا ديليميزده ۲۳ سسسيز واردير:

ب + پ + ت + ج + چ + خ + د + ر + ز + ژ + س + ش + غ + ف + ق + ک
+ گ + ل + م + ن + و + ه + ی .

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلری اوجادان اۆخویون و هانسی سسلیلرین دگیشمه‌سینی نشان
وئرین:

۱- باش baş – بۆش boş – بئش beş – بیش biş

۲- ال əl – ائل el

۳- بیز biz – بۆز boz – بئز bez – بۆز büz – بۇز buz

۴- الە ələ – ائله elə

۵- بئله belə – بئله bilə – بمله bələ

۶- سۆز söz – سۆز süz

۷- شور şor – شیر şır

۸- دۆن dön – دۆن don – دهن dən

۹- قیز qız – قۆز qoz – قۇز quz – قاز qaz

۱۰- تۆز toz – تئز tez – تیز tiz

۱۱- دۇز duz – دیز diz – داز daz

۱۲- سۆر sor – سۆر sür

۱۳- قار qar – قیر qır – قۆر qor

۱۴- گۆر gür - گۆر gör – گیر gir

۱۵- گل gəl – گۆل göl – گۆل gül

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلری اۇجادان اۇخویون و گۆسترین کی، اۇنلاردا ھانسی
سس سیزلر دگیشییدیر:

- ۱- ساغ sağ – باغ bağ – داغ dağ – یاغ yağ – چاغ çağ
- ۲- بال bal – شال şal – مال mal – نال nal – قال qal – کال kal – یال yal
- ۳- باش baş – بال bal
- ۴- بار bar – بات bat
- ۵- سۆز söz – گۆز göz – کۆز köz
- ۶- قالا qala – بالا bala – یالا yala
- ۷- دۇن don – سۇن son – قۇن qon
- ۸- بىر bir – بىز biz – بىچ biç
- ۹- قۇچاق qoçaq – قۇچاق qucaq
- ۱۰- گۆی göy – گۆر gör
- ۱۱- سۇ su – بۇ bu – یۇ yu
- ۱۲- ياپراق yapraq – قازان qazan

تاپشیریق: r - s - z سسلرینین نئجه تلفظ اولماسینی دئیین

تاپشیریق: a - o - ى سسلرینین نئجه تلفظ اولماسینی دئیین.

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلری دفتريزه یازین و سسلی لرین علامتلىرىنى قويون:

دۇنلوق donluq – دۇزلو duzlu – گۆلدوردوم güldürdüm – سۇندورون

söndürün – مۇشدولوق muşduluq – قۇراقلىق quraqlıq – بۇلوشدوردوز

bölüşdürdüz – گۆندوز gündüz – سۇنسوز sonsuz – قۇچاقلىق qoçaqlıq –

اۇنونجو onuncu – یۆنگۆل yüngül.

حرفلر و الفبا

سسلری یازیدا حرفلره گؤسترلر. سسلری ائشیدیریکی و تلفظ ائدیریکی، اما حرفلری گؤروروک و یازیریکی. نئجه کی، یوخاریدا گوردوک، دیلیمیزده ۳۲ سس و اونلارین هر بیرینین بیر حرفی واردیر. اما بو ۳۲ حرفدن سئوایی یازیمیزدا سگگیر علاوه حرف ده واردیر کی، عرب کلمه لرینده ایشلنیر. بو حرفلر بونلاردیلار: ث – ح – ذ – ص – ض – ط – ظ – ع . بیز بو حرفلری عربلر کیمی تلفظ ائتمیریکی، بلکه « ث – ص » حرفلرینی «س» کیمی، «ط» حرفینی «ت» کیمی و «ع» حرفینی مختلف یئرلرده « آ – ئ – ... » شکیلینده تلفظ ائدیریکی.

دئمک الفبامیزدا قیرخ حرف واردیر. بونلارین اون اوچو ایکی شکیلی و قالانلاری اوچ شکیلی دیر. حرفلرین شکیللری و سیراسینی آشاغیداکی جدولده گوروسوز. دوزگون تلفظ اویرنمک اوچون حرفلرین آدلارینی شمالی آذربایجان الفباسیله ده گؤستریریکی:

سیرا	اولده	اورتادا	آخیردا	حرفین ادی	لاتین الفباسی ایله	سیرا	اولده	اورتادا	آخیردا	حرفین ادی	لاتین الفباسی ایله
۱	آ	ا	ا	A	A-a	۲۱	ط	ط	ط	—	—
۲	ا	ه - ه	ه - ه	Ə	Ə-ə	۲۲	ظ	ظ	ظ	—	—
۳	ب	ب	ب	BE	B-b	۲۳	ع	ع	ع	—	—
۴	پ	پ	پ	PE	P-p	۲۴	غ	غ	غ	ƒE	Ğ-ğ
۵	ت	ت	ت	TE	T-t	۲۵	ف	ف	ف	ΦE	F-f
۶	ث	ث	ث	—	—	۲۶	ق	ق	ق	ΓE	Q-q
۷	ئ	ئ	ئ	E	E-e	۲۷	ک	ک	ک	KE	K-k

G-g	KE	گ	گ	گ	۲۸	C-c	ЧE	ج	ج	ج	۸
U-u	У	اۋ	ۋ	ۋ	۲۹	Ç-ç	ЧE	چ	چ	چ	۹
Ü-ü	У	اۋ	ۋ	ۋ	۳۰	—	—	ح	ح	ح	۱۰
L-l	Л	ل	ل	ل	۳۱	X-x	XE	خ	خ	خ	۱۱
M-m	М	م	م	م	۳۲	D-d	ДE	د	د	د	۱۲
N-n	Н	ن	ن	ن	۳۳	—	—	ذ	ذ	ذ	۱۳
O-o	О	اۋ	ۋ	ۋ	۳۴	R-r	Р	ر	ر	ر	۱۴
Ö-ö	Ө	اۋ	ۋ	ۋ	۳۵	Z-z	ЗE	ز	ز	ز	۱۵
V-v	В	و	و	و	۳۶	J-j	ЖE	ژ	ژ	ژ	۱۶
H-h	Һ	ھ	ھ	ھ	۳۷	S-s	СE	س	س	س	۱۷
Y-y	ҮE	ی	ی	ی	۳۸	Ş-ş	ШE	ش	ش	ش	۱۸
I-i	Ы	ای	ی	ی	۳۹	—	—	ص	ص	ص	۱۹
İ-i	И	ای	ی	ی	۴۰	—	—	ض	ض	ض	۲۰

تاپشیریق: آشاغیدا کی سۆزلری اۆخویون و گۆسترین کی ، اۇنلاردا ھانسی سس سیزلر دگیشیدیر:

اۋت ot – اۋد od – اۋن on – چۆخ çox – بۆز boz – بۆش boş – قۇن qon –
تۆز toz – تۆخ tox – تۆر tor – سۆر sor – اۋخ ox – قۇز qoz – یۋخ yox –
قۇر qor – کۇر kor – کۇل kol – شۆر şor – قۇر qor.

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلری اۇجادان اۆخویون و «ئ» حرفینین آلتیدان خط چکین:

ئەل el – يەل yel – ئەلناز elnaz – ئەلمەك eləmək – سەل sel – مەشە meşə –
 ئەو ev – گەن gen – بەل bel – ئەنیش eniş – بەلە belə – ئەلە elə – سەچمەك
 seçmək – تەز tez – بەز bez – ئەشەك eşik – گەيمەك geymək – گەدەر gedir
 – بەش beş – چەرى çeri – چەۋەك çevik – گەرى geri – كەچمەك keçmək
 تاپشیریق: سۆزلەرى اۇخویون و اۇنلارى حرفلرینین سایینا گۆره سەچیب دىستە-دىستە
 یازین:

آنا ana – قەھرىمانلىق qəhrəmanlıq – باجى bacı – گۆز göz – اۈزۈم üzüm –
 ارەك ərik – باغ bağ – قۇيۇن qoyun – بابا baba – اۈزۈك üzük – اۈجۈزلۈك
 ucuzluq – آجى acı – آرتىق artıq – باھالىق bahalıq – یازىچى yazıçı –
 اۈدۈنلۈك odunluq – باجا baca - قۇچاق qoçaq – یازىچىلىق yazıçılıq – داراق
 daraq .

تاپشیریق: آشاغیداکى سۆزلەرى، بیرینجى حرفلرینە گۆره، الفبا سیراسى ایلە یازین:

اۈزۈن uzun – وارلىق varlıq – ھاردا؟ harda - اۈزۈم özüm – يەل yel – آباد
 abad – ایشیق ışıq – الەمەك eləmək – اینجە incə – نار nar – مۇم mum –
 اۈز üz – اولماق olmaq – ثرىا sürəyya – بۇرون burun – پاك pak – تۇت tut
 – گەرى geri – كۆر kor – ئەل el – قەلەم qələm – فیرلانماق fırlanmaq – خالا
 xala – جۆجە cücə – چەمن çəmən – ھەكىم həkim – عالم alim – دادماق
 dadmaq – ذلیل zəlil – ظالم zalım – رەھیم rəhim – طلبە tələbə – زەمى zəmi
 – زەرەر zərər – صورت – شیر – سەچمەك seçmək .

تاپشیریق: بیرینجى و اىکینجى حرفلرینە گۆره آشاغیداکى سۆزلەرى الفبا سیراسى ایلە
 دقتریزە یازین:

fikir – آدم – adam – گۆلۈش – gülüş – ثريا – sürəyya – وۇرماق – vurmaq –
 سانجاق – sancaq – سئىچە – serçə – اهر – əhər – عالم – alim – ماشا – maşa – تلفون –
 – tikə – تىكە – dön – دۇن – ağac – آغاج – kök – كۆك – kitab – كىتاب – چادىر – çadır –
 – چۆرەك – çörək – ائلدار – eldar – جان – can – شام – şam – ايرى – iri – اۆردەك –
 ördək – قۇرخماق – qorxmaq – قاچماق – qaçmaq – كۆز – köz – يايلاق – yaylaq –
 يىمەك – yemək – جۆجە – cücə – جنت – cənnət – ماشين – maşın – مۇو – möv – نۇر –
 nur – نەنگ – nəhəng – ضررلى – zərərli – زەلى – zəli – بۇرج – borc – بۆلبول –
 bülbul – لىلە – lələ – لالە – lələ – شن – şən – اۆرەك – ürək – لال – lal – دىرنىق –
 dırnaq – دىرك – dirək – وضعیت – vəziyət – ال – əl – ائله – elə – zaman – زمان –
 zor – زور – idarə – اداره – gül – گۆل – gün – گۆن – قۇزاي – quzay.

اورتادا يازىلان «ا – ه» و تشديد

«ا-ه» حرفى سۆزون اورتاسىندا نادر حاللاردا يازىلار. دئىمەك ايىكى سىسسىز حرف يان-
 يانا گلەندە، اۇنلار يان آراسىندا «ه ə» سىسىدە واردىر.

مثلاً: گلمەك gəlmək ، قەمە qəmə ، سرمەك sərmək ، چىتىن çətin ، شرىك şərik ،
 الك ələk ، بلك bələk ، ...

بعضى سۆزلەردە ايىكى سىسسىز حرف قۇشا اۇلاندا اۇنلار يان بىرىنى يازىب اۆستونە تشديد
 قۇيولور.

مثلاً: يەدى yeddi ، سگىز səkkiz ، دۇقۇز doqquz ، ساقال saqqal ، باقال baqqal ،
 حامال hamma ، چاقال qaqqal ، ..

بعضا ده حرفلرين هر ايکيسي يازيلار و تشديدده احتياج اولماز. مثلا: ساققال..

تاپشيريقي: آشاغيداکي سۆزلرده يازيلماميش «ه» حرفيني گۆسترين:

الکək مən ، əlcək ، سنده səndə ، من mən ، مەنظرە mənzerə ، اکين əkin ،
کەر kəmə , دده dədə ، ننه nənə ، قلم qələm ، ديلک dilək ، بيلک bilək ،
چمن çəmə , مەنگە məngənə ، کسمک kəsmək ، گلین gəlin ، تختە təxtə ،
پنجرە pəncərə ، برک bərk ، بەرک bərk . گۆرمک görmək ، گلەجک gələcək ،
گلجک gəlcək ، ائتمک etmək ، مئشلەر meşələr ، گۆنش günəş ، وطن
vətən ، آذربايجان Azərbaycan ، سەند səhənd ، تەبريز Təbriz ، سس səs ،
نەفس nəfəs ، زنگان Zəngən , سبب səbəb ، سحر səhər ، گۆرنلەر görənlər ،
صندل səndəl ، مەرد Mərənd ، هردن hərdən ، حسرت həsrət ، حکيم həkim
، اربيل Ərdəbil ، اثر əsər ، اولکەر ölkər ، ترلان tərən ,

تاپشيريقي: آشاغيداکي بيتده يازيلماميش «ه» حرفلريني گۆسترين و بيتي ازبرلەيڭ:

گلن بيردير، گۆدن بيردير، قالان بير،

گۆدن گلەز، گلن قالماز، عجب سير.

/ شکوہی /

تاپشيريقي: تشديدلی حرفلرين تشديدلريني قویون:

دللال dəllal ، ملا molla ، آلاه Allah ، تولا tolla ، يۇللانماق yollanmaq ، اۇن
يۇددى on yeddi ، دۇخسان دۇققوز doxsan doqquz ، ائششک eşşək ، سير sir ،
حس həs , مۆتکە mütəkkə ، ضد züdd ، فن fən ، سکسن səksən səkkiz ، عمە
əmmə ، ديللنمک dillənmək ، سيرين sirrin ، جلاب cullab ، آما amma ،

طلاب tullab ، عطار əttar ، ستار səttar ، قد ، سد ، اول əvvəl ، تاققېلتى ،
 taqqıltı ، رساملىق rəssamlıq ، تكبرلو təkəbbürlü ، ساللانماق sallanmaq ،
 خط ، آدىم addım ، حق ، مركب mürəkkəb ، كله kəllə ، حوققا hoqqa ، لذت
 læzzət ، دقت diqqət ، ذلت zillət ، قوت quvvət ، شدت şiddət ، حفظ الصحه
 hifzolhissə ، علت illət ، شر .

تاپشيريقي: آشاغيداكى جملەلرى اۇجادان اۇخويون، سۇنرا دفتريزه يازين و قۇشا حرفلى
 كلمەلرين آلتيندان خط چكىن:

اۋدەايدىم بىردن قاپى تاقىلتىسى گلدى.

اۋندان شر اىي گلير.

اۋ نەدىر كى، گۈيدن يۈرە ساللانا، اۋ نەدىر كى هر نە وئرسن آلدانا، اۋ نەدىر كى،
 گۈبگىندن ناللانا؟ /تاپماجا/

سۇلمازين قارداشى رسامدير.

بىزىم محلەمىزدە باقال ازدير.

كتابى دقتلە اۇخوماق لازىمدير.

تكبرلو ادامى ھىچ كىم سۇمز.

حياتين لذتى ساغلىقدير.

حياتدا آيىق و حساس اولماق لازىمدير.

حقدن شدتلە مدافعه لازىمدير.

تاپشيريقي: آشاغيداكى سۆزلرى جملە داخلىندە ايشلەدىب دفتريزه يازين و قۇشا سسلى
 كلمەلرين آلتيندان خط چكىن.

دقتلى ، مركب ، اُون يئدى ، ايگيرمى سگيز ، مۆتگە ، مبتدا ، قوّت ، آدیم ، ردّ ، سیر ،
حفظ الصحّه ، گۆلّه ، يۇلاماق.

تاپشیریق: آشاغیداکی خلق شعرینده اسملرین آلتیندان بیر و سایلارین آلتیندان ایکی
جیزیق چکین و شعرى ازبرلهیین:

چایین بیرى فایدادیر،

ایکینجی سی قایدادیر،

اۋچونجو نسدیر،

دۋردو تسدیر،

کئچدی بئشه،

وۋر اۋن بئشه،

چای نهدير،

سای نهدير!

تاپشیریق: آشاغیداکی شعرى ازبرلهیین و دفتریزه یازیب فعللرین آلتیندان جیزیق چکین:

حیدر بابا ایلدیریملار شاخاندا، سئلر سۇلار شاقیلدايیب آخاندا

قئزلار اۋنا صف باغلايیب باخاندا

سلام اۋلسون شوکتیزه، ائلیزه، منیم ده بیر آدیم گل سین دیلیزه.

/شهریار/

کار و جینگیلیتی لی سس سیزلر

دیلیمیزین سس سیزلری یا کار یادا جینگیلیتی لی اولور. کار سس سیزلری / پ ، ت ، ک ، ... / تلفظ ائلهینده سس تنلری تیتره میر و سس انشیدیلیمیر. جینگیلیتی لی سس سیزلر / ب ، ن ، ز ، گ ، ... / تلفظ ائلهینده سس تنلری تیتره میر و سس انشیدیلیر.

اکثر کار سس سیزلرین جینگیلیتی لیسی ده واردیر.

بو جهتلری آشاغیداکی جدولده گؤرمک اولور:

کار و جینگیلیتی لی سس سیزلرین جدولی

کار:	پ + ف + خ + ت + ش + س + ک + چ + ه
جینگیلیتی لی:	ق + ی + ل + م + ن + ر + ب + و + غ + د + ژ + ز + گ + ج

دیلیمیزده کار سس سیزلره گؤره، جینگیلیتی لی سس سیزلر چوخ ایشلنیر.

تاپشیریق: بو سؤزلری اوجادان اوخویون، اولجه جینگیلیتی لی، سؤنرا ایسه کار سس-سیزلری سیرا ایله دفتریزه یازین:

تاغ tag ، داغ dağ ، ات at ، آد ad ، آتا ata ، آدا ada ، تار tar ، دار dar ،
 سامان saman ، زامان zaman ، آس as ، آز az ، کؤل küla ، گؤل güla ، سایی say ،
 زایی zay ، آچ aç ، آج ac ، ساچ saç ، پوز poz ، بوز boz ، پؤل pul ، آخ ax ،

آغ aǵ ، باخ bax ، باغ baǵ ، ياخ yax ، ياغ yaǵ ، تىل til ، دىل dil ، گل gəl ،
كل kəl ، كۆر kor ، گۆر gür ، فال fal ، وار var ، هوا hava ، ھاچان؟ haçan

تاپشیریق: آشاغیداکی لایلالاری ازبرلهیین، اولجه جینگىلتیلی و سونرا کار سس-
سيزلرینی گۆسترین:

لاى لای دندیم یاتاسان، قیزیل گۆله باتاسان

قیزیل گولون ایچینده شیرین یوخو تاپاسان

لاى لای دندیم گۆنده من کؤلگهده سن، گۆنده من

ایلده قۇربان بیر اولسا سنه قۇربان گۆنده من

تاپشیریق: بو سۆزلری دفتریزه کۆچورون، نقطه لرین یئرینه بوراخیلیمیش حرفلری
یازیب کلمه لری تاماملایین:

اوتا... + آيا... + گيلا... + بالی... + پۇلا... + آغا... + قۇیو... + ائلنا... + اۇلدو... +
قشن... + چیچ... + آلما... + آدا... + آرا... + یۇلدا... + مارا... + قانا... + صداق...
+ گلا... + سۇلما... + فضول... + قهرما...

تاپشیریق: آشاغیداکی کلمه لرده نقطه لرین یئرینه بوراخیلیمیش حرفلری یازین و هر سۆزو
بیر جمله ده ایشلیدیب دفتریزه یازین:

قار...اش + ایگی...لر + آزا...لیق + تبر...زیم + آن...ی + دو...ما + دیل...میز +
سئو...رم + سر...ارملی + با...بان + با...رخان + انق...اب + یار...اقلار

تاپشیریق: بو شعرى ازبرلهیین:

سن ای اُون دۆرد یاشلیم، هر ایشه یئتگین

گوزونده عكسى وار ايكى عالمين

غفلتده اويناما غيرت وقتيدير

ايندى هنر وقتى شهرت وقتيدير

ائله كى بويودون، بئله دير قايدا

آتانين آديندان سنه نه فايدا

سن آسلانلار كيمي كنج جبهه لردن

يالنيز هنريوين بالاسى اول سن.

/نظامى گنجوى/

قالین و اینجه سسلیرلر

دیلمیزده اولان دوققوز سسلیدن دوردونو / a ، ئ ، i ، و ، o ، u / دئینده دیل آرخا طرفده یوخاری قالخیر و سس قالین چیخیر. بونلارا دیل آرخاسی و یا قالین سسلیرلر دئییلیر. اما قالان بئش سسلینی / ə ، ئ ، i ، و ، ü ، ئ ، e / دئینده دیلین قاباق حصه-سی اؤن داماقدان قالیر و سس اینجه چیخیر. بونلارا اینجه سسلیرلر دئییلیر. سسلیردن « و o ، و ، e » آذری کلمه لرینین اساسا بیرینجی هئجاسیندا و یئرده قالانلاری سؤزلرین هر یئرینده گله بیلر. دیلمیزین سسلیرلی قیسادی.

تاپشیریق: شعر یازین، اؤجاندان اؤخویون و قالین سسلیرلی گؤسترین:

سیزین اؤچون یاماجلاری بزمیب

گؤزهل قوشلار بسله میشم سیزلره

چراغ کیمی قیزیل لاله یاندریب

یاشیل خالی دؤشمه میشم هر یئره

/ح.ساهر/

تاپشیریق: سؤزلرده کی « و o ، و ، e » سسلیرلرین آلتیندان جیزیق چکین:

اؤزوموز özümüz ، اؤزگه özgə ، انشیک eşik ، انتمک etmək ، بئل bel ،

اوتاقلار otaqlar ، تورتا torta ، بئز bez ، سؤزلر sözlər ،

گؤزلریندن gözlərindən ، تئز tez ، سونونجو sonuncu ، یئرسیز yersiz ، کؤل kol

، کۆس kos ، چۆزمک çözmək ، سۆکمک sökmək ، سئل sel ،
اۆولاماق ovlamaq ، تئل tel.

تاپشیریق: شعرلری دفتریزه یازین و اینجه سسلیلری گؤسترین:

سحر وقتی دئیهر دیل باشا: ای باش

کی، حالین نجهدیر ای نازلی قارداش؟

دئیهر باش: لال اۆلسان راحت من

اۆزون آسوده، هم بی زحمت من.

/محمد باقر خلخالی/

تاپشیریق: شعرلری دفتریزه یازین، ازبرلهیین، قالین سسلیلرین آلتیندان بیر و اینجهلرین
آلتیندان ایکی جیزیق چکین:

نویسنده سرگذشت جهان قلمدیر، قلم، بارک الله قلم!

سفیر کبیر اونوشیروان قلمدیر، قلم، بارک الله قلم!

/مؤجوز/

دۇداقلانان و دۇداقلانمايان سىسلىلار

سسىلىرىن بعضىسىنى دىئەندە دۇداقلار گىردەلەشىپ ايرەلى اۇزانىر. بئە سسىلىرە دۇداقلانان سسىلىر دىيىلىر. بۇنلار « و o ، ؤ ö ، و u ، و ü »دن عبارتدیر. قالان بئش سسىلىنى دىئەندە دۇداقلار طىبىعى حالدا قالیر و سسىن تلفظونده شىركت ائەلمیر. بۇنلارا دۇداقلانمايان سسىلىر دىيىلىر.

سسليلرين بۇلگو جدولى

اینبجہ	قالین	
ا - ھ - ە	آ - ا	دۇداق لانمایان
اې - ې - ئ - ى	اې - ِ - ُ - ى	
اُ - ۇ		
اؤ - و	او - و	دۇداق لانان
اۆ - ۆ	او - ۇ	

تاپشیریق: شعرى اوجادان اۇخویون، دفتريزه يازين و دۇداقلانان سسليلرين آلتيندان خط چکين:

()

بیر آز تۆتک چال چۆللره سس سال

تیتەرەسین داغلار گۆموش بولاغلار
آچیلسین گۆللەر جۆشسون كۆنوللەر
/نظامی گنجوی/

(۲)

ائىل بىلىركى، سىن منىمىسەن
يۇردوم، يۇوام، مىسكىنىمىسەن
دېمىك، دۇغما وطنىمىسەن
آيرىلارمى كۆنول جاننان
آذربايجان، آذربايجان؟

/وۇرغون/

تاپشۇرۇق: جملەلرى اۇچادان اۇخويون، دىفترىزە يازىن، دۇداقلانان سىسلىلرىن آلتىندىن بىر
و دۇداقلانمايانلارنىن آلتىندىن ايكى خط چكىن:
انسان از لدن ائشيق آختارمىشدىر.
آذربايجان قهرمانلار يۇردودور.
قارتال هاوادا اۇچور.
بۇلبول قفسده اۇخويور.
باھار اۆركلىرى سئوينجىلە دۇلدورور.
تبريز شرقىن ان قديم مدنيت مركزلرىندىن بىرىدىر.
ايران بىزىم دۇغما وطنىمىزدىر.

تاپشیریق: اۇجادان اۇخویون، دفتریزه یازین و دۇداقلانمایان سسلیلرین آلتیندان بیر
جیزیق چکین:

اۇزاق زامانلاردا اصفهان شہرینده بیر حکمدار وارایدی، مملکتی چۇخ گۇزەل اداره
اُئردی، کیمسەنین حقینی کیمسەیه وئرمزدی. بونا گۇره هامی اۇنو سئوردی. فقط بو
حکمدار طالعیندن شکایت ائردی، بختور اۇلمادیغینا یاناردی، چۇنکی، دونیا اۆزوندە
تک بیر اولادی اۇلمامیشدی.

/اصلی و کرم/

تاپشیریق: فعللرین هر بیرینی بیر جملەده ایشلەدین و دۇداقلانان سسلیلرین آلتیندان بیر
جیزیق چکین:

اۆتورموشدۇز oturmuşdüz ، اۇخوموشام oxumuşam ، یازمیشدیز yazmışdız ،
ناخاچاقلار naxacaqlar ، ایچ iç ، سۇندوردوم söndürdüm ، سۇکولدو söküldü ،
گۇزلەدیلەر gözlədilər ، ایشلەدین işlədin ، باریشدیق barışdıq ، چالیشدیز çalışdız ،
قۇودوق qovduq ، اۆیرندیک öyrəndik ،

آهنگ قانونو

اصل آذرى كلمه لر يني سسليلى يا اينجه اولار، يادا قالين. بير آذرى كلمه سينده هم قالين، همده اينجه سسلى اولايلىمىز، ياني هاميسى گرک بير جنسدىن اولسون.

سۆزلرده قالين و يا اينجه سسليلىرى بير جنسدىن اولماسينا آهنگ قانونو دئيلىر.

يۇردا yurda ، آتا ata ، اۇتاق otaq ، قۇيون qoyun ، قۇزو quzu ، يۇلداشلىق yoldaşlıq ، ... سۆزلرينده سسليلىرى هاميسى قاليندير.

گۆزل gözəl ، نەنە nənə ، سۆزمک süzmək ، سۆرۈ sürü ، گۆزلەمک gözlemək ، اۆزۈم özüm ، ... سۆزلرينده سسليلىرى هاميسى اينجهدير.

تاپشيريقي: قالين سسلى سۆزلرى آيرى و اينجه سسلى سۆزلرى آيريجا دفترىزه يازين:

اۋ ev ، قلم qələm ، گمى gəmi ، دالغا dalğa ، قۇچ qoç ، ھۈنر hünər ، داغلىق dağlıq ، آياز ayaz ، ائلناز elnaz ، سۇلماز solmaz ، كۈچە küçə ، كندچى kəndçi ، قۇچاق qoçaq ، اۋيون oyun ، سۆزمە süzmə ، ال əl ، آياق ayaq ، دابان daban ، دىرسك dirsək ، دىز diz ، بۇيون boyun ، سۆپۈرگە süpürgə ، آسلان aslan ، تۈلكۈ tülkü ، سۆمۈك sümük ، گۆز göz ، آغاج ağac ، دۇداق dodaq ، تۇرتا torta ، سۆد süd ، يۇغورت yoğurt ، قايماق qaymaq ، تاوان tavan .

تاپشيريقي: نقطه لرىن يئرينده بوراخيلا سسليلىرى قويوب كلمه لرى دفترىزه يازين:

ياز...چى + قۇر...ق + كۇمورچ... + پتەكچ...ل...ك + سر...نلىك + س...روجولوك
+ يۇلد...ش + ايشچ... + كەل...ك + قۇز... + گۆزگ... + بور...دا + قۇر...ق +
گۆند...ز + ياش...للىق + قۇچ...قلىق + اۆي...ن + ب...ش + ايلد...ريم + كۈن...ل
+ ائش...ك + دۇند...رما + سۇن...ك.

تاپشيريىق: شعرى اۇجادان اۇخويون، دفترىزه يازىب ازبرلەيىن و قالين سسلىلرين آلتىندان
بىر جىزىق چكىن:

هەلدە، هەلدە بىزىم يئرلردە

سادە انسانلارین آندى چىراقدير

خلقىن آراسىندا، كندە ، شەردە

مقدس يئرلرين آدى اۇقادير

/سەند/

تاپشيريىق: شعرى اۇجادان اۇخويوب ازبرلەيىن و اينجه سسلى سۆزلرينى دفترىزه يازىن:

كامل بىر پالانچى اولسادا انسان

ياخشىدیر ياريمچىق پاپاقچىلىقدان

مندن سۆيلەمكىدیر، سندن ائشيتمك

بىر انسان الى بۇش گزمەسین گرک

/نظامى گنجوى/

تاپشيريىق: شعرى اۇجادان اۇخويون و قالين سسلى سۆزلرينى دفترىزه يازىن:

مكتبلە بىلر خلق نەدىر خلقت عالم

مكتبدير اولان كاشف اسرار طبيعت

مکتبدر ائدن ظلمدن انسانلاری آزاد

مکتبله اولور مقصده نایل بشریت

/واحد/

تاپشیریق: آشاغیداکی سؤزلری دوزگون تلفظ ائدین:

شیکایت + مینایه + سد + گولشن + گونش + تعبیر + تاثیر + جنوب + شومال + گوشه
+ بوساط + افتخار + حرمت + شعاع + دیار + مبتدا + طرح + مناسیبت + معالجه +
مامور + معلوم + معروف .

آردیجیللیق و یا سسلیلرین بیرى-بیرینین دالینجا گلمهسى قانونو

(توالی قانونو)

اصیل آدری کلمه لرینده سسلیلر هر جور گلدی اولماز. اونون معین قانونو و ترتیبی واردیر. دیلیمیزین اوز سؤزلری، مختلف جنسلی رنگلی و حجملی اینجی لردن دۆزلمیش بۆیونباغی کیمیدیر. نجه کی، بو مرواریدلر معین ترتیبه دۆزولمه سهر، بۆیونباغی دۆزلمز، ائله جه ده اصیل آدری سؤزلری او زامان دۆزهر کی، سسلیلر معین ترتیبه دۆزولسون. بو ترتیبه آردیجیللیق، یا سسلیلرین بیرى-بیرینین دالینجا گلمهسى قانونو و یا توالی قانونو دئییلیر.

توالی قانونو، یوخاریدا گوردوگوموز آهنگ قانونونون طبیعی محصولدور. یعنی اگر آدری کلمه سینین بیرینجی سسلیسینی بیلسک، آهنگ قانونون یاردیمیه، سؤنراکی هئجالاردا گلن سسلیلری ده تعیین ائده بیلریک. دئمک، آدری کلمه لرینده سؤنراکی هئجالارین سسلیلری بیرینجی هئجادا کی سسلیه تابع اولار.

بو قانونون مهم بیر جهتی اوندان عبارتدیر کی، دوققوز سسلیمیزدن اوچو، یعنی «ئ، e، و، o، و، ö» آدری کلمه لرینین فقط بیرینجی هئجاسیندا گلر و سؤنراکی هئجالاردا تکرار اولمازلار.

آشاغیداکی جدولده، سسلیلرین آدری کلمه لرینده کی ترتیبینی گورمک مۆمکوندور. بو جدولی آهنگ قانونو و یوخاریدا دئدیکلریمیزین اساسیندا اوزونوزده ترتیب ائده بیلرسیز.

آردیجیاللیق یا توالی جدولی

بیرینجی هئاجادا اولاندا	سؤنراکی هئجالاردا گله بیلن سسلیلر	اؤرنکلر (نمونهلر)	اولده گله نلر
ا- ئ e	ی- ئ- ە- ە	ائشیکده کیلر، گنتدیگجه، یئتیرمک، بشینجی	
اؤ- و o	ا- ئ- ە- ە	اودونلوق، دوندورما، دوققوزونجو، دوداق	
اؤ- و ö	ؤ- ئ- ە- ە	اؤلکهلر، بؤلوشدورمک، تۆکولمک، چؤلچو	
آ a	آ- ئ- ە- ە	آشاغی، یاراتماق، یاردیمچی، آغیز، باریشماق	هر یئرده گله نلر
ا ə	ا- ئ- ە- ە	گلیردیم، اکینچی، اندیرمک، دهمیرچی، الیمدن	
ای- ئ- ە- ە	آ- ئ- ە- ە	ایلدیریملار، ایلان، ایلغیملار، ایشیقلا	
ای- ئ- ە- ە	ا- ئ- ە- ە	ایکیمیز، بیرینجی لر، بیشمک، گیرده، بیزلردن	
اؤ- و u	ا- ئ- ە- ە	اؤزاقلاشدیرماق، اؤجالیق، اؤتانجاق، تۇتماق	
اؤ- و ü	ؤ- ئ- ە- ە	اوشومک، سۆروجو، اۆزهرینده، گۆزگو	

قید: سؤنرا کی هئجالاردا گله بیلن سسلیلر، جدولده کی ترتیبله دئییل، هر نه جور اولدو گله بیلر.

آردیجیاللیق قانونونو اؤیرندیکن سؤنرا کلمهلرده بیرینجی سسلینین علامتینی قویماق کفایتدیر و سؤنراکی سسلیلرین علامتلیرینه احتیاج یؤخدور، چونکو بو قانونا گؤره معلومدور. انجاق اؤنلارین اساس حرفلرینی یازماق حتما لازیمدیر.

تاپشیریق: بیرینجی هئجاسیندا « ئ » سسلیسی اولان اؤن کلمه دفتریزه یازین و سؤنرا کی هئجالارینین علامتترینی قویون.

تاپشیریق: آشاغیداکی کلمه‌لری سسلیلرین علامتترینه گؤره نئچه جۆر اؤخوماق اولار؟ هر کلمه‌نین جۆرلرینی دفتریزه یازین:

سوز + اوز + بوز + سور + گور + اولوم + اوزون + اوزوم + قور + اون + اول + بورون + دولو + بول + دوز + دول + دون + قول + اود + هورمک + یوز + گول .

تاپشیریق: بیرینجی هئجالاریندا « اؤ ، ۆ ، ئ » سسلیسی اولان اؤن کلمه دفتریزه یازین و سؤنراکی هئجالارین علامتترینی قویون.

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلرده بۆتون سسلیلرین علامتترینی قویون و توالی قانونو ایله تۇتۇشدورون.

آلیجی + ایکینجی + ایلیق + قوزولارین بیرى + سورمه + ائلچین + اودونچو + سولمازین قولچاغی + قوناغین اوتاغی + اوجاغین توستوسو

تاپشیریق: آلتیندان خط چکیلیمیش کلمه‌لرین یازیلیشى آهنگ و توالی قانونلارینا گؤره غلطدیر. اۇنلارین دۆزونو دفتریزه یازین و توالی قانونونا گؤره علامتترینی قویون:

کۇراؤغلی قیر آتا بیر قامچی چکوب ، قیر آت قانادلانوب، کۇراؤغلی قیرغی کیمی ایوازین اوستینه شیغیدی ، الینی آتوب کمریندن دوتوب نه قدر قولینا زور ویردی ایوازی یریندن ترپه‌ده بيلمه‌دی. کۇراؤغلی آجیقلاندی، قیزوب بیر دلی نعره چکدی. ایواز تیتیره- یوب یره یخیلدی، کۇراؤغلی بو دفعه الینی آتوب قوش کیمی ایوازی گۆتوروب قیر آتین ترکینه قویوب چنلی بئله یولاندی.

/کۇراؤغلو/

تاپشیریق: آشاغیداکی کلمه‌لرده علامتترینی قویون.

اوزومچولوك + قوزولاريميزدا + دوزنلىك + اويونبازلىق + قوناق سئور + قويون-
قوزو + اودا باشى + بوللوجا + ايلغيم + اوزلو + اوزرنىك + شووهرن + شىتيل +
دوزلو .

تاپشيريقي: كلمه لر ين علامت لر ين قۇيون و دفتر يزه يازين:

اوزون + اوزه ن + اوزونكو + اوولاق + توولاماق + اولكر + اوزدن ايراق + لووفا
+ اويماق + گوندوز + بيلدير + اوتانچاق + سوغانلىق + مينىك + يورغونلوق + قورد
دومانلىق سئور. /مئل/

تاپشيريقي: شعرى ازبرلەيىن و آلتىندان خط چكىلميش سۆزلرى آهنگ قانونو و
آرديجىللىق قانونونا گۆره دۆز يازين:

بلى دونيا ائوينده هر نه آفات

گله گر باشيوه ، اولموش مكافات

نه گلسه باشيوه، گۆر اۆز گۆزوندن

مشخص بيل اۆزونددنير ، اۆزوندن.

اۆتورسا اۆز توكى اوستينده هر كس

توكى ترينمز اصلا ، اى مقدس،

يئتمى اينجيوب، سالما فغانه

يئتم ائيلر اوشاقلارون زمانه

/محمد باقر خلخالى/

هئجا

سۆزلر پارچا- پارچا دئییلیر، هر پارچا بیر هئجادییر و هر هئجادا بیر سسلی وار. مثلا گل سۆزونده بیر سسلی وار و بیر دفعه آغیزدان چیخیر، بۇنا گۆرده بیر هئجالی سۆزدور. اما «آنا = آ + نا» سۆزو ایکی پارچا حالدا آغیزدان چیخیر ، اۆزونده ایکی سسلی وار، بونا گۆرده ایکی هئجالی سۆزدور.

سۆزده نه قدر سسلی اولسا، بیر اوقدرده هئجا اولار. هئجالارین سایینا گۆره سۆزلر بیر هئجالی (ال ، ات ، گۆز ، باش ، گۆل،...) ؛ ایکی هئجالی (آنا ، بابا ، آتا ، وطن ، قۇچاق ، اینک) ؛ اوچ هئجالی (قهرمان ، مهربان ، قارداشلیق ، انسانلیق ، دۇمانلی ، ایمانلی) ؛ دۆرد هئجالی (یازیچیلیق ، آذربایجان ، قاجیریلماق ، مسلمانلیق ، داواملیلیق) ؛ بئش هئجالی (باشیلاشدیرماق ، آبادلاشدیرماق ، آذربایجانلی ، تندلشدیرمک) و ... اولور.

خارجی دیللردن آلینمیش سۆزلرده کی هئجالاری نظره آلماساق، آنا دیلیمیزده اساسا بئش نوع هئجا واردیر. بونلار آشاغیداکیلاردان عبارت دیر:

(۱) **تام آچیق هئجا:** سۆزون اولینده گلن و یالنیز بیر سسلیدن عبارت اولان هئجالار. مثلا: آ+نا ؛ آ+جی ؛ آ+چیق ؛ او+زوم ؛ ای+کی ؛ ای+لان...

(۲) **آچیق هئجا:** بیر سسسیز و بیر سسلیدن عبارت اولان و سۆزون هر یئرینده گله- بیلن هئجالار. مثاللار: با+با ؛ با+جی ؛ دا+یی ؛ خا+لا ؛ بی+بی ؛ دی+له...

(۳) **قاپالی هئجا:** بیر سسلی و بیر سسسیزدن قۇرولان هئجا. بو هئجا سۆزون هر یئرینده گلهبیلر. مثاللار: آل ، ال ، آت ، ایت ، ایش ، اؤد ، اؤن ، آش ، اوچ...

۴) **تام قاپالى ھىجا:** ايكي سىسسىزىن آراسىندا بىر سىلىدىن عبارت اولان ھىجالار كى ، سۇزون ھر يىرىندە ايشلنەبىلر. مثاللار: باغ ، داغ ، يۇل ، سۇل ، ساغ ، لال ، بال ، گۆل، گل ، قۇل ، نال ، كۇر ، گۆز ، دام...

۵) **ايكىنجى تام قاپالى ھىجا:** اوچ سىسسىز و بىرىنجى سىسسىزدن سۇنرا گلن بىر سىلى- دن عبارت اولان ھىجا كى ، سۇنرا كى ايكي سىلىدىن بىرى مطلق «سونور» ، تام جىنگىلتىلى سىس اولمايدىر. مثاللار: دۇرد ، سرت ، درد ، مرد ، قۇرد ، پرت ، دۇست ، دارت ، سۇرت ، قىرت...

سۇنوندا ايكي سىسسىز اولان ھىجالارين بىر سىراسىنين اولىندە سىسسىز اولمور. مثاللار: آلت ، اۆست ، اۇرت ، اۆلچ ، ارک...

تاپشىرىق: اۆخويون، سۇزلرى ھىجالارا آيىرىن و ھر كلمەنين ھىجالارىنين سايىنى يازىن:

كۇراۋغلونون اۆز آدى روشن ايدى. آتاسىنين آدى على. على، وار- دولتى ايله مشهور اولان حسن خانىن ايلخىچىسى ايدى. على نىچە ايللر حسن خانا ايلخى اوتارمىشدى، اونون قاپىسىندا عۇمرونو، گونونو چۆرودوب ساققالىنى آغارتمىشدى.

/ كور اوغلو /

تاپشىرىق: سۇزلرىن ھىجالارىنى گۇستىرىن و اۇنلارى انسان آدى ، اشيا آدى و حيوان آدى اساسىندا اوچ يىرە بۇلوب دىقترىزە يازىن:

اردىبىل ، مارال ، قارتال ، فضولى ، چىلىنگىر ، شالوار ، معلم ، سەند ، اۇرمو گۇلو ، كەلىك ، قابان ، دىقتر ، ائل گۇلو ، مىز ، قافلان ، سالماس ، سۇغىرچىن ، باغرى قارا ، چايدان ، سۇروجو ، اۆكوز ، جارجار ، تراكتور ، مەكتەب ، چۆمچە ، قابلاما ، تۇلوق ، قارغا ، كىنك ، زىنگان ، رىحان ، ساوالان.

تاپشیریق: سۆزلری اۇخویون و اۇنلاری بیر ھنجالی، ایکی ھنجالی و چوخ ھنجالی
اۇلماق اعتباریلە اۆچ دستەدە دقتریزه یازین:

اۇشاق ، آری ، بال ، مسلمانلیق ، ائو ، انشییک ، دۇشک ، اۇبا ، اۇجوز ، دۇمانلیق ،
اۆزومچولوک ، جنیران ، باجی ، گۆل ، تیریزلی ، اۇزاقلاشماق ، قویون ، آچیق ،
اۇجوزلاشدیرماق ، ایگیت ، سئرچە ، قۇزغون ، پنجرە ، ایشیقلیق ، سئوگی ، یورد .

تاپشیریق: آشاغیداکی تک ھنجالی سۆزلرە شکیل چیلر آرتیرماقلا اۇنلاردان ایکی و یا
چوخ ھنجالی سۆزلر دۆزلدین:

ال ، ائو ، قۇل ، باش ، گۆز ، دیل ، داش ، داغ ، بیچ ، سۆر ، دۇز ، آز ، بال ، کۆک ،
دیز ، قاش ، چۆل .

كلمەلەرىن سۇن حرفى

آدرى سۆزلەرىنن اكرى نىجە كى، ائشيدىلەر، ائلەدە يازىلار.

مثال: چاپ ، گۆر ، كۆز ، آش ، قاق ، دام ، دان ، تۆت ، ساغ ، داغ ، ...

۱) اۆ كىلمەر كى ، آخرلى «ق» ، «غ» و يا «خ» تلفظ اولور، اگر تك هئجالى اولسالار، «غ» يا «خ» و اگر ايكى و يا چۆخ هئجالى اولسالار، «ق» شكلينده يازىلار. داهدا دقيق دئسك، تك هئجاليلارى خلقين آغزىندان ائشيتىدىگىمىز كىمى ، چوخ هئجاليلارى يالنىز «ق» يازماق لازىمدىر.

مثالار: چۆخ ، مئخ ، اغ ، داغ ، يئخ ، اؤخ ، يۆخ ، بۆغ ، ساغ ، باخ ، ياخ ، زئغ ، تۆخ ، قئغ ، ياغ ، اؤشاق ، قۇلاق ، اؤتاق ، قاقماق ، سۇراق ، قئراق ، چاناق ، ...

۲) قالين سسلى مصدرلر «ق» و اينجه سسلىلر «ك» ايله قۇرتارار:

يازماق ، اؤتورماق ، آخماق ، داشماق ، ياتماق ، سالماق ، يئمك ، گللك ، گۆرمك ، گزمك ، سئومك ، سؤنمك ، ...

۳) سۆزلرين آخرىندا كى «ق» حرفى ايكى سسلى آراسىنا دۆشسه، «غ» حرفينه چئوريلر.

نمونهلر: اؤشاق= اؤشاغى ؛ داياق= داياغى ؛ ...

۴) ايكى و چۆخ هئجالى سۆزلرين آخرىندا كى «ت» حرفى ايكى سسلى آراسىنا دۆشنده «د» حرفينه چئوريلر.

نمونهلر: اىگيت= اىگيدى ؛ قاقچيرت= قاقچيردير ؛ اؤنوت= اؤنودور ؛ ...

لاكن تك هئجالى سۆزلرده «ت» حرفى ايكى سسلى آراسىندا دگيشمز، «ائت» و «گنت» سۆزلرىندن باشقا. گندير ، اندير.

۵) سۆزلىرىن آخىرىدا ك «ك» حرفى ايكي سسلى آراسىنا دۆشندە «گ-ى» شكىلنە دۆشوب ھم بئە تەلفۇز اولار، ھمدە يازىلار:

چۆرەك ← چۆرەيى = چۆرەگى / كۆرەك ← كۆرەيى = كۆرەگى / امك ← امەيى = امگى

۶) ھر آذرى سۆزونون تركىيىدە «ق-خ-غ» سسلىرىندىن آزى بىرى اولسا اۇ سۆزون سسلىلىرى قالىن اولار.

نەمۇنە: قىزىل ، آغاج ، چوخور ، اۇتاق .

۷) ھر آذرى سۆزونون تركىيىدە «ك - گ» سسلىرى اولسا، اۇ سۆزون سسلىلىرى اينجە اولار.

نەمۇنە: كۆمك ، چۆرك ، پتك ، دۆشك ، ايگىرمى ، گرک ، گلين ، گۆردوم ، گۆموش ، گۆن .

تاپشۇرۇق: «ق» حرفىلە بىتن آشاغىداكى سۆزلىرىن ھر بىرىنى بىر جەملەدە ائلە ايشلىدىن كى ، «ق» حرفى «غ» حرفىنە چئورىلسىن:

يازماق ، قەرمانلىق ، قاشىق ، قىشلاق ، تۇرپاق .

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى جەملەردە «ق» حرفىندىن چئورىلمى «غ» لرى گۆستىرىن و كەلمە- لرىنىن اصلىنى يازىن:

قار ياغماغا باشلايدان بىر سەت سۇنرا داغلار آغارماغا باشلادى.

ھر نە سالسان آشىنا، اۇ گلر قاشىغىنا /مئل/

قۇر- قۇر قورباغا يۆگوردو كۆچە باغا /مئل/

قۇناق قۇناغى سئومز، ئو صاحىبى ھىچ بىرىن /مىل/

تاپشۇرۇق: «ت» حرفىلە بىتن سۆزلەرى جملەلەردە ئىلە ایشلدىن كى، «ت» حرفلەرى «د» حرفىنە چئورلىسىن:

اۇچورت ، اۇيرت ، گىزىلت ، كىچىت ، ائشىت ، اوينات ، آلدات ، اوخشات ،..

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى سۆزلەردە نقتەلەرىن يئرىنە «ق» ، «غ» و يا «خ» حرفى قويماقلا كملەلەرى تاماملایىن:

اۇتال... ، يال... ، پالچى... ، قور... ، تۇلو... ، سۇلو... ، چارى... ، شو... ، سى... ، تابا... ، قابا... ، شا... ، قا... ، بارما... ، تا... ، قاچا... ، چى... ، قالا... ، قىرا... ، با...

تاپشۇرۇق: نقتەلەرىن يئرىنە «ق» و يا «ك» حرفلەرىدىن بىرىنى قويماقلا كملەلەرى دقتىزە يازىن:

وۇرما... ، گۇرم... ، دىرىلتم... ، سۇلما... ، ياتما... ، دانىشما... ، اۇیناما... ، دۇشم... ، سۆزم... ، وئرم... ، گىتتم... ، قالما... ، پۇزما... ، دۆزم... ، گىزىلتم... ، گۇروشم... ، يۇرولما...

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى جملەلەردە «ت» حرفىدىن چئورلىن «د» لرى تىیین ائدىن و اۇ سۆزلەرىن اصلینى يازىن:

قارقا قۇز تاپاندا، اۇنو گىزىلەدر.

آدام آناسىندان و آتاسىندان سۆز ائشىدر.

آدام بىلمەدىگىنى اۇيرەنر و بىلدىگىنى اۇيرەدر.

اىگىدىن باشى قالسىز اولماز.

اۇزوز ياتمايىن و ياتانلارى اۇيادىن.

تاپشیریق: «ک» حرفیلە بیتن آشاغیداکی سۆزلری جملەلر داخلىندە ائله ایشلەدین کی ،
«ک» حرفلری «ی» و یا «گ» حرفینە چئوریلسین:

کۆمک ، گۆرمک ، بۆلۆک ، اتک ، دیرک ، الجک ، پتک .

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلری داها نە شکیلدە یازماق اولار؟

دۆیۆ ، ایگیرمی ، دگیرمان ، اگیرمک ، ایری ، دهر ، دۆیمک ، اۆگۆد ، سۆیۆد ، دئییل
، اگیل ، ایگیت .

تاپشیریق: متتی دفتریزه کۆچورون و نقطەلرین یئرینە «ق» یا «غ» حرفینی ، هابئله
«ک» و یا «گ» ، «ی» حرفلرینی یازین و علتینی سۆیلەیین:

بیر گۆن حسن خانین ائوینە بیر پاشا دۆستۆ قۇنا... گلەیشدی. حسن خان دۆستۆ پاشایا
یاخشى قۇنا... لی... ائلهدی. پاشا حسن خانا راضی لی... ائلهدی، خانلی... ینی ، دولت
مالینی ب... ندی.

/کور اوغلو/

وۇرغو

بىردىن ئارتىق ھىجاسى اولان سۆزلەرنى تەلفۇز ئىلەيندە ھىجالارنى ھامىسى بىر جۆر دىئىلمىر، بىلكە اۇلارنى بىرى اۇ بىرىلەرنە نىسبەت بىرەك دىئىلىر. مىثلا آزادلىق سۆزۈندە اۇچۇنچۇ، يەنى «لىق» ھىجاسى اۇ بىرى اىكى ھىجادان بىرەك تەلفۇز اۇلۇنۇر.

سۆزدە بىر ھىجاننى بىرەك دىئىلمەسەنە وۇرغو دىئىلىر.

آدرى سۆزلەرنىن چۇخۇندا وۇرغو سۆزۈن سۇن ھىجاسىنا دۇشەر. اما دىئىلمىزدە ائە سۆزلەردە واردير كى، وۇرغۇلارى آخىردا اۇلماز. مىثلا امر فەللەرىندە وۇرغو بىرىنچى ھىجايا دۇشەر.

بعضا وۇرغۇنۇن غلط دىئىلمەسى سۆزۈن مەناسىنىن دگىشمەسەنە سەبب اۇلار. مىثلا: « گلىن قۇناقلىرى قارشىلايلاق بۇيۇرون اىچرى گلىن- دندى» جملەسىندە بىرىنچى گلىن سۆزۈ اسمدير، وۇرغۇسۇ سۇنۇندا اولمالىدەر، لاكىن اىكىنچى گلىن امر فەللىدەر و اۇنا گۇرەدە وۇرغۇسۇ بىرىنچى ھىجادا اۇلمالىدەر. بو وۇرغۇلارنى يۇرلىرى غلط دىئىلسە، جملەنى باشا دۇشمەك اۇلماز.

تاپشۇرىق: اۇخۇيۇب ازبەلەيىن و سۆزلەردە وۇرغۇلو ھىجالارى گۇستەرىن :

اىتالىانلار ايمانسىز انگلىس ھم فرانسىز

بىزە اىگنە وئرمەسە قالاجايىق تۇمانسىز.

مىن گۇدىرم مەندە تاماشادى گەندە

بىزىم مىلت ياتىبدەر آيىلاجاق اۇلندە.

/معجز/

تاپشیریق: سۆزلىرى اۇخويون، دفتريزه يازين و وۇرغولو ھىجاللارين آلتىندان جىزىق
چكىن:

اۇتوبوس ، مهارت ، حقيقت ، شريعت ، شرايط ، كاينات ، تجربهلى ، كهلىك اۇتو ،
سارى كۆك ، تجارت ، اطاعت.

تاپشیریق: امر فعللرينين هر بيرينى بير جملەدە ايشلدين و وۇرغولارين يئرینی
گۆسترين:

اۇتور ، قاچما ، كىچمه ، يازين ، چاليشين ، ازمەيىن ، گۆزلەسينلر ، گۆسترينيز ،
اۇخويون ، قيرما ، كسمەيىن ، باخينيز ،...

تاپشیریق: آشاغيداكى سۆزلىرىن هر بيرينه ايكي جملە يازين ، بيرينجى جملەدە
وۇرغولار سۆزلىرىن بيرينجى ھىجاللاريندا و ايکينجى جملەلردە وۇرغولار سۆزلىرىن
ايکينجى ھىجاللاريندا اۇلسون.

ازمه ، سرين ، يارما ، بۇلاما ، قازما ، سىچمه ، گلين ، قۇوورما ، سۆزمە ، تۇولاما ،
قالين ، يازين ، قازين ، يابين ،...

صرف

سۆز و اۋنون تركيبي

سۆزلرين قۇرولوشجا نواعلارى:

(۱) ساده سۆزلر: او كلمه لر كى ، هميشه ثابت قالار ، تكليده معناسى اۇلار و بير حرف دۆشسه معنالارى ايتەر ، ساده سۆزلر دئيهرلر .

مثال: آنا ، ائو ، ال ، باجى ، باغ ، ديوار ، كتاب ، ...

(۲) دۆزلمته سۆزلر: او كلمه لر دئييلير كى ، بير ساده سۆز و سۆز دۆزلدن شكيلچيدن عبارت اۇلا .

مثال: وطنداش ← وطن + داش ؛ آتلى ← آت + لى ؛ معلملىك ← معلم + لىك ؛ قارىشيق ← قارىش + يق ؛ ...

(۳) مركب سۆزلر: او سۆزلره كى ، ايكى و يا نچه كۆكدن دوزله ، مركب سۆزلر دئييلير .

مثال: ايستى اۆت ← ايستى + اۆت ؛ كۇراؤغلو ← كۇر + اؤغلو ؛ ال اۆز يۇيان ← ال + اۆز + يۇيان ؛ دانا قيران ← دانا + قيران ؛ على آقا ← على + آقا ؛ محمدعلى ← محمد + على ؛ ...

سۆزون دگيشيلمهين و مستقل معناسى اۇلان حصه سينه كۆك دئييلير .

ساده سۆزلر بير كۆكدن ، دۆزلمته سۆزلر بير كۆك و سۆز دۆزلدن شكيلچيدن ، مركب سۆزلر ايسه ايكى و داها آرتيق كۆكدن عبارت اۇلور .

سۆزون دهگيشن و مستقل ايشلنمهين حصه سينه شكيلچى و يا «اك» دئييلير .

شكىلچىلار ايكى جۆر اۆلور: (۱) سۆز دۆزلىدىجى (۲) سۆز دگىشىدىرىجى.

تاپشۇرۇق: سۆزلىرى اۆخويون و سادەلەرنى دىقتىزە يازىن:

ائو ، گۈل ، چىنگ ، تىبىت ، دۈەقۇشۇ ، قەرمەنلىق ، اۆرمان ، بىرىنجى ، گىجە ، گۈن ، گۈن اورتا ، سۆز ، قۇم ، گۈنلۈك ، شىرفاخانا ، بىچىن ، سارى ، جىسور ، جىسارتلى ، كەلىك اۆتو ، دريا ، قىلم ، تىرىز ، قۇخماز ، ايلان قارىپىزى .

تاپشۇرۇق: سۆزلىرى اۆجادان اۆخويون ، دۆزلىتمە سۆزلىرى مىركىب سۆزلىرىدىن ايتىپ دىقتىزە يازىن:

دۇمەنلىق ، سارى كۆك ، بارىشماز ، وىتىپىرور ، مەزەلى ، دۇزىلو ، داشلىق ، ائىل گۈلو ، سۆزىمە ، ارىك قىلالسى ، ائىلدار ، اۆزۈملۈك ، قاقاق ، يازىچى ، قانۇن وئىرىجى ، ھىسلى ، ياشىللىق ، آغ ساقال ،

تاپشۇرۇق: سۆزلىرى اۆجادان اۆخويون و كۆكلىرىن اۆلتىدىن خىت چىكىن :

سۇلماز ، قارلى ، دۇلو ، جۈانلىق ، ياغىش ، گۈز ، قىرمىزى ، باشلىق ، قۇل ، گۈنش ، جىلسە ، تۇپلانتى ، گۈنە باخانا ، باش بىلىن ، تۇراتان ، قۇش ، يىر قۇردو ، تۆلكو ، ەلى اكىر ، ەلى ەسىگر ، داياز ، آچاق ، ھۆندور ، دۇنمىز ، گۈلر ، گۈلوستان ، درىنلىك ، ائىلناز ، چىچىك ، قالىن ، گۈن باتان ، شاعىرەنە.

تاپشۇرۇق: اۆجادان اۆخويون ، دۆزلىتمە سۆزلىرى دىقتىزە يازىن و اۆنلارىن شىكىلچىلەرنىن اۆلتىدىن خىت چىكىن:

يازىدىق ، اكىنچى ، باغلى ، داغلىق ، باغچا ، سۇگى ، سىچىگى ، سىرچە ، ايتىك قۇردو ، سۇغان ، ازىمە ، قۇوورما ، سۇد ، قۇبون- قۇبونچولۇق ، مىشەلىك ، يازىچىلىق .

تاپشیریق: سۆزلى اۇجادان اۇخويون ،دۆزلىتمه كلمهلىرى دفتريزه يازين و اۇنلارين
كۆكلرينين آلتيندان جيزيق چكين:

آينالى ،قۇش اوزومو ، داريسقال ، گۆلوش ، گۆلناز ، باغرى قارا ، كئچيت ، ايگيت ، آل
، وئر ، آنالىق ، دۇزسوز .

تاپشیریق: سۆزلىرى اۇجادان اۇخويون و ساده ،مركب و دۆزلىتمه سۆزلىرى آيريجا
دفتريزه يازين:

الجك ، ال وئريشلى ، ال- آياق چالماق ، قازآياغى ، اؤلوم- ديريم ، اينجه صنعت ،
اريك ، پولاد ، ملك محمد ، كۆل قابى ، قند قئران ، باسديرما ، ياهى ، دۇوشان ، قىلينج
، قاش .

دۆزلىتمە سۆزلەر و سۆز دۆزلىدىجى شىكىلچىلەر

دېلىمىزدە سۆزلەرنى چۇخو سادە اۆلمور ، بلكە سادە كۆكلەرە معين شىكىلچىلەر آرتىرماقلا تازا معنالى سۆزلەر يارانير. مثلاً «چىچىك» سۆزون «لىك» شىكىلچىسى علاوہ ائتمكلە، «چىچىكلىك» يعنى بو گۆلون چۇخ اولدوغو يئرین آدى يارانير. يا اينكە «دۆز» سۆزونه «لو» شىكىلچىسى علاوہ ائتمكلە، تازا معنالى «دۆزلو» سۆزو ميدانا گلىر. بئله سۆزلەرە دۆزلىتمە سۆزو بئله شىكىلچىلەرە سۆز دۆزلىدىجى شىكىلچىلەر دئىيلىر.

دئىك، بىر كۆكلە بىر سۆزدۆزلىدىجى شىكىلچىدن يارانان تازا معنالى سۆزە دۆزلىتمە سۆز و تازا سۆز دۆزلىتمك اۆچون كۆكلەرە آرتىرىلان شىكىلچىلەرە سۆز دۆزلىدىجى شىكىلچىلەر دئىيلىر.

يۇخارىداكى «چىچىكلىك» و «دۆزلو» سۆزلىرى دۆزلىتمە سۆزلەر و «لىك-لى» شىكىل-چىلىرى سۆز دۆزلىدىجى شىكىلچىلەردىر. بىر كۆكە مختلف سۆز دۆزلىدىجى شىكىلچىلەر آرتىرماقلا مختلف معنالى سۆزلەر دۆزلىتمك اۇلار. مثلاً:

دۆزىن	دۆز	دیل	دیلک	گۆز	گۆزىلوك
دۆزگون			دیلچى		گۆزىلو
دۆزىلوك			دیلمانج		گۆزىتچى
					گۆزىسوز

دېلىمىزدە دۆزلىتمە سۆزلەرە گئەندە سۆز دۆزلىدىجى شىكىلچىلەر علاوہ ائتمكلە تازا سۆزلەر دۆزلىتمك اۇلار.

مثلا:

ياز + ى ← يازى ؛ يازى + چى ← يازىچى ؛ يازىچى + لىق ← يازىچىلىق ؛

پتك+چى ← پتكچى ؛ پتكچى + لىك ← پتكچىلىك ؛

چۆرەك + چى ← چۆرەكچى ؛ چۆرەكچى + لىك ← چۆرەكچىلىك .

تاپشۇرۇق: بو سۆزلەرە مناسب سۆز دۆزلىدىجى شكىلچىلار آرتىرماقلا اۇنلاردان تازا سۆزلر دۆزلىدىن:

اوزوم ، سۆد ، ايش ، آغاج ، باش ، ال ، باغ ، آنا ، باجى ، سۇ ، ائو ، قۇل ، بۇل ، كند ، اۇشاق .

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى سۆز دۆزلىدىجى شكىلچىلارن هر بىرىلە مناسب كۆك سۆزدن تازا دۆزلىتمە بىر سۆز دۆزلىدىب دفتريزه يازىن:

لىق ، لۇ ، چۇ ، لىك ، لى ، داش ، اۇجو ، چى ، مە ، يت ، لۆك ، چە ، لاق ، چۆ .

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى آتالار سۆزلرىندە دۆزلىتمە سۆزلرى آيىرىب دفتريزه يازىن و كۆكلرلە سۆز دۆزلىدىجى شكىلچىلار آراسىندا (+) علامتى قۇيۇن.

اۇرتولو بازار دۇستلوغو پۇزار .

قۇنشويا اۇمود اۇلان شامسىز ياتار .

سۇن پىشمانلىق فايدا وئرمز .

قۇربانسىز بايرام اۇلماز .

يالانچىننن ائوى ياندى ، هئچ كس اينانمادى .

گۆج بىرلىكدەدىر .

قىش گىنىر اوزو قارالىق كۆمۈرە قالار .

ايكى اروادلى انو زىيىللى قالار .

تاپشۇرۇق: شەرى اوجادان اۇخويوب ازىرلەيىن و اۇنداكى دۆزلىتمە سۆزو گۆستىرىن:

اي خواجه، گر قۇلوندان اۇغوللوق مراد ايسە

شەفت گۆزىلە باخ اۇنا دائم اۇغول كىمى

/فضولى/

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى سۆز دۆزلىدىجى شەكىلچىلەردىن ھەر بىرىنە مەناسىب كۆك سۆز

آرتىرماقلا دۆزلىتمە سۆزلەر يارادىب دىقتىزە يازىن:

سۆر ، پىتك ، يازىچى ، داد ، دۆز ، داش ، دۆز ، دۆز ، زىھمت ، يارى ، يازى

لۇ ، لاق ، وچو ، كىش ، لۆك ، چى ، ىش ، لىق ، لى ، لۆك ، چى .

تاپشۇرۇق: مەختەلىف سۆز دۆزلىدىجى شەكىلچىلەرلە آشاغىداكى سۆزلەردىن ھەر بىرىندىن ،

دىرناق داخلىندە گۆستىرىلەن قەدر دۆزلىتمە سۆزلەر يارادىب دىقتىزە يازىن:

ال (۲) ، قاپى (۳) ، اۇشاق (۲) ، ياشىل (۱) ، باغ (۴) ، داش (۲) ، گۆز (۳) ، گۆل

(۴) ، سۇ (۴) ، تىرىز (۱)

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى دۆزلىتمە سۆزلەردىن ھەر بىرىنە بىر سۆز دۆزلىدىجى شەكىلچى

آرتىرماقلا اۇنلاردان تازا سۆزلەر دۆزلىدىب دىقتىزە يازىن:

پىتكىچى ، كەندىچى ، دۆزلۈ ، قازماق ، حيواندار ، يىنىلىك ، يۇرد سۆر ، قۇرۇق ،

قۇورما ، سۆزمە ، ياغىش .

تاپشۇرۇق: آشاغىدا كى شەرى اوجادان اۇخويوب ازىرلەيىن و دۆزلىتمە سۆزلەرىنى آيىرىپ

دىقتىزە يازىن:

ای آنا یوردومون باغی، گلشنی ! سن گۈل قۇجاغیندا بۇیوتدون منی
سئوهرم دنیا لار بۇیونجا سنی عزتیم، شۆوکتیم، گۈلۈم تبری زیم.

من عاشیقم سنین قیزیل گۈلووہ قهرمان تاریخلی شانلی ائلیوہ
بختیار یوردووا، شیرین دیلیوہ آچیلیبدیر سنده دیلیم تبری زیم

/اعتماد/

تاپشیریق: آشاغیداکی دۆزلتمه سۆزلرین سۆز دۆزلدیجی شکیلچیلرینی آتیپ کۆکلرینی
دفتریزه یازین:

قاچاق ، مئشەلیک ، ساریشین ، آغلیق ، داغلی ، رنگلی ، چۆروک ، چۆرکچی ،
داواملی ، شانلی ، یایلاق .

تاپشیریق: سۆزلری اۇخویون و دۆزلتمه سۆزلرین شکیلچیلرینین آلتیندان جیزیق چکین:
مهارتلە ، ائو ، ائشیک ، شفق ، گۆی ، ایشیقلیق ، گۆزلوک ، اۇزاق ، قاچاغان ، یاناچاق ،
آغلاغان ، سۈنمز ، آچار ، دۈنگە ، اسرگە ، دۈشرگە ، یایلاق ، ایلک ، قۇرخماز ،
قاپالی ، باغلی ، آچیق ، قاچان ، اۇدون ، یئر ، جۆت ، وۇرغون ، سۇلغون ، گۆرکملی ،
، ساتیجی ، سئویملی ، سئچیجی ، انیش ، یۇلداش ، قۇراقلیق ، آزادلیق .

تاپشیریق: نقطه لارین یئرینه ائله دۆزلتمه سۆزلر قویون کی ، جمله لارین معناسی دۆز
اولسون:

ائویمیزه بیر کیشی گلدی .

قۇنشوموزونبیر اۇشاغی وار.

بابک...اۇشاقدیر.

سۇلماز....ايله اويناير.

ستارخان آذربايجانين....قهرمانيدير.

تبريز اطرافى....دير.

ارك قالاسى....مشهوردور.

آذربايجانلى....چوخ سنور.

تاپشيريقي: كوك سوزلره سوز دوزلديجي شكيلچىلر آرتيريپ دوزلتمه سوزلر يارادين
و هامان دوزلتمه سوزلره ايکينجي سوز دوزلديجي شكيلچيلر علاوه ائتمکله تازا دوزلتمه
سوزلر يارادين:

ياز ، اورمان ، دوز ، چورهک ، دوز ، گئرى ، قاچ ، آچ .

مركب سۆزلەر و اۇنلار يازىلىشى

مركب سۆزلەر و يا داھا آرتىق سادە سۆزدن عملە گلن سۆزلەرە دىيىلىر. مثلاً كھلىك اۆتو (كھلىك + اۆتو) ؛ قۇش اۆزومو (قۇش + اۆزومو) ؛ ائل گۆلو (ائل+گۆلو) ؛ قرە آغاج (قرە + آغاج)

مركب سۆزلر آشاغىداكى قايدا ايلە عملە گلر:

(۱) ايكى و بعضا اۆچ سادە سۆزون بىرلشمەسىندن

مثلاً: شرفخانا ، قرەداغ ، شىشەبند ، قرە ضياءالدين ، ال- اوز يۇيان ، قاراقاش ، آغ ساققال ،...

(۲) ياخين معنالى ايكى سۆزون بىرلشمەسىندن

مثلاً: تانىش- بىلىش ، ال- آياق ، دام- داش ، ائو- ائشىك ، يۇرغان- دۆشك ، دوست- آشنا ، باغ- باغچا ، قۇھوم- قارداش ، آرواد- اۇشاق ، چال- چاغىر ،...

(۳) عىنى سۆزلر يىن تکرارى ايلە

مثلاً: بىلە- بىلە ، ال- الە ، باش- باشا ، يازهاياز ، اۆز به اۆز ، يياوش- يياوش ، تىز- تىز ، قارىش- قارىش ،...

(۴) ضد معنالى سۆزلر يىن بىرلشمەسىندن.

مثلاً: داغ- درە ، گىجە- گۆندوز ، آل- وئر ، گلن- گئدن ، گۆتور- قۇى ، يئر- گۆى ، آشاغى- يۇخارى ، ياخشى- پىس ، ياش- قۇرو ، گل- گئت ، ايرى- دۆز ،...

تاپشیریق: بیرینجی دسته سۆزلرین هر بیرینی ایکینجی دسته سۆزلرین مناسیب اولانینا
آرتیریپ مرکب سۆز دۆزلدیب دفتریزه یازین:

(۱) قاش ، آذر ، قاز ، دانا ، اهر ، گۆزه ، قیزیل ، بستان .

(۲) قیران ، شهر ، گۆز ، آیاغی ، گورونمز ، سۆد ، آباد ، کئچی .

تاپشیریق: آشاغیداکى سۆزلرین هر بیرینه مناسیب سۆزلر قوشماقلا مرکب سۆزلر
دۆزلدین.

سیخما... ، گۆله... ، تۆز...، دۆز... ، تیکه... ، چالا... ، های... ، جیغیر... ، پیس...
، سس... ، هارای... ، قارا... ، سۆن ...

تاپشیریق: «با- به» حرفینین کۆمگیله آشاغیداکى سۆزلردن مرکب سۆزلر دۆزلدیب
دفتریزه یازین:

اوز ، چیگین ، ال ، یان ، دۆلان ، دیز ، کۆچه ، ائو ، دیار

تاپشیریق: آشاغیداکى سۆزلره ضد کلمه لر علاوه ائتمکله مرکب سۆزلر دۆزلدیب
دفتریزه یازین:

داغ-... ، آشاغی-.... ، ...-تپه ، اولوم-.... ، ...-قارداش ، یاخشى-.... ، توی-... ، قیسا-
.... ، ...-پوزو ، ائو-....

تاپشیریق: آشاغیداکى سۆزلری تکرار ائتمکله اولناری هر بیریندن بیر مرکب سۆز
دۆزلدیب دفتریزه یازین:

قاچا ، یواش ، ال ، چیگین ، اوز ، دادلی ، شیرین ، دسته

تاپشیریق: آشاغیداکى سۆزلری تکرار ائتمک و مختلف شکیلچیلر علاوه ائتمکله
اولنارین هر بیریندن ایکی مرکب سۆز دۆزلدیب دفتریزه یازین:

ال ، چیگین ، باش ، یان ، اوز ، دیز ، دالا ، قاچ ، گئت

تاپشیریق: آشاغیداکی مرکب سۆزلرین هر بیرینی بیر جملهده ایشلیدین.

قیزیل اوزن ، های- کۆی ، پیس- یاخشی ، گۆله- گۆله ، گۆتور- قۆی ، آنا- باجی ، وار-
یوخ ، یای- قیش

مركب سۆزلىرى نىچە يازماق؟

مركب سۆزلىرى نىچە جۆر يازىلار:

(۱) مركب سۆزى تشكىل ائىدىن كلمەلىرىن ھەر بىرىنىن مستقل وۇرغوسو اۇلسا، سۆزلىرى آيرى يازىلار و آرالارىندا خط قۇيولماز .

مثلا: ائل گۆلو ، قارا دىنىز ، خىزىر دىنىزى ، باشا دۆشمىك ، دان اۇلدوزو ، سەند داغى.

(۲) ياخىن معنالى و عكس معنالى سۆزلىرىدىن دۆزلىن مركب سۆزلىرىن آراسىندا خط يازىلار.

مثلا: دام- داش ، ياخشى- يامان ، ائو- ائشىك ، چال- چاغىر ، گۆتور- قۇي ، قىر- ساققىز ، دكان- بازار .

(۳) عىنى سۆزلىرىن تىكرارلىدىن عملە گلەن مركب سۆزلىرىن آراسىندا «با ، بە ، ھا » اۇلسا ، بىتتىشىك ، اۇلماسا خطىلە يازىلىر.

مثلا دالبادال ، ال بە ال ، يان با يان ، دىز بە دىز ، دال- دالا ، يواش- يواش ، قاچا- قاچ ، وورھاوور ، يازھا ياز ، اوز بە اوز .

(۴) مركب سۆزىن تىركىبىندە اۇلان كلمەلىرىن بىر وۇرغوسو اۇلسا ، بىتتىشىك يازىلىر.

مثلا: قارا داغ ، حسنەلى ، على قۇلو ، قارا قاش ، قارا قۇش ، قاز آياغى ، كەلىك اوتو ، گۆل صاباح ، سادات- بىگم ، گۆل نىسا

تاپشىرىق: آشاغىداكى مىصرالار «حىدر بابايا سلام» اثرىدىن سىچىلىمىشىدىر. اۇنلاردا

كى مركب سۆزلىرىن تىركىب حصەلىرىنى گۆستىرىن و يۇخارىداكى گۆستىرىلەن قايدالارا گۆرە اۇنلارى دۆز يازىن و دۆرد دستەدە دىقتىزە كۆچۈرون:

حىدر بابا اىلدىرىملار شاخاندا ،...

بايرام يئلى چارداقلارى بىخانددا ،

نوروز گۆلو ، قارچىچىگى چىخانددا،

دۆرد بىر يانين بۇلاق اولسون، باغ اولسون ،...

حيدر بابا قۇرو گۆلون قازلارى،

كت كۆوشنين پايىزلارى، يازلارى،...

افقلره خمار خمار باخارسان...

بۇلاق قاينار چاي چمنين گۆزوندە،...

آي بولوددان چىخىب قاش گۆز آتانددا،...

آلاه نه خوش غمسيز غمسيز ياشاردىق!..

شيخ الاسلام مناجاتى دئيردى،

باغچالارين تۇرشا شيرين آچاسى،...

ننه قيزين بخت آيناسى كاس اولدو،...

رخشندە نين شيرين شيرين سۆزلرى،...

خجه سلطان عمه ديشين قيساردى،

ملا باقر عم اوغلو تنز ميساردى،...

تاپشيريقي: آشاغيداكى سئواللارا ائله جواب وئرين كى ، جوابدا مركب سۆز اولسون . بۇ

مركب سۆزلرين يازيلىشىنا دقت ائدين:

(۱) آدام يۇل گئندە آياقلارينا نه گئيىمىز؟

(۲) گئجه ياتانددا نه ييىن ايچيندە ياتارسىز؟

۳) پلۇو نەدە سۆزىلەر؟

۴) مشروطە انقلابىنىڭ بىر ئۆزگىرىشى كىملىرى ئىدى؟

۵) مىنانىڭ يېنىدا خان چاچىنىڭ ئىسمى نەدە؟

۶) ئۈچ دۆڭ خەتتە قىلىنغان ئىشقا نە ئۆزگىرىش؟

۷) تېرىشەن ئۆزىنىڭ داغىنىڭ ئىسمى نەدە؟

۸) ئۆزبېكىستاننىڭ مەركىزىي ۋە مەركىزىي ئاھالىسىنىڭ ئىسمى نەدە؟

تەپسىلىي: ئاشاغىداكى كىلىملەرنى ھەر بىرىگە مۇۋاپىق بىر سۆز ئۆزگەرتىپلا ئۆزلىرىنى ھەر بىرىدىن بىر مەركىزىي سۆز ئۆزگەرتىڭىز:

مەھمۇد ، سەلتەن ، ئۆزبېك ، ئاھالى ، گۆتۈر ، ئال ، باش ، قۇش ، دەلەن ، سارى ، دۈھ ، كەلىك ، كۆك ، ئۆت ، داش ، ئاي ، نەقى ، ھەسەن ، ئۆست ، قەبەق ، ئال ، قارداش ، باجى ، بابا ، ئۆزۈم ، ئىشەك ، ئارۋاد ، ئاھالى ، ئاسلام ، شەرىئەت ، ئاسۋول ، دىن ، ئاماز .

تەپسىلىي: مەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن مەنئىيەلەرنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئۆزگەرتىش ئۈچۈن:

۱) گۆللە دال (ئادال) ئۆزگەرتىڭىز.

۲) ئۆزاقالار ئان (ئانا) ئۆزۈلمۈشۈر.

۳) ئانا بالا شەرىن (شەرىن) ئۆزگەرتىڭىز.

۴) ئابەت خەلىقنىڭ ئۆزۈن ئۆزگەرتىڭىز (قاراسى) بىر ئۆزۈم ئۆزگەرتىڭىز.

۵) ئال گۆلۈ چۆخ سەلىدەر.

۶) قورو (بوش) ئۆزىنى سەلىن ئۆزگەرتىڭىز /ئۆزگەرتىڭىز/

۷) قىلەلەر كارخانىدا گۆجە (گۆندۈز) ئۆزگەرتىڭىز.

۸) ياشىل ايپىك گىيىملى آرى (اۇتان) قۇشلارى /ساھر/

۹) يازدا ائللر باشلايارلار قىز (اۇغلانين) تۇيونو /چاى اۇغلو/

۱۰) دۇستلار چىگىن (چىگىنە) گۇدىردىلر.

كۆك و شكىلچى

دېلىمىزدە بىر سۆزدىن مختلف معنالى تازا كىلمەلەر دۆزلىتمەك اىستەيندە، اۇ سۆزون آخىرىنا بىر و يا بىر نىچە حرفىن مجموعونو آرتىرارلار. بو حرفلىرىن مستقل معناسى اولماز.

مثلا: داغ + لىق = داغلىق ؛ بالىق + چى = بالىقچى ؛ آلاو + لى = آلاولى

سۆزون اوزونە كۆك و يا سادە كۆك، آرتىرىلان حصەيە شكىلچى و عملە گلن تازا معنالى سۆزە دۆزلىتمە سۆز دئىرلر. دئىك بۇرادا «داغ ، بالىق ، آلاو» سۆزلىرى كۆك، «لىق ، چى ، لى» حصەلىرى شكىلچى و «داغلىق ، بالىقچى ، آلاولى» سۆزلىرى دۆزلىتمە سۆزلىرىدۇر.

تاپشىرىق: آشاغىداكى كىلمەلرىن كۆكلىرىنى شكىلچىلىرىندىن آيىرىپ دىفترىزە يازىن:

نمونه: دۇيوشچو = دۇيوش + چو

دۇيوشچو ، آزالىق ، قۇناقلىق ، دۇوشانلىق ، گۆزلىك ، مئشەلىك ، آدسىز ، قۇچاقلىق ، تئىلى ، ھاوالانماق ، بىچىن ، سىچكى ، معنالى ، اۇجوز ، ايشىقلىق ، دۇيچ .

تاپشىرىق: آشاغىداكى كۆك سۆزلىرىن ھر بىرىنە، آزى ايكى شكىلچى آرتىرماقلا، اۇنلاردان دۆزلىتمە سۆزلىرى دۆزلىدىن:

گۆل ، ياز ، قۇلاق ، چۆل ، ائو ، بۇيوك ، اۆرەك ، چمن ، يۇخو ، قۇش ، قارداش ، مەكتەب ، يۇرد ، دىل ، سۆز .

اساس و شکیلچی

دیلیمیزده دۆزلتمه سۆزلرهده شکیلچی علاوه ائتمکله تازا معنالی سۆز دۆزلر. بئله حاللاردا دۆزلتمه سۆزه اساس و یا دۆزلتمه کۆک ، آرتیریلان حصهیه گئنهده شکیلچی و عمله گلن تازا معنالی سۆزه گئنهده دۆزلتمه سۆز دئییلیر.

مثلا: بالیقچی + لیک = بالیقچیلیق ؛ دۆزلو + لوق = دۆزلولوق .

بورادا «بالیقچی ، دۆزلو» سۆزلیرى اساس و یا دۆزلتمه کۆکلردیر.

تاپشیریق: آشاغیداکی اساسلار شکیلچی آرتیرماقلا، اۇنلاردا تازا معنالی دۆزلتمه سۆزلر دۆزلدین:

غیرتسیز ، پتکچی ، گۆزتچی ، آچیق ، گئنیش ، بیلک ، صداقتلی ، دۇغروچو ، دیلچی ، تربیهلی ، داشلیق .

تاپشیریق: سۆزلرین سۇن شکیلچیلرین آیین، ساده کۆکلری آیری و دۆزلتمه کۆکلری آیری، دفتریزه یازین:

باشلیق ، معلملیک ، مطبعه چیلیک ، شیرینلیک ، اکینچی ، اکینچیلیک ، سۆروجولوک ، بیچین ، ایشچیلیک ، حکیملیک ، بستانچی ، آییقلیق ، فراصلتی ، گۆلر ، سۇنمز .

سۆز كۆكلىرىنىڭ نواعلىرى

دېلىمىزىن سۆز كۆكلىرى قۇرولوشلارينا گۆره اوچ نواع اولار:

(۱) سادە كۆكلىر: اۇ سۆزلره كى، اولنلارى معناسى اولان حصەلره آيىرماق ممكن اولماسا، سادە كۆك دئىرلر.

مثلا: داش ، قاپى ، آنا يۇرد ، دىل ، چۆل ، ...

(۲) دۆزلىتمە كۆكلىر: اگر سۆزو ائله حصەلره آيىرماق ممكن اولسا كى ، فقط بىرىنىن مستقل معناسى اولما، بئله سۆزه دۆزلىتمە كۆك دئىيلىر.

مثلا: دۇستلوق = دۇست + لوق ؛ قاچاق = قاچ + اق ؛ ايگىتلىك = ايگىت + لىك

(۳) مركب كۆكلىر: سۆزو ائله حصەلره بۆلمك ممكن اولسا كى ، آزى ايكى سىنىن مستقل معناسى اولما، بئله سۆزه مركب سۆز دئىيلىر.

مثلا: سارى كۆك = سارى + كۆك ؛ قازاياغى = قاز + آياغ + ى ؛ قره ضياءالدين = قره + ضياء + الدين ؛ ...

تاپشيريقي: آشاغيداكى كلمەلرى كۆكلىرىنه گۆره اوچ دستەيه بۆلوب دفتريزه يازين:

رطوبتلى ، قهرمان ، مبارزه ، شادلىق ، ال ، عارسىزلىق ، سوادسىزلىق ، ايمان ، اسلام ، مسلمانلىق ، گۆى ، نازلى ، باغلىق ، زيركلىك ، عزيز ، اعتقادلى ، شانلى ، يارپاق .

شكىلچىلارنىڭ نومۇرلىرى

دېلىمىزىدە چۇخلۇ شكىلچىلار باردۇر كى ، وظيفىلەرنىڭ گۇرەھى بىكى جۇردۇر:

۱) سۆز دۆزلىدىكى شكىلچىلار:

يۇخارىدا گۇردۇك كى، بەشى شكىلچىلار سۆزە علاوھ اۇلاند، اۇ سۆزۈن مەناسى دگىشىپ تازا مەنالى سۆز يارادار، بئله شكىلچىلار سۆز دۆزلىدىكى شكىلچىلار دئىرلر. مئالا: چى ، ماشىنچى / سۆز ، يۇخوسۇز / لىق ، آلىق / لى ، دادلى / وچو ، سۇروچو / ...،

۲) سۆز دگىشىدىرىجى شكىلچىلار:

دېلىمىزدە ائله شكىلچىلار دە باردۇر كى، سۆزە علاوھ اۇلاند، اۇنون فقط ظاهرى شكىلىنى عوض اندر و مەناسىندا ھىچ بىر دگىشىكىلىك عملە گتىرمز.

مئالا: باغچادا = باغچا + دا ؛ تېرىزدن = تېرىز + دن ؛ قارداشا = قارداش + ا ؛ مبارزەيە = مبارزە + يە ؛ ...

بئله شكىلچىلار، سۆز دگىشىدىرىجى شكىلچىلار دئىلر.

تاپشۇرۇق: شەرى ازبەرلەين و آلتىندان جىزىق چكىلمىش سۆزلردە شكىلچىلارنىڭ نومۇرى گۇستىرىن و اۇنلارنى بىكى دىستەدە دىفترىزە يازىن و شكىلچىلارنىڭ آلتىندان خى چكىن:

ايشىقدان دۇغورسا اىستىلىك، اىستىك

قارائلىقدان دۇغور سۇيۇق، آلدانىش

مەبىت آختاران انسانلىق ، دئىك

اونا باش اندیرمیش،بونا قارقیمیش

/سهند/

تاپشیریق: سۆزلىرى شکیلچیلرینه گۆره ایکی دستهیه آییریپ دفتريزه یازین، کۆکلرین آلتیندان بیر خط و شکیلچیلرین آلتیندان ایکی خط چکین:

آلیش ، دیزلیک ، سۆزمه ، دفتريچه ، ائوده ، آنايا ، قوناق ، ایکینجی ، تبریزدن ، بیزده ، قارداشین ، یازیچی ، بۇزلو ، چمنلیک ، چمنده ، ائولی ، دۆز ، دۆزلوک .

شکیلچیلرین یازیلیشى

سۆز دگیشدیریجی شکیلچیلرین هامیسی و سۆز دۆزلدیجی شکیلچیلرین اکثری، آهنگ قانونونا گۆره، قۇشولدوقلاری سۆزلىرىن سۇن سسلى سینه تابع اولارلار. بونا گۆرهده شکیلچیلر یا ایکی و یا دۆرد جۆر اولار.

۱) سۆزون سۇن سسلى سینین آنجاق قالین و یا اینجه لیگینه تابع اولان شکیلچیلر ایکی شکیلی اولور. بئله شکیلچیلرین قالینلاریندا «آ a» و اینجه لرینده «ا ә» سسلى سی ایشلنیر. بو خصوصیتی آشاغیداکی نمونه لرده گۆرمک اولار.

قالین سۆز دگیشدیریجی شکیلچیلر

قالین سۆز دۆزلدیجی شکیلچیلر

an - ma ما	{	دۇل	dan - da - lar لار	{	قایى
		قاز			قۇزو
		قۇور			اۇشاق
		ياز			یۇرد
		چال			قارا

اینجه سۆز دگیشدیریجی شکیلچیلر

اینجه سۆز دۆزلدیجی شکیلچیلر

an - mə مە	{	سۆز	dən - də - lər دن	{	سۆز
		گل			قلم
		چک			کۆزه
		دۆز			ائو
		سئوین			چیچک

۲) سۆزون سۆن سسلى سینین قالین و یا اینجه لیگی، هابئله دۇداقلانان و یا دۇداقلانمایان اۇلماسینا تابع اۇلان شکیلچیلر دۇرد چئشیتلی اۇلار. بئله شکیلچیلرین قالین لاریندا، آهنگ قانونونا گۆره «ئى ا» و یا «ۇ u» ، اینجه لرینده «ئى i» و یا «ۆ ü» ایشلنیر. بۇ خصوصیتلری آشاغیداکی نمونهلرده گۆرمک اۇلار.

قالین سۆز دگیشدیریجی شکیلچیلر

سولماز	{	ئى + ئىن + ئىم im
قارپىز		
چىنار		

قۇيۇن	{	ئۇ + ئۇن + ئۇم um
دۇز		
اۇلدوز		

اينجه سۆز دگیشدیریجی شکیلچیلر

وطن	{	ئى + ئىن + ئىم im
دىل		
ائو		

گۆن	{	ئۆ + ئۆن + ئۆم üm
گۆی		
اۆز		

قالین سۆز دۆزلىجی شکیلچیلر

باغ	{	ئىق + سىز siz
ياى		
پالتار		

قۇنشو	{	لۇق + سۆز suz
تۆی		
اۇدون		

اينجه سۆز دۆزلىجی شکیلچیلر

ننه	{	لىك + سىز siz
چمن		
كؤلگه		

گۆل	{	لۆك + سۆز süz
گۆز		
اۆزوم		

ائله شکیلچیلرده واردیر کی ، یالنیز بیر جور یازیلار. مثلا «داش» شکیلچیسینی نمونه گؤستریمک اولار. مثلا: یولداش، سیرداش ، مسلکداش ،...

تاپشیریق: آشاغیداکی سؤزلره اولجه «لار- لر» سؤنرا ایسه «دا- ده» شکیلچیلریندن موافق گلەنینی آرتیرین و سببلرینی ایضاح ائدین:

تبریزی ، مکتوب ، تلفون ، دۆزنلیک ، یئل ، دریا ، گۆزگو ، گۆل ، کۆل ، تۆیوق ، گلین ، یۆل ، خیابان ، قاشیق ، داش .

تاپشیریق: آشاغیداکی کلمهلره اولجه دۆرد چئشیتلی سۆز دگیشدیرجی «ی» و سؤنرا دۆرد چئشیتلی «لی» سۆز دۆزدیجی شکیلچیلردن اویغون گلەنینی آرتیریب دفتريزه یازین و سببلرینی ایضاح ائدین:

سۇ ، قیر ، ائو ، ات ، گۆز ، ملاحت ، دقت ، کتابخانا ، کۆچه ، ال- آياق ، ات ، سۆز ، قیزیل ، گۆموش ، چۆرەک .

تاپشیریق: شعرى دفتريزه کۆچۆرنده معترضهلى آچین و اۇنلارین داخلینده کی شکیلچیلری لازیم اولان شکیلده سؤزلره بیتیشدیرین و سؤنرا شعرى ازبرلهیین:

اۇشاق (لیک)لار ، اۇ دوران(لر) یاد اولسون ،

شاماما اییلی بستان(لر) یاد اولسون ،

سۆیود(لی) چشمه‌لر ، اۆردک(لۆ) گۆل(لار) ،

اوزوم سالخیم(لو) ایوان(لر) یاد اولسون .

/مفتون امینی/

تاپشیریق: شعرى دفترىزه كۆچوردىر كىن ايكى چئشيتلى شكىلچىلرین آلتیندان بیر و دورد
چئشيتلى شكىلچىلرین آلتیندان ايكى خط چكىن:

قۇجا بۇستانچىنین گۇزون گۇردىك

گۇرردىك آيىقىدىر، ياندان اۇتردىك

گۇدىب كۇشنىلرده سۇتول اۇتردىك

دئىمىردىك گوناھدىر، قۇيمازدىق يانا

/قافلانتي/

تاپشیریق: سۇز دگىشدىرىجى شكىلچىلرین آلتیندان بیر و سۇز دۆزلىجى شكىلچىلرین
آلتیندان ايكى جىزىق چكىن:

يۇلدان ، اۇشاقلىق ، سىزىن ، مزەلى ، چۇللرده ، يازدىق ، بۇشقابلار ، اۆرەكسىز ، كتابى
، ميوەلى باغلار ، آذربايجانلىلار ، قهرمانلىق ، قۇروق ، اۆزگونچو ، گۇردوز ، معلمدىر
، بۇلوتلو ، شاگردىن ، چىچكىسز داغلار ، قۇجالىق ، باجىدا ، آنانىن ، محبتى .

تاپشیریق: آشاغىداكى سۇزلره اولجه «لار – لر» ، سۇنرا «دان – دن» و نهايت «دا –
ده» سۇز دگىشدىرىجى شكىلچىلرى آرتىرىپ يازىن:

كۇنول ، قىش ، تازا ، كۆز ، قۇم ، گۇل ، اينجه ، ھۇروك ، پنجرە ، دفترە ، مکتب ، آنا
، دىل ، يارپاق ، اۆزوم ، گۇزل .

تاپشیریق: بو سۇزلره دورد چئشيتلى سۇز دۆزلىجى «لى» شكىلچىلرىنى آرتىرىپ تازا
معنالى سۇزلر دۆزلىدىن:

ياغ ، ائشىق ، گۆزگو ، قۇز ، تۇز ، بۇلاق ، دالغا ، ائو ، دىل ، بىلىك ، قۇل ، اۆرەك ،
نازلى ، دۇز ، دۆزوم ، بۇى .

تاپشیرىق: بو سۆزلره دۆرد چئشيتلى سۆز دۆزلىجى «چى» شكىلچىلىرىنى آرتىرىپ تازا
معنالى سۆزلر دۆزلىدىن:

يازى ، پتك ، باغ ، اوزوم ، اوزون ، چكمه ، گمى ، دهمير ، ادبيات ، تۆپ ، مطبعه ،
ساققىز ، ماشين ، اوو ، پىچاق

تاپشیرىق: آشاغىداكى سۆزلره «داش» شكىلچىسى آرتىرىن:

امك ، ايش ، مسلك ، وطن ، سىر ، جبهه ، صىنئيف

نطق حصەلرى

ھەر بىر دىلدە، ئىلھىيەدە ئانادىلىمىزدە، سۆزلەرنى بىر دستەسى اشىيانىن آدلارنى ، بىر دستە-سى اشىيانىن كىفەيتىنى، بىر دستەسى ايش و حرەكلەرى و سايەرنى بىلدەير.

بۇنا گۇرەدە ھەر دىلەن سۆزلەرى مەختەلف حصەلەرە بۇلۇنر. اۇنلار **نطق حصەلەرى** دىيىلىر. ئانادىلىمىزدە اۇن جۇر نطق حصەسى واردىر. بۇنلارەن بەئىسىنەن مەتەن كەناردا مەستقل مەناسى اۇلار. بۇلار **اساس نطق حصەلەرى** دىيىلىر. دىلىمىزدە يەددى جۇر اساس نطق حصەسى واردىر. بۇنلار آشاغىداكىلارەيدان عبارتەيدىر:

۱- اسم (آنا ، وطن ، علم ، خيال ،...)

۲- صفت (آغ ، قارا ، ياخشى ، برک ،...)

۳- ساي (ايكى ، اۇن اوچ ، مەن ايكى يۇز بئش ،...)

۴- عوضلىك (مەن ، سەن ، او ،...)

۵- فعل (يازماق ، گەلمەك ،...)

۶- ظرف (قەيد) (ياواش ، جەلد ، دقتە ،...)

۷- ندا (آخ! ، واى! ، ياھوا! ، ھورا! ،...)

بۇنلاردان علاوہ دىلىمىزدە ئىلھىيە نطق حصەلەرى واردىركى ، اۇنلارەن مەتەن كەناردا مەستقل مەناسى اۇلماز. بۇنلار كۇمەكى نطق حصەلەرى دىيىلىر. بۇنلار آشاغىداكىلاردان عبارتەيدىر.

۱- قۇشما (سارى ، دك ، كىمى ، اۆزرە ، اىچرە ، گۇرە)

۲- باغلايىچىلار (و ، ھەم ، دا ، گاه ، يۇخسا ، آنجاق ، او وقت كى)

۳- ادات (کی ، می ، دا ، بس ، ها ، دی ، گیلن)

تاپشیریق: متنی اؤخویون و هر سؤزون هانسی نطق حصهسینه عاید اؤلدوغونو
گؤسترین :

قاجار شاهی محمدعلی میرزا مشروطیه موافق دگیلیدی. اؤ، خلقین قانینین باهاسی ایله اله
گلمیش آزادیغی محو ائتمک ایستیردی. محمدعلی میرزا وار قوهسی ایله آزادیخاھلاری
محو ائتمک و مشروطهنی آرادان آپارماق ایستیردی. بۇ زامان آنا یوردوموز آذربایجان
و اؤنون پایتختی تبریزده خلق نهضتی وجوده گلدی و بؤیوک انقلاب یاراندی. تبریزده
انقلابا، آذربایجانین قهرمان اؤغلو ستارخان رهبرلیک ائدیردی.

تاپشیریق: آشاغیداکی جملهلرده هر کلمهنین هانسی نطق حصهسینه عاید اؤلدوغونو
گؤسترین:

(۱) قیش گئدر، اوزو قارالیق کؤموره قالار /مئل/

(۲) هر کیم منه بیر حرف اؤیرتسه، منی اؤزونه قۇل ائدر /علی(ع)/

(۳) تبریز دنیانین قدیم شهرلریندن بیریدیر.

(۴) هرکس اؤز آنا دیلینی سئومهلیدیر.

(۵) اؤلومدن قۇرخمایان ملت هئچ وجه ایله اؤلمز (خیابانی)

(۶) انسان انسانا قارداشدیر.

اۇ سۆزلەر كى، اشيانين آدينى بىلدىرير و كىم؟ نه؟ هارا؟ سئواللار يندان بىرىنه جواب وئىرير، اسم دئىرلر.

مثلا: معلم ، قۇناق (كىم؟) ؛ آت ، داش (نه؟) ؛ تىرىز ، كند (هारा؟)

خصوصى و عمومى اسملر: همجنس شئىلر ين عمومى آدى اۇلان سۆزلەر عمومى اسملر دئىلىر . مثلا: آدام ، كتاب ؛

وارلىقى تىك اۇلان شئىلرى بىلدىرن سۆزلەر خصوص اسملر دئىلىر.

مثلا: تىرىز ، بابىك ، سهند ، ستارخان ، ساوالان ، اردىل ، ...

مجرد و غير مجرد اسملر:

ماده خارجينده اۇلان و لمس اۇلمايان شئىلر ين آدلار ينا مجرد اسملر دئىلىر.

مثلا: ياخشىلىق ، پىسلىك ، عاغيل ، شعور ، ...

جانلىلار و جانسىزلار ين آدىنا غير مجرد اسملر دئىلىر.

مثلا: سۇ ، قۇش ، قۇھوم ، ياغيش ، جيران ، اۇشقون ، ...

تاپشيريىق: عمومى آدلار ين آلتىندان بىر و خصوصى آدلار ين آلتىندان ايىى خط چكىن:

قۇزو ، قەرمان ، بابك ، شەر ، ستارخان ، مركب ، سهند ، شيشه ، ختايى ، ميز ،
بۇشقاب ، فضولى ، تبريز ، اۇشاق ، شاطير ، چۇل ، اردبيل ، ماراغا ، دريا ، خزر ،
حيدر بابايا سلام ، كتاب ، ارک ، داستان ، كۇراوغلو ، قالا ، گۇل ، اۇتاق .

تاپشيريқ: مجرد و غير مجرد اۇلمالارينا گۇره آشاغيداكى سۇزلرى ايکى دستهده دفتريزه
يازىن :

مهربانلىق ، جسارت ، ميشۇو ، تۇيوق ، فيکير ، کاسا ، شعور ، قۇلچاق ، چمنلىک ، آلمانا
، دۇرنا ، سۇد ، هديک ، زیرکلىک ، حافظه ، ذهن ، چاي ، عاغيل ، قۇچاقلىق ، ماما ،
کۆچه ، آداملىق ، ايگيتلىک ، محکملىک ، دايى ، خال.

تکلىک و چۇخلوق بيلديرن اسملر:

اسملرين چۇخو، آخيريىندا جمع علامتى اۇلماياندا تک بير شئى بيلديرر، بئله اسملره
تکلىک بيلديرن اسملر دئييلير. مثلاً: آنا ، وطن ، بۇداق ، يارپاق ، بۇلاق ،...
لاکن ائله اسملرده واردير کى ، آخيرلارينا جمع علامتى اۇلماياندادا، چۇخلوق بيلديرر،
بئله اسملره چۇخلوق بيلديرن اسملر دئييلير. مثلاً: ملت ، خلق ، ائل ، سۇرو ، ناخير ،
جمعيت ، دسته ، ايلخى ،...

اسملرين جمعى:

ديليميزده اسملرين جمع علامتى ايکى چنشىدىلى ، «لار – لر» دن عبارتدير. اسمين سۇن
سسليسى قالين اۇلسا، «لار» و اينجه اۇلسا «لر» شکیلچيسيندن استفاده اۇلونور. مثلاً:
دۇستلار، چۇللر ، قۇچاقلار ، گۇزلر ، گمیلر ، کتابلار ، قلملر ،...

تاپشیریق: اۇخویون، اسملرین آلتیندا خط چکین، ھانسی سوالا جواب وئردیگینی، جمع، تک، عمومی، خصوصی، مجرد و یا غیرمجرد اۆلدوغونو گۆسترین:

آذربایجانین داغلاری آز یاغیشلی اۆلدوغو اۆچون مئشعلیکلری ده محدوددور. قارا داغدا آرازا یاخین یوکسکلرکده، آز- چوخ اۆرمانلارا راست گلک اۆلور. لاکن اردبیلدن آستارایا طرف گئندده گۆزل و قالین مئشلر واردیر. اۆرمونون جنوبوندا سۆلدوز و سردشت داغلاری دا مئشعلیکدیر. آذربایجانین قدیملیگی، گۆزلیگی و زنگینلیگی مشهوردور.

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلر ھانسی سوالا جواب وئیر؟

باقرخان، ائل گۆلو، چیچک، گۆلوستان، سهند، باجی، چای، قیش، بۆیون، مکتب، کاغذ، شهریار، قوسی - معجز، کۆچه، مارالان، گۆنئی، تۆرپاق، یۆرد، ایستکان.

تاپشیریق: تکلک بیلدیرن اسملرین آلتیندان بیر و چۆخلوق بیلدیرن اسملرین آلتیندان ایکی چیزیک چکین:

عایله، بیلدیرچین، پهلوان، ایلخی، جماعت، قایا، داغ، طایفا، ائل، فرقه، ناخیر، اۆرمان، خلق، قازان، کند، دهمیرچی، بۇداق، ساچ، صندل، پالاز.

تاپشیریق: شعرى ازبرلهیین. کیم؟ سوالینا جواب وئرن اسملرین آلتیندان بیر، نه؟ سوالینا جواب وئرنلرین آلتیندان ایکی و هارا؟ سوالینا جواب وئرن اسملرین آلتیندان اۆچ چیزیک چکین:

گۆز یاشینا باخان اولسا، قان آخماز انسان اۆلان خنجر بئلینه تاخماز

اما حئییف، کۆر تۆتدوغون بۇراخماز بهشتیمیز جهنم اۆلماقدادیر

دیجهمیز محرم اۆلماقدادیر.

/شهریار/

اسملرین قۇرولوشجا نواعلاری

اسملر، اۆز قۇرولوشلارینا گۆره، اۆچ جۆردور:

(۱) سادە اسملر:

بیر کۆکن عبارت اولان و بیر حرفی دۆشنده معناسینی ایتیرن اسملر دئییلیر. آنادیلیمیزده بۇ اسملرین خصوصی علامتلری یۇخدور و هرەسی معین اشیانی بیلدیریر. مثلاً: چۆرەک ، آت ، اۇغلان ، ننه ، دره ، سئل ، اۆرەک .

(۲) دۆزلمه اسملر:

بیر کۆک و بیر و یا نۆچه سۆز دۆزلدیجی شکیلچیدن عمله گلن اسملر دۆزلمه اسملر دئییلیر. دۆزلمه اسملر اسم، صفت، سای ، عوضلیک و فعللردن دۆزەلر. دۆزلمه اسملر شکیل جەتدن اصیللریندن فرقلندیکلری کیمی، معنا جەتندن اۇنلاردان تامامیلە فرقلنیر. معاصیر ادبی دیلیمیزده موجود اولان دۆزلمه سۆزلری دۆرد دستهیه آییрмаق اولار:

۱- اۆز دیلیمیزین شکیلچیلرلە دۆزەلنلر.

۲- فارس و عرب دیللریندن آلینمیش شکیلچیلرلە هامان دیللردن آلینمیش کلمەلردن دۆزەلنلر.

۳- اوروپا دیللریندن آلینمیش شکیلچیلرلە هامان دیللردن آلینما سۆزلردن دۆزەلنلر.

۴- آذری شکیلچیلری واسطەسیلە آذری فعللریندن دۆزەلن اسملر.

بیرینجی دستهیه وارد اولان دۆزلمته اسملر آشاغیداکی شکیلچیلرله عمله گلیر:

(۱) لئق ۴ / لئق ، لئک ، لئق ، لئک /

بو شکیلچی سۆزون سۆن سسلی سینین قالین، اینجه، دۇداقلانان و دۇداقلانمايان اولماسیله
علاقهدار دۇرد شکیلدن بیرینده یازیلار. بۇ اسملر ساده اسم، صفت، سای و
عوضلیکلردن دۆزملر و آشاغیداکی معنادا اولان اسملر یارادار:

الف) بیر شئیین چوخ اولدوغو یئری بیلدیرر. مثلا: داغلیق ، اورمانلیق ، اوتلوق ، ...

ب) وظیفه و پئشه بیلدیرن اسملر دۆزلدر. مثلا: معلملیک ، مهندسلیک، عطارلیق، ...

ج) کئیفیت، خاصیت، حال- وضعیت معناسیندا اولان اسملر دۆزملر. مثلا: بیرلیک،
آزلیق، گۆزلیک، اتالیق، اوجوزلوق، دۆزلوک، بؤیوکلک، ...

(۲) چا - چه

بۇ شکیلچیلرله کیچیلتمه، نوازش و اوخشاما مضمونلو اسملر دۆزملر. بیر او قدر فعال
شکیلچی دگیلدیر. مثلا: مئیدانچا، قازانچا، کتابچا، باغچا، تیانچا

(۳) لاق:

بیر شئیین چوخ اولدوغو یئری بیلدیرن اسملر یارادار. مثلا: دۇزلوق، چایلاق، اوتلاق،
یایلاق، قیشلاق. نادیر اسملردن دۆزلمته اسم دۆزلدر.

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملری، معنالارینا گۆره ، اوچ دستهیه آییریپ دقتریزه یازین و
عینی زاماندا اونلارین شکیلچیلرینین چئشیدلرینین سببلرینی ایضاح ائدین:

دۇمانلىق ، اۇستادلىق ، شاگىردلىك ، قۇجالىق ، آنالىق ، چۇدارلىق ، حكىملىك ، بۇلۇق ،
آغاجلىق ، باغلىق ، چۇخلۇق ، سۇروجولۇك ، شوفئۇرلىك ، قۇچاقلىق ، ايگىتلىك ،
شىلتاقلىق ، اۇشاقلىق ، پىسلىك ، ياخشىلىق ، چۇبانلىق ، جوانلىق ، سامانلىق ، طلبەلىك ،
اۋزوملۇك ، بۇلاقلىق ، آغلىق ، سارىلىق ، چىملىك ، قارالىق .

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى سۆزلەر دۇرد چىشىدىلى «لىق ۴» شىكىلچىسىنىن مناسىب اۇلاننىنى
قۇشون و عملە گلن تازا كلمەلرىن معنالارىنى ايضاح ائىدىن:

اۋزوم ، بنا ، دۇز ، قۇم ، بۇستان ، داش ، پىتك ، چىچىك ، بۇز ، درزى ، اكىن ،
اكىنچى ، جۇتچو ، طبىب ، عاشىق ، مەربان ، كۇمىك ، يامان ، فعلە ، چىتىن ، قالىن ،
بىكار ، باھا ، باغبان ، قارا ، اۋرمان ، تىك ، بۇغدا ، باققال ، اۋدون .

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى سۆزلردىن «لاق» شىكىلچىسى واسطەسىلە مۇمكىن اۇلاننىدىن
دۆزلىتمە اسملر دۆزلىدىن دىفترىزە يازىن:

بات ، چاى ، ائو ، سۇ ، دۇز ، قاپى ، اۇشاق

(۴) چى ۴ / چى ، چى ، چۇ ، چۆ /

سۇزون سۇن سىلىسىنىن قالىن ، اينجە ، دۇداقلانان و دۇداقلانمايان اۇلماسىلە علاقەدار
بۇ شىكىلچى دۇرد چىشىدىدىن بىرىندە ايشلنر. يارانان اسملر ايش، شغل، پىئشە، عادت،
خاصىيت، عقىدە، مئىل، حال- وضعيت ، كئىفيت بىلدىرن اسملر اۇلار. بۇ شىكىلچىلر
اۋروپا سۆزلىرىلەدە ايشلنر. بۇ كلمەلر اۋزلىرىدىن سۇنرا گلن بىر اسمى تعيىن ائتسەلر،
صفت اۇلار.

مثاللار: يازىچى، چۆرەكچى، دىلچى، داغچى، ناخىرچى، شالچى، اۋدونچو

(۵) لى ۴ / لى ، لى ، لى ، لى /

بۇ شىكىلچىدە، سۆزون سۇن سىلىسى ئىلە علاقەدار، دۇرد جۇردن بىرى يازىلار. بۇ شىكىلچىنىن دۆلتىدىكى اسملر هم اسم اولار، همده صفت، اۆزلىرىده اسم اولاندا يئر مناسبتى ، كئىفیت، صاحبلىك، فامیل، عايله، نسیل و كمیت معنالارىندا اولان اسملر يارادار.

مثاللار: تبرىلى ، خۇيلو ، كندلى ، زنگانلى ، اۆسگولو ، قارا قۇيونلو ، باهارلو ، اۆسانلو ، قاراچۇرلو ، دۆزلو ، دادلى ، مزەلى ، يئرلى ، سۆزلو .

(۶) داش :

بو شىكىلچى ئىلە يئرلىلىك، هم رايلىك و همفیکیرلىك مضمونلو اسملر دۆزملر. مثاللار: يۇلداش ، امكداش ، وطنداش ، مسلكداش ، جیغیرداش ، سیلاحداش ،...

(۷) جیق ۴ / جیق ، جیک ، جۇق ، جۆك / ، جیغاز ، جییهز :

بو شىكىلچىلرین واسطەسىلە آذرى اسملرىندن كىچىلتمە، اۆخشاما، نوازش ، مضمونلو ، اسملر دۆزملر.

مثاللار: آناجیق ، ائوجیک ، قیزجیغاز ، ننهجییز ، گۆزجوك ،...

بو شىكىلچى بىر اۆ قدر فعال دگىلدیر.

تاپشیریق: آشاغیداکی کلملر «چی۴» شکیلچی سینین مناسیبینی قوشوب تازا سۆزلر دۆزلدین:

تالان ، کند ، قاییق ، تۇلوق ، جۆت ، جۇراب ، ماشین ، باشماق ، بۇرک ، دەمیر ،
كۆرۈك ، چۆرەك ، انقلاب ، مشروطه ، قاپی ، تاریخ ، كیریش ، ایش ، كۆمك ،
تۇیوق ، قۇروق ، دەوہ ، عبا ، اۇرمو ، سۆد ، دەگیرمان ، مئشین ، بالتا ، باغ .

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلر «لی۴» شکیلچی سینین مناسیبینی قوشوب تازا سۆز دۆزلدین:

اۇرمو ، ائو ، گۆنئی ، میانا ، اۇد ، چمن ، چیچک ، ابهر ، ساوا ، شان ، سۇ ، شیراز ،
اوردوباد ، ساوالان ، میشوو ، گنجہ ، دۇرد گۆز ، آذربایجان ، ارضروم ، کرکوک

تاپشیریق: آشاغیداکی کلملردن هم «چی۴» ، همده «لی۴» شکیلچیلریله دۆزلمته اسملر دۆزلدیب دفتریزه یازین:

داغ ، آریا ، یۇرغان ، بۇرک ، آغاج ، اۆزۈک ، آیاق قابی ، فرش ، چۆرەك ، الجک ،
داوا ، کاغاذ ، ماشین ، سۆد ، شکیل ، کباب ، یاغ ، قاپی ، یۇل ، بال .

تاپشیریق: «داش» شکیلچیسى واسطەسילה آشاغیداکی اسملرین مۆمکون اۇلانیندان دۆزلمته اسملر دۆزلدیب دفتریزه یازین:

صنیف ، سیر ، فیکیر ، مکتب ، قارین ، ایش .

تاپشیریق: «جیق۴» شکیلچی سیله آشاغیداکی اسملردن کیچیلمته و نوازش مضمونلو کلملر دۆزلدیب دفتریزه یازین:

کتاب ، گلین ، آنا ، بابا ، یۇرغان ، دۆشک ، شهر ، ماشین ، باجی ، قارداش .

۲) فارس و عرب دىللىرىدىن آلىنمىش شكىلچىلار ھامان دىللىرىدىن آلىنمىش كلمەلەردىن دۆزلەن دۆزلەتمە اسملار:

بو شكىلچىلارنىڭ مەھمۇرى بۇنلاردىر:

۱- يىت :

عرب دىلىدىن آلىنمىش بو شكىلچى واسىيەسىلە عرب كلمەلىرىدىن ئالە دۆزلەتمە سۆزلەر يارانار كى، صاحىلىك، حال وضعيت ، عمومىلىك بىلدىر اسملاردىر.
مثالار: ضدیت ، معنویت ، ابدیت ، كمیت ، كئىفیت ف رسمیت ، شخصیت ، ضروریت ...،

۲- يات ، آت :

عرب دىلىدىن آلىنمىش بو شكىلچى، عرب دىلىدە مونث اسملارنى جمع علامىتىدۇر. بوگون بو شكىلچىلە دۆزلەن اسملار دىلىمىزدە علم، نظرىيە ، ايش ، ...ين چۇخلوغونو بىلدىر اسملار يارادار.

مثالار: ادبيات ، رياضيات ، كشفيات ، نقلیات ، اجتماعات ، كليات ، طبيعيات ، فرضيات ، تشويقات ، تعليمات ، تبليغات ، معلومات ، تجهيزات ، ...

۳- يىيە :

عرب دىلىدە «يىت» شكىلچىسىلە دۆزلەن اسملارنى «يىيە» شكىلىدە تلفظ ئادرلر. بىر سىرا عرب كلمەلىرى ھمىن شكىلدە آلىنمىش و ايشلىنىر. بو اسملار نظرىيە- لقب- كىمى مضمونلار بىلدىرر.

مثالار: نظرييه ، فرضييه ، علمييه ، قاجاريه ، صفوييه ، زنديه ، افشاريه ، ذريه ، ...

۴- ی ، وی :

بو ھامان عرب دیلینین صفت دۆزلدن «ی» شکیلچی سیدیر کی، شخصی اسملر و یئر آدلاریندا ایشلننده دۆزلمه اسملر اولور. بو شکیلچیله بعضی اسملر «وی» ایله بیتیر کی، اودا عرب دیلیندن گلمهدير.

مثالار: نظامی گنجوی ، فضولی ، بغدادی ، قوسی ، نسیمی ، ختایی ، فلکی ، خاقانی ، و دادی ، شیروانی ، نباتی ، تبریزی ، اورموی .

۵- دار :

فارس دیلیندن آلینما بو شکیلچی «داشتن» فعلینین کؤکودور و فارس دیلیندهده شکیل-چیشمیشدیر. بو شکیلچیله دۆزلن اسملر مالیکیلیک، شغل ، پئشه ، حال- وضعیت ، بیلدیرر.

مثلا: امکدار ، ائلدار ، ملکدار ، هاوادر ، ائودار ، ...

بو سؤزلر صفت کیمی ده ایشلنر.

۶- ستان :

بو فارس دیلی شکیلچیسی، فارس دیلینده اولدوغو کیمی، ائله اسملر دۆزلدر کی ، بیر ملت و یا زادین چوخ اولدوغو یئری بیلدیرر.

مثالار: داغستان ، تاتارستان ، عربستان ، تۆرکمستان ، اۆزبکستان ، ...

۳) أوروبا دىللىرىندىن آلىنمىش شكىلچىلەرلە ھامان دىللىرىدىن آلىنما سۆزلەردىن يارانان دۆزلىتمە اسملار:

أوروبا دىللىرىندىن آلىنمىش سۆز دۆزلىدىجى شكىلچىلەرنى مەھملرى بۇنلاردان عبارتدیر:

ایزم:

بو شكىلچى أوروبا كىلمەلىرىندىن مەكۇرە، قۇرۇلۇش و دونىا گۇرۇشۇ بىلدیرن اسملار يارادار.

مثلاً: ماترياليزم ، ایدەآليزم ، فاشيزم ، سوسياليزم ، هیتلريزم ، مائويزم ،...

ایست:

علم، نظریه، دونىا گۇرۇشۇ طرفدارى اۇلان شخسى بىلدیریر.

مثلاً: فاشيست ، ایدەآليست ، ماترياليست ، سوسياليست ، مائوايست ، ژورناليست ، ماشينيست ،...

مثاللاردان گۇرۇندۇگو كىمى بو شكىلچىلە شغل صاحىبىنى دە ياراتماق اۇلار. بو دۆزلىتمە اسملار صفت كىمى دە ایشلنەبىلر.

ایک:

أوروبا دىللىرىندىن آلىنمىش بو شكىلچىلە دۆزەلن اسملار ھم اسم، ھمدە صفت كىمى ایشلنە-بىلر.

مثاللار: آكادئميک ، فيزيک ، مئكانىك ، مۇرفولوژىك ، سينتاكتيك ، لئكسيك ، فۇنئتيك ، دينامىك ،...

تاپشیریق: آشاغیداکى كىلمىلەر «يىت ، يىيە ، يات/آت» شكىلچىلىرىنىڭ مۇناسىبەتلىك ئۇلانمىسى
قۇش ئارقىدىن دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسلىق دۆلىتىمىز يازىنى:

فرد ، فلک ، معدن ، فلز ، اهلې ، وحشى ، مدنى ، ملې ، انسان ، آدم ، مرسوم ، معقول ،
، عقلې ، ذهنې ، سلجوقى .

تاپشیریق: «دار» شكىلچىسىلە آشاغیداکى اسملىرىدىن تازا اسملىرى دۆلىتىمىز:

دىن ، قول ، اسلحه ، كامان ، جان ، كلفت ، دالان ، قاپان

تاپشیریق: آشاغیداکى اسملىرىدىن «ستان» شكىلچىسىنىڭ كۆمىگىلە دۆلىتىمىز سۆزلىرى
دۆلىتىمىز دۆلىتىمىز يازىنى:

گۆرچو ، ئىرمىنى ، ئۆزبېك ، تۆركمەن ، قازاق ، ئەرەب ، تۆرك ، پۇختون ، تاجىك ،
باشقىر ، كۆرد ، بلوچ ، بۇلغار ، مۇغار ، مۇغول ، ھىندو ، قىرغىز

تاپشیریق: «يىيە» شكىلچىسى بىلەن آشاغیداکى سۆزلىرىدىن دۆلىتىمىز سۆزلىرى دۆلىتىمىز
دۆلىتىمىز يازىنى.

قدر ، ايلاهى ، صوفى ، مەھدى ، جەغفرى ، اموى ، عباسى ، عثمانى

تاپشیریق: آشاغیداکى سۆزلىرىدىن «ى - ى» شكىلچىلىرىنىڭ مۇناسىبەتلىك سۆزلىرى
دۆلىتىمىز دۆلىتىمىز يازىنى:

مصطفى ، عيسى ، موسى ، مرتضى ، مولا ، تقى ، معنا ، هرات ، خوارزم ، تېرىز ،
ئورمو ، مراغا ، نخجوان ، على ، اردبيل

تاپشیریق: آشاغیداکى سۆزلىرىدىن بىر دېھە «ايزم»، بىر دېھەدە «اىست» شكىلچىلىرىلە
دۆلىتىمىز اسملىرى دۆلىتىمىز دۆلىتىمىز يازىنى:

كاپىتال ، ناسيونال ، رئال ، نورمال ، فئودال ، فئودرال ، ماركس ، كلاس ، فورمال

آدرى شكىلچىلىرىلە آدرى فعللىرىندىن دۆزلەن اسملىرى:

دېلىمىزدە فعل كۆكلىرىندىن اسم دۆزلەن شكىلچىلىرى بونلاردىر:

۱) يىق ۴ / يىق ، يىك ، اۇق ، وىك /

معاصر ادبى دېلىمىزىن ان فعال شكىلچىلىرىندىن بىرىدىر و دۆزلتدېگى اسملىرى يىق ، بۇلگۇ ، باجارىق و بىلىك بىلدىرىر .

مثاللار: قاتىق ، بىلىك ، ھۈرۈك ؛

فعلين كۆكۈ سسلى ايلە بېتسە ، ايكى سسلىدىن بىرى دۆش . مثال: قۇروق

۲) يىش ۴ / يىش ، يىش ، وىش ، وىش /

بوگۇن ادبى و دانىشيق دېلىمىزىن ان فعال شكىلچىلىرىندىن بىرىدىر . بو دۆزلتمە اسملىرى حال-وضعيت ، حرىك بىلدىرىر . فعل كۆكۈ سسلى ايلە بېتندە آيىر جى «ى» دە شكىلچىيە علاوہ اولار .

مثاللار: قاقىش ، گلىش ، گۈرۈش ، اۇچوش ، بىلدىرىش ، ياشايىش ، آنلايىش ، دۇنوش ، دۇيوش ، گۈلۈش ، ...

۳) ما ، مە :

بو شكىلچىلە دۆزلەن اسملىرى حال-وضعيت ، آلتلىرىن آدى و كنىفېت بىلدىرىر .

مثلا: وۇرۈشما ، قىزدىرما ، قازما ، دۇلما ، بۇلمە ، دۇندورما ، چالېشما ، آتېشما ، سۆزمە ، قۇوورما ، گۈلۈشمە ، اۇزلاشما ، ...

۴) اق ، اك ، ق ، ك :

بو شکیل چیلرله چۆخ اسم آلتار دۆزهلر.

مثاللار: بېچاق ، داراق ، ياتاق ، الك ، دىلك ، بۇياق

دئمك، فعلين كؤكو سسلى ايله بىتتده، شكيل چينين سسلى سى دؤشور.

تايشيريقي: آشاغيداكى كىلمەلەرنى اولجە كۆكلەرنى، سۇنرا اۇنلارنى مصدرلەرنى يازىن و

شکیل چیلرین چئشید سبیلرینی ایضاح ائدین:

اُچۇق ، قۇرۇق ، چۆرۈك ، مېنىك ، قانىق ، ئۇرتۇك ، دەلىك ، دىشىك ، چايىق ،

بۇيرۇق ، سارىق ، سۈرتۈك

تایشیریق: شعرى اۇخويون، «ئىش» شەكىل جەيىسى بىلەن دۆزلىمىش سۆزلەرنى ئالتىن دان جىزىق

چکین، اۇنلارین مصدرلرینی و شکیلچیلرین چئشیدلرینی دئیین:

باخیشیندان عصمت یاغیر
 گؤلوشوندن رحمت یاغیر

بئرشیندن قانلار قاینیر
دوروشوندان عزت یاغیر

باخان دئییر : بو عیسی دیر

/سوءِ نماز/

تایشیریق: آشاغیداکی مصدرلردن «یش۴» شکیلچیسى ايله اسملر دؤزلدین و هرهسینی

بیر جمله ده ایشلار دین:

آلماق ، وئرمى ، وۇرماق ، گىنىتىمى ، اۆتورماق ، دۆنمى ، اۆتىمى ، ساتماق ،

دیرچلمک ، یۆکسلمک ، یارانماق ، اۇدماق ، گۆرمک ، گۆسترمک ، یاغماق ، قارقىماق

، انمک

تاپشیریق: آشاغیداکی مصدرلردن «ما - مه» شکیلچیسى ایله اسملر دۆزلدیپ هرەسینی بیر جملەده دقتریزه یازین:

وُروشماق ، دُیوشمک ، سۆزمک ، دُندورماق ، بۆلمک ، قوورماق ، قازماق ،
گۆلشمک ، سۆرونمک ، باریشماق ، دیدیشمک ، سئویشمک ، بۆلوشمک ، گۆروشمک
، بۇلاماق ،

تاپشیریق: آشاغیداکی مصدرلردن «آق - اک» شکیلچیسىله اسملر دۆزلدیپ هرەسینی بیر جملەده دقتریزه یازین:

یاتماق ، قاچماق ، سۆرماق ، تانیماق ، یانماق ، قونماق ، اۇچماق ، دۇرماق ، اۇتورماق
، پیتیمک ، یازماق ، ایتمک ، قۇجماق ،

تاپشیریق: «ق - ک» شکیلچیلریله آشاغیداکی مصدرلردن اسملر دۆزلدیپ هرەسینی
بیر جملەده دقتریزه یازین و شکیلچیلرین یالنیز سس سیز اولماسینین سببینی دئیین:
بهلمک ، دۇلاماق ، قالاماق ، دۆشهکم ، کۆرهمک ، دیلهکم ، یالاماق ، بۇياماق ،
سیناماق ، دایاماق ، الهمک

۵) جاق ، جک :

غیرفعال شکیلچیدیر، یئر و اسم آلتلر یارادار.

مثاللار: سانجاق ، یئلنچک

۶) یم ۴ / یم ، یم ، وُم ، وُم /

بو شکیلچىله دۆزملن اسملر حادثه، اؤلچو ، قدر، باجاریق بیلدیرر.

مثاللار: يىغىم ، ايچىم ، اولوم ، اۇدوم ، اكىم ، باخىم ، گئيىم ، آتىم

٧) قا ، گە :

غىر فعال بو شكىلچى اسم آلت، يئر و سايره بىلدىرن اسملر دۆزلدر.

مثاللار: دۇنگە ، سۆپورگە ، قوورقا

٨) آر ، ار :

بو شكىلچى ايله دۆزەلن اسملر مجرد اسم و اسم آلت اولور و غىر فعال بىر شكىل چىدور.

مثاللار: آچار ، تۇتار ، سئور ، چىخار ، ياشار ، گۆلر ، انار

سۇن مثاللاردان گۇرۇندوگو كىمى، فعلين كۆكو سسلى ايله قورتاران زامان، شكىلچىنين سسلىسى دۆشور.

٩) تى ٤ / تى ، تى ، تۇ ، تۆ /

بو شكىلچىله طبيعت سسلرىندن و يا رنگلردن خصوصى اسملر دۆزەلر.

مثاللار: باغىرتى ، قارالتى ، آغارتى ، گۆيرتى ، گۆرولتو ،...

١٠) قىن ٤ / قىن ، كىن ، قۇن ، گۆن / ، غىن ، غۇن :

بو شكىلچىلرله حادثه و وضعيت بىلدىرن اسملر يارانار.

مثلا: باسقىن ، داشقىن ، چاشقىن ، يانقىن ، دالغىن ، كسكىن ، سۆزگون ، كۆسگون ، اولگون

تاپشيريقي: آشاغيداكى مصدرلردن «يم ٤» شكىلچىسىله اسملر دۆزلديب هرەسىنى بىر جملەده دفتريزه يازين:

ايتمك ، چىمىك ، دۈنمىك ، قىرپىماق ، دۈزىمىك ، ايتىمىك ، آتماق ، باخماق ، آلماق ،
ساتماق ، قۇجماق ، درمىك ، يىتىمىك ، اۋتورماق ، كىسمىك ، دۈنمىك ، بىچىمىك

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى مىصدرلاردىن «قىن» شەكىلچىسىلە اسملار دۆزلەيدى ھەرەسىنى بىر
جەملەدە دىقتىزە يازىن:

چاشماق ، دالماق ، يايماق ، كۆسىمىك ، قۇرماق ، سۆزىمىك ، اۋلىمىك ، دۇلماق ، يۇرماق ،
ساتماق ، جۇشماق ، پۇزماق ، اۋتىمىك ، آزماق ، اۋىماق ، دۈزىمىك ، گىرمىك ، بىلىمىك ،
ايتىمىك ، قىرماق ، دۇرماق ، شاشماق ، تۇتماق ، دۆشمىك ، قىزماق ، انمىك

(۱۱) قى ۴ / قى ، كى ، قو ، گو / ، غى ، غو :

بو شەكىلچىلەرلە آلت ، وضعىت و مىجرد مىفھوملار بىلدىرن اسملار يارانار و كۆك
جىنگىلىتىلى سىسلە بىتسە «ق» حرفى «غ» اولار.

مىثاللار: آسقى ، بىچقى ، سىچكى ، قۇرقو ، بۇلگو ، سىپكى ، چالغى ، ايتىگى ، وۇرغو ،
پۇسقى ، دۇرغو ، سۇرغو ، سۇوگى

(۱۲) ىن ، ىن :

ايشىن آدىنى بىلدىرن اسملار دۆزلدر. غىر فىعال شەكىلچىدەر.

مىثاللار: بىچىن ، اكىن ، گلىن ، آخىن ، سىپىن

(۱۳) ايد ۴ :

غىر فىعال اولان بو شەكىلچىلە نادىر فىعللردىن اسم يارانار.

مىثاللار: كىچىد ، اۋىود ، داشىد ، قۇرود ..

۱۴) ۴ى / ئ ، ۇ ، ۆ /

بو شكىلچىلرلە دۆزلەن اسملر اۆلچو، خاصىت ، ايشىن نتيجهسىنين آدلارنى بىلدىرن اسملر دۆزلدر. شكىلچى بىر او قدر فعال دگىلدىر.

مثاللار: يازى ، پوزو ، قورخو ، چكى ، اۆلچو ، اۆلو ، سۆرو ،...

۱۵) ۴ىجى / ىجى ، ۆجو ، ۆجو /

بو شكىلچىلر هم فعالدىر ، همده معموللا ايش گۆرەنى بىلدىرر.

مثاللار: آلىجى ، ساتىجى ، آتىجى ، بىلىجى ، قۇروجو ، سۆروجو ، اۆلدوروجو.

فعلين كۆكو سسلى ايله بىتسە ، ايكى سسلىدن بىرى دۆشر.

مثال: تۆخوجو ، اۆخوجو.

تاپشيريقي: آشاغىداكى مصدرلردن «قى» شكىلچىسى ايله اسملر دۆزلىدىب هرەسىنى بىر جملەده ايشلەدىن:

سۇرماق ، سئومك ، سئچمك ، بۆلمك ، بىتمك ، آسماق ، پۇسماق ، بىچماق ، سىلمك ، سرمك ، اىچمك ، درمك ، اۇيماق ، دۇيماق

تاپشيريقي: آشاغىداكى مصدرلردن «۴ى» شكىلچىسىلە اسملر دۆزلىدىب جملەلردە دفتريزه يازىن:

پۇزماق ، سۆرمك ، دۇلماق ، كۆسمك ، باتماق ، اۆلچمك ، چاتماق ، دۇغماق

تاپشيريقي: مصدرلردن «۴ىجى» شكىلچىلرلە اسملر دۆزلىدىب جملەلردە يازىن:

قۇروماق ، ساغماق ، قيرماق ، يارماق ، پۇزماق ، سريماق ، تۇخوماق ، تيكماق ،
بۇلماق ، يۇزماق ، يۇرماق ، سۇچماق ، بېچماق ، درماق ، اييرماق ، چىماق ، مرتب
انتماق ، آييرماق ، گۈزلىماق

۱۶) ائىچ ، ائىچ ، ائىچ ، ائىچ :

چوخ نادير مصدرلردن اسملار دۆزلدر.

مثاللار: سۇيىچ ، قاخىچ ، قۇرخونچ ، گۈلونچ

۱۷) آچاق ، اچى :

ياناچاق ، چاپاچاق ، تېپىچى ، سىلەچى ، قاناچاق ، گلەچى

مثاللاردان گۈرۈندۈگۈ كىمى داھا چوخ اسم آلت بىلدۈرىدۇ.

۱۸) جە :

بو شكىلچى بىر نىچە فعلدن اسم دۆزلدر .

مثال: دۈشۈنچە ، ايلنچە

۱۹) گچ :

بو شكىلچى دە غىر فعالدىر

مثال: سۈزگىچ

۲۰) آچ ، اچ :

غىر فعال شكىلچىدۇر.

مثال : دۇيچ ، تيخاج

(۲۱) اير:

غير فعال بو شكيلچي ايله يالنيز «گلمك» فعليندن اسم دۆزهلر : گلير.

(۲۲) ايچ:

بو شكيلچيله «آييرماق» فعليندن اسم دۆزهلر: آيريچ.

(۲۳) اينتى ۴ / اينتى ، اينتى ، اونتو ، اونتو/

معين بير ايشين از مقداريني بيلديرن اسملر دۆزلدير .

مثاللار: قازينتى ، ايپينتى ، ازينتى ، اؤغونتو ، چورونتو ، اويونتو ، چيخينتى ، گيرينتى ، چيرپينتى ، چوكونتو ، گزينتى ،...

ماز ، مز :

«آر ، ار» شكيل چيسينين اينكاريني بيلديرن بو شكيل چيله دۆزهلن صفتلرين بعضيسى سون زامانلار اسملشير و اؤغلان قيز آدلارى اولور.

مثاللار: سولماز ، دؤنمز ، سؤنمز ، يئلماز ، اولمز ، ايئلمز

تاپشيريقي: آشاغيداكى مصدرلردن «آجاق ۲» شكيل چيسيله فعلى اسم دۆزلديب، هر بيريني بير جملهده ايشلهديب دفترينيزه يازين:

گلمك ، چاپماق ، قانماق ، يانماق

تاپشيريقي: «قاخينچ (سرزنش) ، و سئوينچ اسملرينين هر بيريني بير جملهده ايشلهدين و دفترينيزه يازين.

تاپشیریق: «اینتی ۴» شکیل چیسيله آشاغیداکی مصدرلردن فعلی اسملر دۆزلدین و هر بیرینی بیر جملهده ایشلدرک دفترینیزه یازین:

ایمک ، ازمک ، چۆکمک ، قیرمان ، اؤوماق ، چۆرومک

تاپشیریق: آشاغیداکی مصدرلردن «ماز ۲» شکیل چیسيله فعلی اسملر دۆزلدیب هر بیرینی بیر جملهده ایشلهدرک دفترینیزه یازین:

دؤنمک ، سؤلماق ، سؤنمک ، اییلمک

مرکب اسملر

دیليميزده اۆچونجو دسته اسملرده واردير کی، ايکی و يا نئچه مستقل سۆزدن عمله گلر. بئله سۆزلره مرکب سۆزلر دئييلير. بئله سۆزلر ديليميزده چۆخدور. بو کلمه لر دۆرد جۆر اۆلور:

(۱) ايکی مستقل کلمه دن يارانان مرکب سۆزلر:

بو سۆزلرين ترکيبلىرى اسم، صفت، ظرف، اسم فاعل و سايره اؤلا بيلر.

مثلا: بۆيۆک آقا ، ستارخان ، حاجى لئيلىک ، آجى چاي ، ائل گۆلو ، پلۇو سۆزن ، سۇ ايلانى ، شکر چۆره کی ، ايلان قارپىزى ، كهلىك اۆتو ،...

(۲) بير سۆزون تکراريندان عمله گلن مرکب سۆزلر:

مثلا: اۆزۆك – اۆزۆك ؛ قالا – قالا ؛ كوسا – كوسا ؛ ميندى – ميندى ؛...

(۳) معناجا ضد اۆلان ايکی سۆزون بيرلشمه سيندن عمله گلن مرکب سۆزلر.

مثلا: وار – يوخ ؛ باجى – قارداش ؛ دره – تپه ؛ يئر – گۆي ؛ آشاغى – يوخارى ؛ آز – چۆخ ؛ آتا – آنا ؛ آنا – بالا ؛ ايت – قۇرد ؛ قۇيون – قۇزو ؛ آغ – قارا ؛ ائو – ائشيك ؛ سحر – آخشام ؛ گنجه – گۆندوز ؛ ياش – قۇرو ؛ قيز – اۇغلان ؛ آرواد – كيشى ؛ ائركك – ديشى ؛ سن – من ؛ ايرى – دۆز ؛ باش – آياق ؛ اۇيان – بۇيان ؛ آرتيق – اكسيك ؛ آج – تۆخ ؛ داغ – دره ؛ قار – ياغيش ؛ ياخشى – پيس ؛...

(۴) بير معنالى و بير معناسيز سۆزون بيرلشمه سيندن عمله گلن مرکب سۆزلر.

مثلا: آدام – مادام ؛ شله – شۆله ؛ قيز – ميز ؛ قۇجا – مۇجا ؛ سارى – مارى ؛...

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملرین هر بیرینه مناسیب بیر اسم آرتیرماقلا اۇنلارین هر بیریندن بیر مرکب سۆز دۆزلدین:

علی ، باجی ، اسماعیل ، حسن ، محمد ، آقا ، رجب ، ساققال ، قارا ، اکسیک ، ایری ، آز ، ائشیک

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملرین هر بیرینه بیر اسم آرتیریپ مرکب سۆز دۆزلدین و دفترینیزه یازین:

بۆیوک ، قارا ، آجی ، شیرین ، آغ ، ایستی ، ساری ، کیچیک ، قورو ، یاش

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملرین هر بیرینه بیر ضد اسم آرتیریپ مرکب اسم دۆزلدین و دفتریزه یازین:

سحر ، یئر ، داغ ، وئیش ، گلن ، یوخ ، آتا ، قیز ، آنا ، آرواد ، ائو ، باش ، ال ، قاپی ، باجی ،

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملرین هر بیرینه مناسیب معناسیز بیر سۆز آرتیریپ، مرکب اسم دۆزلدین:

کتاب ، قلم ، باجی ، پۇل ، اوشاق ، آغاج ، قارداش ، بازار ، دیوار ، دفتر ، باغ ، چای ، کبریت ، بادام ، قاز ، قالین ، باغچا ، دیرک ، ات ، قۇل ، آياق ، اج ، قايچی ، باققال ، اوت ، اودون ، قویون ، اینک ، قاش

اسملردە منسوبیت

بیر شئین بیر شخصه منسوب و یا عاید اولدوغونو بیلدیرمک اۆچون ، اۇ شئین اسمینین آخیرینه معین شکیلچی آرتیرارلار. مثلا اگر «کتاب» سۆزونون آخیرینه «ئیم» شکیلچیسى علاوه اولسا ، کتابین منه مخصوص اولماسى معلوم اولار، اگر اۇنون آخیرینه «ئیمیز» شکیلچیسى آرتیرساق ، کتابین بیزه مخصوص اولدوغو بیلینر. اگر بو شکیل-چیلرله سۆزون آراسینا جمع علامتی اولان «لار» شکیلچیسى ده علاوه ائتسک ، کتابلارین منه «کتابلاریم» مخصوص اولدوغو و یا بیزه «کتابلاریمیز» مخصوص اولدوغو بیلینر. منسوبیت مفهومو یارادان بئله شکیلچیلره منسوبیت شکیلچیلره منسوبیت شکیلچیلری دئییلیر. دیلیمیزده ایشلنن منسوبیت شکیلچیلری شخصلره گۆره بۇنلاردیر:

۱) بیرینجی شخص تکه منسوب اولاندا:

الف) عاید اولان تک شئی سس سیز ایله بیتسه، منسوبیت علامتی دۆرد چئشیدلی «ئیم ، یم ، ۆم ، ۆم» اولار.

مثلا: کتابیم ، تبریزیم ، قۇزوم ، گۇلوم

ب) عاید اولان تک شئی سسلى ایله قۇرتارسا، ایکی سسلى یان- یانا گلەبیلمه دیگی اۆچون، یۇخاریداکی شکیلچیلرین سسلیلری دۆشر و منسوبیت علامتی فقط «م» قالار.

مثلا: آنام ، باجیم ، آتام ، ننه م ، قۇزوم

ج) عاید اولان شئی جمع اولسا ، اسمه «لار- لر» جمع علامتی علاوه اولار و اوندان سۇنرا منسوبیت علامتی «ئیم ، یم» گلر.

مثال: قۇزولاریم ، باجیلاریم ، گۇللریم ، ننه لریم ، ائولریم ،...

۲) بیرینجی شخص جمعه منسوب اولاندا :

الف) عاید اولان تک شئی سس سیزله بیتسه، منسوبیت علامتی دؤرد چئشیدلی «یمیز ۴» / یمیز ، یمیز ، ۆموز ، ۆموز / اولار .

مثلا: کتابیمیز ، وطنیمیز ، یوردوموز ، گۆلوموز ، ..

ب) عاید اولان تک شئی سسلی ایله بیتسه ، ایکی سسلی یان- یانا گله بیلمه دیگی اۆچون، یوخاریداکی شکل چیلرین بیرینجی سسلی لری دۆشر و منسوبیت علامتلی « میز ، میز ، مؤز ، مؤز » اولار.

مثلا: آنامیز ، ننه میز ، قوزوموز ، گۆزگوموز ، ...

ج) عاید اولان شئی جمع اولسا ، اولجه اسمه جمع علامتی «لار ، لر» علاوه اولار و اوندان سونرا فقط ایکی چئشیدلی « یمیز ، یمیز » منسوبیت شکل چیسى آرتیریلار.

مثلا: کتابلاریمیز ، قویونلاریمیز ، آنالاریمیز ، ننه لریمیز ، ...

۳) ایکینجی شخص تکه منسوب اولاندا :

الف) عاید اولان تک شئی سس سیزله بیتسه، منسوبیت علامتی دؤرد چئشیدلی «ین ۴» / ین ، ین ، ۆن ، ۆن / اولار.

مثلا: کتابین ، وطنین ، یوردون ، گۆلون ، ..

ب) عاید اولان تک شئی سسلی ایله بیتسه، ایکی سسلی یان- یانا گله بیلمه دیگی اۆچون، یوخاریداکی شکل چیلرین سسلی لری دۆشر و منسوبیت علامتی یالنیز «ن» قالار.

مثلا: آنان ، نهن ، قوزون ، گۆزگون ، ..

ج) عايد اۇلان شئى جمع اۇلسا ، اولجە اسمە جمع علامتى اۇلان «لار ، لر» شكىل-چىسى آرتىرىلار و اوندان سۇنرا ايكي چئشىدلى «يُن ، يَن» منسوبىت شكىلچىسىنى علاوه اندرلر.

مثلا: كىتابلارین ، نەلرین ، قۇزولارین ، گۆللرین ،...

۴) ايکىنجى شخص جمعه عايد اۇلاندا :

الف) عايد اۇلان تەك شئى سىسسىزله بىتتەدە ، منسوبىت علامتى دۇرد چئشىدلى «يىنیز ۴ = يیز ۴» / يىنیز = يیز ، يىنیز = يیز ، وُنوز = وُز ، وُنوز = وُز / اۇلار.

مثلا: كىتابىنیز = كىتابىز ؛ وىتىنیز = وىتىز ؛ يۇردونوز = يۇردوز ؛ سۇزونوز = سۇزوز ؛...

ب) عايد اۇلان تەك شئى سىسلى ايله بىتسە ، ايكي سىسلى يان- يانا گلەبىلمەدىگى اوچون ، يۇخارىداكى شكىلچىلرین بىرىنجى سىسلىلرى دۇشر و منسوبىت علامتلىرى «نیز = ز ؛ نيز = ز ؛ نوز = ز ؛ نوز = ز» اۇلار.

مثلا : آنانىز = اناز ؛ نەنىز = نەز ؛ قۇزونوز = قۇزوز ؛ گۆزگونوز = گۆزگوز ؛..

ج) عايد اۇلان شئى جمع اۇلسا ، اولجە اسمە جمع علامتى «لار ، لر» علاوه اۇلار و اوندان سۇنرا فقط ايكي چئشىدلى «يَز ، يَز» منسوبىت علامتلىرىدىن بىرى قۇشولار. مثلا: آنالارىز ، نەلرىز ، قۇزولارىز ، گۆزگولرىز ،...

۵) اوچونجو شخص تەك عايد اۇلاندا :

الف) عايد اۇلان تەك شئى سىسسىزله بىتسە ، منسوبىت علامتى دۇرد چئشىدلى «ى ۴ = ى / ى ، ى ، وُ ، وُ / اۇلار.

مثلا: كىتابى ، وىطنى ، يۇردى ، سۆزى ..

(ب) عايد اۇلان تىك شئى سىسلى ايله بىتسە، ايكى سىسلىنى بىر- بىرىندىن آيىرماق اۇچون كىلمە ايله شىكىلچى آراسىندا «س» حرفى علاوه اۇلار.

مثلا: آناسى ، نىنەسى ، آرزوسى ، قۇزوسى ، گىمىسى ، باجىسى ..

(ج) هم عايد اۇلان شئى ، همده شىخىس جمع اۇلانىدا، اولجە اسمە جمع علامتى «لار ، لر» علاوه اۇلار و اۇندان سۇنرا ايكى چىشىدىلى /ئى / شىكىلچىسى قۇشولار.

مثلا: آنالارى ، نىنەلرى ، آرزولارى ، گۆللرى ، يۇردلارى.

شىخىسىن تىك و يا جمعلىگى اسمدىن اول گىلن عوضلىكىدىن بىلىنر.

اسملىرىن يۇخارىدا گۇستىرىلن مىنسوبيت علامتلىرىنى آشاغىداكى جىدوللرده خلاصە ائتمىك اۇلار.

بىرىنجى جىدول: شىخىس و مىنسوب شئى تىك

اۇچونجو شىخىس	ايكىنجى شىخىس	بىرىنجى شىخىس	
كىتاب + ئى	كىتاب + ئىن	كىتاب + ئىم	سىس سىزله بىتسە
قلم + ئى	قلم + ئىن	قلم + ئىم	
يۇرد + و	يۇرد + وُن	يۇرد + وُم	
سۆز + و	سۆز + وُن	سۆز + وُم	
آنا + سى	آنا + ن	آنا + م	سىسلى ايله بىتسە
نىنە + سى	نىنە + ن	نىنە + م	
آرزو + سۇ	آرزو + ن	آرزو + م	
سۆرو + سۇ	سۆرو + ن	سۆرو + م	

ايكىنجى جدول : شىخىس جىمىع و مىنسوب شىئى تىكى

اۋچونجو شىخىس	ايكىنجى شىخىس	بىرىنجى شىخىس	
(اۋنلارىن) كىتاب + ئى (اۋنلارىن) قىلم + ئى (اۋنلارىن) يۇرد + ئى (اۋنلارىن) سۆز + ئى	كىتاب + ئىنىز = ئىز قىلم + ئىنىز = ئىز يۇرد + ئىنوز = ئوز سۆز + ئىنوز = وز	كىتاب + ئىمىز قىلم + ئىمىز يۇرد + ئوموز سۆز + ئوموز	سىسسىزلىك بىتسە
(اۋنلارىن) آنا + سى (اۋنلارىن) نىنە + سى (اۋنلارىن) آرزو + سى (اۋنلارىن) سۆرو + سى	آنا + ئىز = ز نىنە + ئىز = ز آرزو + ئوز = ز سۆرو + ئوز = ز	آنا + مىز نىنە + مىز آرزو + موز سۆرو + موز	سىسلىلىك بىتسە

اۋچونجو جدول : شىئى جىمىع و شىخىس تىكى

اۋچونجو شىخىس	ايكىنجى شىخىس	بىرىنجى شىخىس	
(اۋنون) كىتاب + لار + ئى (اۋنون) قىلم + لار + ئى (اۋنون) يۇرد + لار + ئى (اۋنون) سۆز + لار + ئى	كىتاب + لار + ئىن قىلم + لار + ئىن يۇرد + لار + ئىن سۆز + لار + ئىن	كىتاب + لار + ئىم قىلم + لار + ئىم يۇرد + لار + ئىم سۆز + لار + ئىم	سىسسىزلىك بىتسە
(اۋنون) آنا + لار + ئى (اۋنون) نىنە + لار + ئى (اۋنون) آرزو + لار + ئى (اۋنون) سۆرو + لار + ئى	آنا + لار + ئىن نىنە + لار + ئىن آرزو + لار + ئىن سۆرو + لار + ئىن	آنا + لار + ئىم نىنە + لار + ئىم آرزو + لار + ئىم سۆرو + لار + ئىم	سىسلىلىك بىتسە

دۇردونجو جدول: شىخىس و منسوب شىئى جمع

بىرىنچى شىخىس	اىككىنچى شىخىس	اۋچونجو شىخىس	
كىتاب + لار + ئىمىز	كىتاب + لار + ئىنيز = ئىز	(اۇنلار) كىتاب + لار + ئى	سىس سىزله بىتسە
قلم + لار + ئىمىز	قلم + لار + ئىنيز = ئىز	(اۇنلار) قلم + لار + ئى	
يۇرد + لار + ئىمىز	يۇرد + لار + ئىنيز = ئىز	(اۇنلار) يۇرد + لار + ئى	
سۆز + لار + ئىمىز	سۆز + لار + ئىنيز = ئىز	(اۇنلار) سۆز + لار + ئى	
آنا + لار + ئىمىز	آنا + لار + ئىنيز = ئىز	(اۇنلار) آنا + لار + ئى	سىسلى ايله بىتسە
ننه + لار + ئىمىز	ننه + لار + ئىنيز = ئىز	(اۇنلار) ننه + لار + ئى	
آرزو + لار + ئىمىز	آرزو + لار + ئىنيز = ئىز	(اۇنلار) آرزو + لار + ئى	
سۆرو + لار + ئىمىز	سۆرو + لار + ئىنيز = ئىز	(اۇنلار) سۆرو + لار + ئى	

بىلىمك لازىمدير كى، جدولده وئرىلن سۆزلر معمولا موافق ضميرلرله ايشلنر.

مثلا: منىم قلملریم ، اۇنون آرزولارى ، سنین آنان ، بىزیم وطنیمیز ، اۇنون كىتابلارى ..

تاپشیرىق: آشاغىداكى اسملره، بۆتون شىخىسلرده منسوبىت شىكىلچىلرىنى قوشوب دىفترىزه يازىن:

اۇتاق ، ائو ، اۇيون ، گۆز ، وطن ، دىل

تاپشیرىق: آشاغىداكى اسملره شىخىسلره گۆره منسوبىت شىكىلچىلرى قوشوب دىفترىزه يازىن:

بابا ، كۆلگه ، قايا ، اۆلكه ، قۇزو ، چاتى /ايپ/ ، باجى ، سۆرو.

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملرہ جمع علامتلری قۇشون و سۇنرا شخصلرہ گۇرہ منسوبیت
شکیلچیلری آرتیرین:

داغ ، دیل ، قۇل ، آغاج ، یارپاق ، ات ، قۇیون

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملرہ ایکینجی شخص منسوبیت شکیلچیلرینی هم تكدہ همدہ
جمعده آرتیریپ دفتریزه یازین:

قالا ، كۆزه ، قۇناق ، قۇهوم ، كۇمكىچى ، تایا

تاپشیریق: نقطهلرین یئرینه لازیم اولان منسوبیت شکیلچیسی قۇشون و دفتریزه یازین:
منیم وطن... ، اولارین بابالار... ، ییزی ائو... ، سیزین باشماق... ، اونون یۇلداش... ،
یۇلداشیمین ننه... ، شهریارین حیدربابا... ، منیم کتاب... ، سۇلمازین دفتترلر...

تاپشیریق: اسملری دفتریزه كۇچورون و هرہسینین اولینده مناسیب ضمیر یازین:

وطنیم ، باغیز ، پالتاریمیز ، کتابلاری ، هئیواسی ، گۇزوم ، دفتریز ، ائولری ، آنان ،
قلملرینیز ، باجیلارین ، الی ، شالیم

اسملرین حاللاری

اسملر همیشه بیر شکیلده ایشلنمز، چوخ وقت اۇنلارا شکیلچیلر قۇشولار.

مثلا: وطنه ، وطنی ، وطنده ، وطندن ،...

بۇرادا وطن کلمه‌سینین معناسی عوض اۇلمور بۇنا گۆرده بو شکیلچیلره سۆز دگیشدیرجی شکیلچیلر دئییلیر. اسملرین بو شکیلچیلری قبول ائتمه‌سی یالنیز جمله داخلینده اۇلار. جملهده ایشلنن فعلین طلبینه گۆره بو شکیلچیلر فرق ائدر. مثلا اگر جمله- ده «آلیم» فعلی اۇلسا ، او فعلین طلبی نتیجه‌سینده جملهده آلیان شئیین آدینین آخینه «ی» شکیلچیسى علاوه اۇلمالیدیر. من کتابی آلیم.

اسملرین جمله داخلینده بئله مختلف شکیللره دۆشمه‌سینه اسمین حاللاری دئییلیر. دیلیمیزده اسمین آلتی حالی واردیر:

(۱) آدلیق حال:

بو حال اسمین بیرینجی شکلی و آدیدیر و شکیلچیسى اۇلماز. بو حال اسمین آدی اۇلدوغو اۆچون، اۇنا «آدلیق حالی» دئییلیر. بو حال «کیم؟» و «نه؟» سوالینه جواب وئیر.

مثلا: آنا (کیم؟) ؛ کتاب (نه؟)

(۲) بیه‌لیک حال:

بو حال ایکی شئی آراسیندا صاحبلک ، بیه‌لیک مضمونو بیلدیریر. مثلا: فضولینین غزلی ، باقرخانین مردلیگی ، شهریارین حیدرباباسی – ترکیبلرینده فضولی «غزلین» ، باقرخان «مردلیگین» و شهریار «حیدربابانین» صاحبی، بیه‌سیدیر. ترکیبلرین بیرینجی سۆزلرینین آخینداکی شکیلچیلر بو شخصلرین بیه و یا صاحب اۇلدوقلارینی بیلدیریر.

بونا گۆرەدە بو شکیلچیلرە بیەلیک شکیلچیلری و بو حالا بیەلیک حالی دئییلیر. بو حالدا
اۆلان اسملر «کیمین؟» و یا «نەیین؟» سوالینا جواب وئیر. مثلاً کیمین غزلی؟
فضولینین.

بو حالین شکیلچیلری آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

الف) اگر اسم سس سیز حرفلە بیتسە، کلمەنین سون سسلیسی ایله موافق دورد چئشیدلی
«ین ۴» ایشلنر.

مثلاً: آذربایجانین ، ائلین ، دوستون ، گۆلون ،...

ب) اسم سسلی حرفلە بیتسە، گننەدە یۇخاریداکی شکیلچیلر ایشلنر ، اما بورادا ایکی
سسلی حرف یان- یانا گلیر ، اۆنلاری بیر- بیریندن آییرماق اۆچون بیر «ن» حرفی
اۆنلارین آراسیندا علاوه اندرلر.

مثلاً: آتا + ن + ین ؛ کۆچەنین ؛ دیرینین ؛ باجینین ؛ کۆزەنین ؛ تنگەنین ؛...

بو حالدا اسم جمع اۆلاندان ، جمع علامتی «لار ، لر» دن سونرا فقط ایکی چئشیدلی «ین ،
ین» شکیلچیلریندن بیر یازیلا.

مثلاً: آنالارین ، اۆلکەلرین ،...

۳) یۆنلۆک حال :

بو حال ایش و حرکتین جهتینی و یا هدفینی بیلدیریر، اۆزودە «هاری؟» و یا «نەیه؟»
سوالینا جواب وئیر.

مثلاً: باغا گنڈیرم. هاری گنڈیرم؟ «باغا» کتایا باخیرام. نه یه باخیرام؟ «کتایا»

بو حالین شکیلچیلری بۆنلاردیر:

الف) سس سیز حرفلە بیتن اسملرین سون سسلیسی قالین اۆلسا، یۆنلۆک حال شکیلچیس
«آ» و اگر سون سسلیسی اینجه اۆلسا، علامتی «ه» اۆلار.

مثلا: آغا ، داغا ، داشگاھا ، ...

ب) سسلى حرفلە بىتن اسملاردا ، ايكي سسلىنى بىرى- بىرىندىن آيىرماق اۆچون ، يۇخارىداكى شكيلچىلرلە اسملاردا «ى» سسسىز حرفى علاوه اولار .

مثلا: آنا + ى + ا ؛ ننه ، سۆرويه ، باجىيا ، دايىيا ، كۆچميه ، ..

اسملار جمع اولاندا اولجە جمع علامتى «لار ، لر» اسمە قوشولار و اوندان سۇنرا «آ ، ه» شكيلچىلرىندىن بىرى علاوه اولار .

مثلا: آنالارا ، كتابلارا ، كۆچملر ، ...

۴) تائىرلىك حال :

بو حال اۇ اشىيانى بىلدىرىر كى ، فعلين تائىرى اۇنون اۆستونە دۇشر . بۇنا كۆرمدە بو حالا «تائىرلىك حالى» دىيىلىر . بو حالدا ايشلنن اسملار «كىمى؟» و «نەمى؟» سوالىنە جواب وئىر .

مثلا: معلمى كۆردوم . كىمى كۆردوم؟ «معلمى» شعرى اۆخودوم . نەمى اۆخودوم؟ «شعرى» .

بو حالين شكيلچىلرى بۇنلاردىر :

الف) اسم سسسىز حرفلە قۇرتارسا ، دۇرد چىشىدىلى «ى۴» / ئى ، ئ ، و ، و/ شكيل- چىلردىن بىرى اسمە قوشولار .

مثلا: وطنى ، اوتاغى ، دۇزو ، كۆزو ، ...

ب) اسم سسلى حرفلە بىتسە ، ايكي سسلىنى بىرى- بىرىندىن آيىرماق اۆچون ، يۇخارىداكى شكيلچىلرلە اسمين آراسىندا بىر «ن» حرفى علاوه اولار .

مثلا: آنانى ، بېنەنى ، كۆرپەنى ، قۇزونو ، دۆيونو ، اۆزگەنى ، ...

اسم جمع اۇلاندا جمع علامتى «لار ، لر» دن سۇنرا ايكي چىشىدلى «ئى ، ئ» شكىل-چىسىندىن استفاده اۇلار.

مثلا: بابالارى ، ائولرى ، آغالارى ، كۆزلرى ،...

۵) يئرلىك حال:

بو حالدا اۇلان اسم ايشين و يا حركتين باش وئردىگى يئر بىلدىرىر. بۇنا گۆرمده يئرلىك حالى آدلانىر.

بو حالدا اۇلان اسملر «كىمدە؟» ، «نەدە؟» و يا «ھارادا،ھاردا» سواللارىندىن بىرىنە جواب وئرىر. مثلا: سۇلماز كىتابدا اۇخودو. ھاردا اۇخودو؟ «كىتابدا»

بو حالين شكىلچىلرى بۇنلاردىر:

الف) اسمين سۇن سسلىسى قالين اۇلسا ، علامتى «دا» اۇلار .

مثلا: آنادا ، يۇرددا ، باغدا ، باجىدا ، بۇلاقدا ،...

ب) اسمين سۇن سسلىسى اينجه اۇلسا ، علامتى «دە» اۇلار.

مثلا: ئودە ، چۆلدە ، نەدە ، چىمدە ، كۆرمەدە ، گۆلدە ، قلمدە ،...

اسملر جمع اۇلاندا ھمان شكىلچىلر جمع علامتىندىن سۇنرا ايشلنر.

مثلا: اۇتاقلاردا ، ائولردە ،...

۶) چىخىشلىق حال :

بو حال ايش و يا حركتين چىخىدىغى نقتەنى بىلدىرىر. بونا گۆرمده اونا چىخىشلىق حالى آدى وئرىلمىشىدور. اسملر بو حالدا اۇلاندا «كىمدن؟» ، «نەدن؟» و يا «ھاردان؟» سواللارىندىن بىرىنە جواب وئرىر.

مثلا: آيدىن مەكتەبدن گەلدى ، آيدىن ھارادان گەلدى؟ «مەكتەبدن»

بو حالين شكيلچيلرى بۇنلارير:

(الف) اسمين سۇن سسلىسى قالين اۇلسا، علامتى «دان» اۇلار.

مثلا: آنادان ، سۇلمازدان ، اۇدوندان ،...

(ب) اسمين سۇن سسلىسى اينجه اۇلسا، علامتى «دن» اۇلار.

مثلا: ننهمن ، ائودن ، الدن ، مدرسهمن ، گۆندن ،...

اسملر جمع اۇلاندا همان شكيلچيلر جمع علامتلىرى «لار ، لر» دن سۇنرا گلر.

مثلا: بابالاردان ، كۆرپهلردن ، اۇزاقلاردان ، ننهلردن ،...

يۇخاريدا گۆستردىگىمىز اسمين آلتى حالى و اۇنلارين شكيلچيلرىنى آشاغيداكى جدولده گۆرمك اۇلار:

حاللار و حالانما شكيلچيلرى

حاللار	سس سىزلە	بيتن اسملر	سسلى ايله	بيتن اسملر
	قالين سسلى	اينجه سسلى	قالين سسلى	اينجه سسلى
آدلىق	آعاج	ال	يارما	كۆكه
ييهلىك	آعاج + ئن	ال + ئن	يارما + ئنن	كۆكه + نئن
يۇنلوك	آعاج + ا	ال + ه	يارما + يا	كۆكه + يه
تاتىرلىك	آعاج + ئ	ال + ئ	يارما + نئ	كۆكه + نئ
يئرلىك	آعاج + دا	ال + ده	يارما + دا	كۆكه + ده
چىخىشلىق	آعاج + دان	ال + دن	يارما + دان	كۆكه + دن

اسملر هم منسوبيت ، همده حال شكيل چيسي قبول ائدنده، اولجه منسوبيت و اوندان سونرا حال شكيل چيلري يازيلار.

مثلا: قارداش + يم + ا = قارداشما ؛ قارداش + يمیز + دا = قارداشيمیزدا ؛

قارداش + لار + یزدان = قارداشلاریزدان ؛ قارداش + ين + ی = قارداشینی ؛...

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملری حاللاندیرین و هر حالین سوالینی تکرار ائدین:

آیدین ، بابک ، بؤلوک ، دهنیز ، دالغا ، خالا

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملری حاللاندیرین و دفتریزه یازین:

قوروق ، چورهک ، قارتال ، هاچا ، کورپه ، اینک ، آخسام

تاپشیریق: اوخویون و نقطه‌لرین یئرینه بۇراخیلمیش حال شکیل‌چیلرینی یازین:

ناغیل‌لار... بیزیم اولو بابالاریمیز، چوخ قدیم زمانلار... ، هله یازی اولمایان وقتلر...

یارادیبلار، آغیز... آغیز... گنجهن بو ناغیل‌لار... ایندی ده ننه‌لر، بابالار ، آنا- آتالار

اوشاقلار... دانیشیرلار. /محبت داستانلاری/

تاپشیریق: سس‌سیزله بیتن آشاغیداکی اسملری شفاهی حالدا حاللاندیرین:

اریک ، جیب ، تۆک ، آت ، بالیق ، شرق ، داش

تاپشیریق: سس‌سیزله بیتن آشاغیداکی اسملری حاللاندیریپ یازین و شکیل‌چیلرینین

آلتیندان خط چکین:

یئل ، تۆز ، دۇداق ، کۆلک ، قاناد ، شاهید ، قازان

تاپشیریق: سسلی حرفله بیتن آشاغیداکی سؤزلری حاللاندیریپ دفتریزه یازین و شکیل-

چیلرین آلتیندان خط چکین :

دۇلما ، آسقا ، چىكمە ، وۇرغو ، آلما ، باجى

تاپشيريىق: آشاغيداكى اسملرى مناسيب فعللرلە ايشلادىب تاثيرلىك حالدا يازىن:

كتاب ، آنا ، اۇشاق ، ديوار ، آلما ، درى ، بايراق

تاپشيريىق: آشاغيداكى اسملرە اوچونجو شخص تك منسوبىت شكيلچىلرى آرتىريب
حاللانديرىن:

كۆينك ، سانجاق ، قۇل ، دىرناق

تاپشيريىق: اسملرە منسوبىتىن بىرىنجى شخص جمعىنى آرتىريب حاللانديرىن:

باجى ، دىش ، آياق ، ساچ ، كھلىك

تاپشيريىق: شعرى ازىرلەيىن و حال شكيلچىلرىنىن آلتىندان خط چكىب حالىنى كۆستىرىن:

من سنىن تك داغا سالدىم نفسى سنده قايتار كۆيلرە سال بو سسى

بايقوشون دا دار اولماسىن قفسى

بۇردا بىر شىر داردا قالىب باغىرىر مروتسىز انسانلارى چاغىرىر

/شهرىار/

تاپشيريىق: آشاغيداكى اسملرى ، منسوبىت شكيلچىلرى علاوه ائتدىكدن سۇنرا،
حاللانديرىن:

دىل ، قانا ، قۇناق ، كۆرپە ، دىلك ، وطن

منسوبیت و حال شکیلچیلری بیرلیکده

منسوبیت و حال شکیلچیلرینین هر ایکسی اسمە قوشولدوقدا اول منسوبیت و اُونون آردينجا حال شکیلچیلری گلر. بو ایکی شکیلچی اسملره آرتیریلاندا ، ایکینجی شخص تکده، ادبی دیلیمیزین نۇرمالاريله، بیهلیک ، یۇنلۇک ، و تاثیرلیک حاللاریندا بیر سیرا دۇلاشیقلار مئیدانا گلیر. بو دۇلاشیقلارلا راستلاشان خلقیمیز، اکثر ایران آذربایجانى لهجهلرینده، اُونو آرادان قالدیرماق اوچون همین اوچ حالدا «ین» منسوبیت شکیلچیسینین «ن» حرفینی «واو» حرفینه چئویریرلر. فیکریمیزجه خلقیمیزین یاراتدیغی بو عاقلانه قایدا ادبی دیلیمیزین صرفینده اۆز عکسینی تاپمالیدیر.

بو مسئلهنى تام آیدینلاشدیرماق و دۇلاشیقلارنى عیانی شکیلده گۆسترماق مقصديله، سسلى و سسسىزله بیتن آلتی اسمین ، یالنیز ایکینجی شخص تکینی، منسوبیت شکیل-چیسینی قوشدوقدان سۇنرا، حاللاندیریریق:

۱ - قالین دۇداقلانلاردا

حاللار	سسسىزله	بیتن	سسلى ايله	بیتن
	ادبی دیل	تبریز لهجهسى	ادبی دیل	تبریز لهجهسى
آدلیق	اودون + ون	اودون + ون	اوغرو + ن	اوغرو + ن
بیهلیک	اودونون + ون	اودونو + و + ون	اوغرون + ون	اوغرو + و + ون
یۇنلۇک	اودونون + ا	اودونو + و + ا	اوغرون + ا	اوغرو + و + ا
تاثیرلیک	اودونون + و	اودونو + و + و	اوغرون + و	اوغرو + و + و
ینرلیک	اودونون + دا	اودونون + دا	اوغرون + دا	اوغرون + دا
چیخیشلیق	اودونون + دان	اودونون + دان	اوغرون + دان	اوغرون + دان

۲- قالین و اینجه دوداقلانمایانلار

حاللار	سس سیزله	بیتن	سسلی ایله	بیتن
	ادبی دیل	تبریز لهجهسی	ادبی دیل	تبریز لهجهسی
آدلیق	قارداش + ین	قارداش + ون	ال + ین	ال + و + ن
ییهلیک	قارداشین + ین	قارداشید + و + ین	الین + ین	الید + و + ین
یؤنلؤک	قارداشین + ا	قارداشید + و + ا	الین + ه	الید + و + ه
تاثیرلیک	قارداشین + ی	قارداشید + و + ی	الین + ی	ال + یو + ی
یئرلیک	قارداشین + دا	قارداشید + و + دا	ال + ین + ده	ال + و + ده
چیخیشلیق	قارداشین + دان	قارداشید + و + دان	الین + دن	ال + و + دن

۳- سسلی ایله بیتن / قالین دوداقلانمایان و اینجه دوداقلانان.

حاللار	قالین سسلی ایله	بیتن	اینجه سسلی ایله	بیتن
	ادبی دیل	تبریز لهجهسی	ادبی دیل	تبریز لهجهسی
آدلیق	آنا + ن	آند + ون	هولو + ن	هولو + ن
ییهلیک	آنا + ن + ین	آنا + و + ین	هولو + ن + ون	هولو + و + ون
یؤنلؤک	آنا + ن + ا	آنا + و + ا	هولو + ن + ه	هولو + و + ه
تاثیرلیک	آنا + ن + ی	آنا + و + ی	هولو + ن + و	هولو + و + و
یئرلیک	آنا + ن + دا	آند + و + دا	هولو + ن + ده	هولو + ن + ده
چیخیشلیق	آنا + ن + دان	آند + و + دان	هولو + ن + دن	هولو + ن + دن

بو جدوللرده ايکي مسئلهيه دقت ائتمک لازيمدير:

۱- بيرينجي ، بئشينجي و آلتينجي حاللاردا کي وضعيت.

۲- ايکينجي ، اوچونجو و دوردونجو حاللارداکي وضعيت.

۱- بيرينجي مسئلهيله علاقه دار قئيد اولونمايدير:

الف) اسمين سون هئجاسيندا دوداقلانان سسلي اولدوقدا (هم قالين، هم اينجه، هم سسلي همده سس سيزله بيتن) ادبي ديليميزايله تبريز لهجه سي عيني اولور، يعني «واو» حرفينه احتياج دويولمور. بيرينجي جدول و اوچونجو جدولين ايکينجي قسمتي. گئنهده نچه مثال:

قالين دوداقلانانلاردا : يوردون ، يوردوندا ، يوردوندان

اينجه دوداقلانانلار: گوزگون ، گوزگونده ، گوزگوندن

ب) بو اوچ حالدا (ادلوق ، يئرليک ، چيخيشليق) سسلي لري دوداقلانمايان اولان اسم سس- سيز ايله بيتنده (قالين و اينجه) «دين» منسوبيت شكيل چيسينين «ي» سسي «و ، و» سسينه چئوريلير. ايکينجي جدولده اولدوغو کيمي: قارداشون ، الون ، ...

لاکن اسم دوداقلانمايان سسلي ايله بيتنده (آنا ، دايي ، ننه ، عمي)، شكيل چيده «ي» حرفينين اولماماسي اوچون، تبريز لهجه سينده اسمين سون حرفي اولان «آ ، ي» سسيني «و ، و» سسينه چئويريرلر، نتيجه ده ايسه هم کلمه لرین اصل ترکيبي، همده ديليميزين آهنگ قانونو پوزولور. مثلا اوچونجو جدولده اولدوغو کيمي «آنون» و يا «بابون» ، «نئون» «آنانوندا» ، «بابوندا» ، «نئونده» ، «آنوندان» ، «نئوندن» ، «اولکوندن» ، ...

بو دئديکلريميزدن نتيجه چيخارداراق دئيه بيليرک:

(۱) سۇن ھىجاسىندا دۇداقلانان (قالين و يا اينجه) سسلى اۇلان اسملرين (هم سسلى، همده سسسىزله بيتن) ايکينجى شخص تکينه منسوبيت شکیل چىسى قۇشوب حاللاندیر ديقدا، ادبى دىلیمیزله تبریز لهجهسى آراسىندا ھىچ بير فرق اۇلمور، خلقیمیز ادبى دىلیمیزده اۇلدوغو کیمی تلفظ ائدير.

(۲) سۇن ھىجاسىندا دۇداقلانمايان (قالين و يا اينجه) سسلى اۇلان اسملرين ايکينجى شخص تکينه منسوبيت شکیل چىسى آرتیراندا، ادبى دىلیمیزله تبریز لهجهسى آراسىندا فرق اۇلور و ادبى دىلین «ین» شکیل چىسىنین «ى» سسى «ۇ» و يا «ۆ» سسىنه چئوریلیر و آھنگ قانونو پوزولور.

(۳) دۇداقلانمايان سسلرله (قالين و يا اينجه) قۇرتاران اسملرين ايکينجى شخص تکينه منسوبيت شکیل چىسى آرتیراندا، ادبى دىل قايدالارينا گۆره، کلمهلرين سۇن حرفى (آ-ه) دگیشمز، لاکن تبریز لهجهسىنده بو اسملرين سۇن سسلىسى (و-ؤ) سسلرينه چئوریلیر، کلمهلرين سس قۇرولوشو عوض اۇلور و دىلیمیزین آھنگ قانونو پوزولور.

بو اۆچ خصوصیتی نظره آلاق دئمک لازیمدير کى، اسملره منسوبيت شکیل چىسى آرتیراندا، ايکينجى شخص تکين «آدلیق، یئرلیک، چىخیشلیق» حاللاریندا ادبى دىلیمیزین نۇرمالارینی رعایت ائتمک دۇغرو لازیمدير، اۇنا گۆره کى، تبریز لهجهسىنى رعایت ائتدیکده هم بعضى کلمهلرين ترکیبینه خلل گلیر، همده دىلیمیزین آھنگ قانونو پوزولور.

(۲) ايکينجى مسئله ايله علاقه دار قئید اۇلونمالیدیر:

الف) جدوللرده کى حاللاندیرمالاردان گۆرونور کى، «بییهلیک، یۇنلوک، تاثیرلیک» حاللاریندا منسوبیتین «ین» و يا «ن» شکیل چیلرینین «ن» سسى «واو» سسىنه چئوریلیمیشدير، یعنی ادبى دىلیمیزین بورا ايله علاقه دار قايداسى پوزولموشدور، لاکن بو حال ادبى دىلیمیزده ھمین بو چرچیووده اۇلان بۇيوک دۇلاشیقلىغین قاباغینی آلیر اۇنو آرادان آپاریر و آھنگ قانونو پوزولمور. بۇ دۇلاشیقلىقلار آشاغیداکی لاردان عبارتدير.

مسئلهنى تام عیانی لشدیرمک مقصدیله سۇزلرى فارسجا ترجمهلریله وئرمجهيیک.

(۱) بېھلىك حالدا:

ايكىنجى جدولە «قارداشنىن كىتابى» (كىتاب برادرت) و . «الىنىن دىرناغى» (ناخن دستت) معناسىنداير. لاکن ترکیبدن اول «سنين» عوضلىگى اولماسا، بۇنلارین معناسى «كىتاب برادرش» و «ناخن دستش» كىمى، يعنى اۆچونجو شخص تكدەدە باشا دۆشولە-بيلر. هابئله اۆچونجو جدولە «آنا» و «هۆلو» كلمه لرینده.

هابئله بيرىنجى جدولە «اودونونون خاروارى» سۆزونون بۇراداكى معناسى «خروار هیزمت» دیر ، لاکن او همده «خروار هیزمش» معناسى وئره بيلر. «اوغرونون گناهی» ترکیبى بو جدولە «گناه دزدت» معناسىنداير، لاکن او اوزوندن اول «سنين» عوضلىگى اولمادیقدا، «گناه دزد» معناسىدا وئره بيلر.

(۲) یۇنلوك حالدا:

«قارداشنىنا» سۆزو هم «به برادرت» همده «به برادرش» ؛ «الىنه» سۆزو هم «به دستت»، همده «به دستش» معناسىندا، «اودونونا» سۆزو هم «به هیزمت»، همده «به هیزمش» معناسىندا باشا دۆشولە بيلر.

(۳) تاثیرلىك حالدا:

«قارداشنىنى» سۆزو هم «برادرت را»، همده «برادرش را» ؛ «الىنى» سۆزو هم «دستت را»، همده «دستش را» معناسىندا ؛ «آتانى» سۆزو هم «پدرت را» همده «پدر را» معناسىندا ؛ «اودونونو» سۆزو هم «هیزمت را» همده «هیزمش را» معناسىندا ؛ «اوغرونو» سۆزو هم «دزدت را» همده «دزد را» معناسىندا باشا دۆشولە بيلر.

ادبى دىلیمیزین نورمالارى ايله باش وئرن بۇتون بۇ دولاشىقلىقلارى ارادان قالديرماق اۆچون تبریز لهجه سینه خلقیمیز ايکىنجى شخص منسوبیت شکیل چىسى «ین - ن» نین «ن» حرفینى «واو» حرفینه چئویرمیشدیر. بیزجه خلقین بو ایشى منطقى و عاقلانه دیر و ادبى دىلیمیزده نظره آلینمایدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، «آ، ی، ه» ایله بیتن اسملرده، یۇنلوك حالدا (آتانا، ننه، ...) دۇلاشیقلیق تۇره‌نمیر، لاکن بۇ اوچ حالین بۇتون قالان یئرلرینده دۇلاشیقلیق تۇره- تدیگی اوچون اۇنلارین هر اوچونده «ین» شکیل‌چیسینین «ن» حرفینی «واو» حرفینه چئویرمک مقصده اۇیغون‌دور. بیرده اۇنا گۆره کی، بو ایشله دیلیمیزین آهنگ قانوندا پوزولمور.

تاپشیریق: آشاغیداکی کلمه‌لره، ایکینجی شخص تک منسوبیت شکیل‌چیسى آرتیراندان سۇنرا اۇنلاری دفتریزه یازین و ادبی دیلیمیزله تبریز لهجه‌سینین فرقلرینی گۇستریب آلتیندان جیزیق چکین:

اۇتاق، چیچک، یاتاق، چۆرهک، یاناق، پتک

تاپشیریق: آشاغیداکی سۆزلره یالنیز ایکینجی شخص تک منسوبیت شکیل‌چیسى آرتیریب تبریز لهجه‌سى اساسیندا حاللاندیرین و اۇنلارین ادبی دیلیمیزله فرقلرینی گۇسترین:

بابا، تایا، کؤلگه، شپه، قایا، ببه، تپه، پنجره

تاپشیریق: آشاغیداکی کلمه‌لره ایکینجی شخص تک منسوبیت شکیل‌چیلری آرتیراندان سۇنرا حاللاندیرین و هارادا «ن» حرفینین «واو» حرفینه چئوریلمه‌سینی گۇستریب آلتیندان جیزیق چکین:

قۇیو، دیری، سله، دیلک، قۇلتوق، آغیز، آلاو

حال شکیل چیلرینین مختلف مغالی سۆز یاراتماسی

اسملرده حال آنلایشی اۆلدوقجا گنیش احاطه دایره سینه مالیک بیر مفهوم دور. بو آنلام اسمی، صفتی، سای، عوضلیگی، فعلی اسملری، فعلی صفتلری و مصدری احاطه ائدن بیر مفهوم دور. طبیعیدیر کی، صفت، سای و باشقا نطق حصه لری یالنیز اسم لشدیکدن سونرا حال شکیل چیلرینی قبول ائده بیلر.

هر کلمه جمله داخلینده معین بیر وظیفه داشیمالیدیر. اسملر ایسه هر شئیدن اول جمله نین مبتداسی اولار. جمله نین مبتداسی اولماق او دئمکدیر کی، اسم فعل ایله گۆزه گۆرونمز نحوی علاقیه گیرر، یوخسا اولار بیر جمله یه سیغیشا بیلمز. بئله نحوی علاقیه گیرن هر مبتدا و خبر جمله نین اساس ایکی ستونو حساب اولور. معین جمله نین مختلف جهتلردن عضو اولماق ایستیه ن هر بیر کلمه، جمله نین اساس ستونلاری اولان مبتدا و خبرله معین علاقیه گیرمهدن، اولارلا مربوط اولمادان او جمله نین عضو اولما بیلمز. همین بو مختلف علاقهلرین طلبینه گۆرده جمله لرده مختلف اسملرین هر سی معین حالدا اولوب و معین شکیل چیسسی قبول ائتمه لی اولور. گۆزه گۆرونمه ن بۆتون بو علاقہ-لره نحوی علاقهلر دئییلیر.

مثال اوچون «گۆروم» فعلینی نظره آلاق. بو فعلین مضمونو ائله دیر کی، «نه یی» سوالینی طلب ائدیر. بۇ سورویا جواب وئرن مثلاً «داغ» کلمه سی «داغی» شکیلینده، یعنی تاثیرلیک حالدا اولمالیدیر. «من داغی گۆروم» جمله سینده «گۆروم» فعلینین نتیجه سی «داغ» کلمه سینه متوجه اولدوغو اوچون او اسم «ی» قبول ائتمه لی اولموش دور.

یا خود بیر اسمه صاحبلیک، بیه لیک حالتی یاپیشدیرماق اوچون او اسم «ین» شکیل-چیسسی، یعنی بیه لیک حال شکیل چیسسی آرتیرماق لازیم دیر.

بو دئىكلر يىمىزده كىلمىلر يىن ظاهرى دگىشمىلرى صرفى، لاکن اۇنلار يىن آراسىنداكى گۆزه گۆرونمىز معنوى علاقهلىرى نحوى علاقهلىرىدۇر.

بۇرادان نىتىجە چىخارداراق دىمك لازىمدىر كى، اسمىن حاللانىمىسى هم صرف علمى، همده نحو علمىنه عايد بىر مىسئلىدۇر. اسملىرىن ظاهرى، گۆزه چارپان دگىشىكلرىندىن بحث ائىن علم صرف علمىدۇر و بىز اۇنلار يىلە تانىشىق. لاکن جملة داخليندهكى كىلمىلر يىن رۇللارى، بىرى بىرىلە علاقهلىرى، نه وظيفه مالىك اۇلمالارى و سايره بو كىمى داها اساسى مىسئلىلرى بىلمىدىن اۇيرىندىكلر يىمىز اۇلدوقچا سطحى و سورى اۇلار. بۇنا گۆرهده معمولا هر يىردە صرفى اۇيرىنمىكە ياناشى، قىسا و بىغجام شكىلدە نحوىن ساده و لازىم مىسئلىلرىلەده تانىش اۇلارلار. بۇنسوز بو گۆنه قدر اۇيرىندىكلر يىمىز گۆزلەنىلن نىتىجىلرى وئره بىلمىز.

دىل يىمىزده كى آلتى حال، گىنىشىلىك و احاطه دايره لرىنه گۆره ايكى دسته يه بۇلونور:

(۱) گرامرى حاللار (آدلىق ، بىهلىك ، تاثيرلىك)

(۲) مكانى- گرامرى حاللار (يۇنلوك ، يىرلىك ، چىخىشلىق)

ايندى گۆرهك دىل يىمىزده كى آلتى حال يىن اساسا نحوى خصوصىتلرى نىلردن عبارتدۇر.

(۱) آدلىق حال:

آدىندان گۆرون دوگو كىمى بو حال اشىان يىن آدىنى بىلدىرىر. لاکن بۇندان علاوه آدلىق حالدا اۇلان اسم مجردلىكده بىلدىرىر. مثلاً «كتاب ان ياخشى يۇلداش دۇر» جملىسىندە هم كتاب، همده يۇلداش تام مجرد حالدا ايشلىنىمىشلر.

بو حال يىن علامتى يۇخدور ، لاکن بىلىز (نكره) اۇلان تاثيرلىك حالدا كى اسمده علامتىز اۇلار. مثلاً بىر كتاب آلدىم. بو جملىده «كتاب» سۆزو تاثيرلىك حالدا و مفعول

اۆلدوغو حالدا، بلسيز (نكره) اۆلدوغو اۆچون «ى» علامتىنى قبول ائتمەمىشىدۇر. آدلىق
حالدا اۆلان بو ايكي اسمى بىرى- بىرىندىن سۆچمك لازىمدۇر.

اسم آدلىق حالدا اۆلاندا هم اسمى ، همده فعلى جملەلرده «مبتدا و خبر» اۆلار.

مثال:

معلم گلدى. (فعلى جملە) ؛ معلم مهرباندىر (اسمى جملە)

بىرىنجى نوع تعيينى سۆز بىرلشمەلرىنى بىرىنجى و ايكىنجى طرفلرىده آدلىق حالدا
اۆلور، لاکن اۆنلارین بىرىنجىسى ايكىنجىسىنى تعين ائىدىگى اۆچون بىرليکده بىر جملەده
مبتدا اۆلابيلر. مثال: دەمير قاپى محکمدير.

۲) بیهلیک حال:

بو گرامرى حال ايكي شئى آراسیندا صاحبلک بیلدیریر، بونا گۆرده فعللرله علاقه دار
اۆلمور. بو حالین «بیهلیک» آدلانماسى شرطى دیر، اونا گۆرەكى بعضى بیهلیک
بىرلشمەلرى صاحبلک آنلامینا مالیک دگیلدیر. مثلاً: اۇشاقلارین اونو.
بو حالین علامتى «ین ۴» . «نین ۴» دیر. اۆزوده «کیمین؟» و «نەیین؟» سۆرولاریندان
بیرینه جواب وئیر.

اسم بو حالدا اۆلاندا نادیر حاللاردا جملەنین خبرى اۆلابیلر.

مثال: ایندى سۆز خلقیندیر. بو دۆستوموندور. وطن میلئتیندیر.

بو حالدا اۆلان اسم اۆزوندن سۆنرا گلن اسمى تعین ائدیر. اۇشاق آنانین الیندن
تۆتموشدور. بۇرادا «آنا» سۆزو «ال» سۆزونو تعین ائدیر.

بیهلیک حال بللى لیک، معین لیک بیلدیرر.

بو حالدا اۇلان ھەر بىر اسم يالنىز اۋزوندن سۇنرا گلن اسملە بىرلىكدە جملەنىن معین عضو، اۇ جملەنىن خبرى و يا مبتداسى اۇلابىلر. مثلاً:

آسلانين ايشى دۆزلىدى. (مبتدا) ؛ ائلناز آيلارين اليندن تۇتدو. (تاماملق) ؛ او گۇرونن تېرىزين اركىدىر. (خبر)

۳) تاثيرلىك حال:

تاثيرلىك حالين بىر سىرا اۋزونه خاص خصوصيتلىرى واردىر. بونلاردان عبارتدیر:

۱) بو حالدا اۇلان اسم تاثيرلى فعلين مستقيم اثرينه معروض قالير، فعلين تاثيرى اۋنون اۋستونه دۆشور. محض بۇنا گۇرەدە بونا «تاثيرلىك حال» دئيرلر. بو حالدا اۇلان اسمە نحو جەتدن «مستقيم تاماملق» دئيرلر.

۲) بو حالدا اۇلان اسملر يالنىز فعلى جملەلردە ايشلنەبيلر، اۇنا گۇرەكى، بو حال يالنىز تاثيرلى فعللرين نتيجهسينده مئيدانا چىخار و اسمى جملەدە اساسا فعل اۇلماز. مثلاً «شاگيرد كتابى اۋخودو» جملەسينده «كتابتى» سۆز تاثيرلى «اۋخودو» فعلينين ايستەمە-سينە گۇرە تاثيرلىك حالدا اۇلاراق «ى» شكيل چيسىنى قبول ائتميشدیر.

عادى اسمى جملەلردە اسم بو حالدا اۇلابيلمز. (بو كئابدیر) لاکن اگر اسمى جملەدە تاثيرلى فعلدن عملە گلەيش بىر سۆز اۇلسا، اۋنون تاثيرينده و طلبى نتيجهسينده جملەدە تاثيرلىك حاليندا اسمە ايشلنەبيلر، لاکن بۇلە تاثيرلىك حالدا كى اسم گۇنەدە جملەنىن خبرى اصلاً اۇلا بيلمز.

مثال: ميوهلرى كتىرن كندلى يۇخدور. بو اسمى جملەدە «ميوهلرى» سۆزو تاثيرلى «كتيرمك» فعليندن دۆزلميش «كتيرن» اسم فاعلين (فعلى صفتين) طلبى نتيجهسينده و اۋنون تاثيرينده تاثيرلىك حالدا اۇلاراق «ى» شكيل چيسى قبول ائتميشدیر.

اسم تاثیرلیک حالدا اولاندا فعلی جملەده خبره ، اسمی جملەده ایسه «مبتدا» یا یاخین و باغلی اولار. یوخاریداکی جملەده «میوهرلی» سۆزو «گتیرن» سۆزیله‌دیر، او ایسه مبتدانی (کندلی) تعینی‌دیر، اونون کیملیگین بیلدیریر. باشقا سۆزلرله دئسک، بۇ «میوه-لری» سۆزو «میوهرلی گتیرن» ترکیبینین بیر حصه‌سی کیمی مبتدایا باغلی‌دیر.

۳) تاثیرلیک حالدا اولان اسم خبر علامتی (دیر) قبول ائده‌بیلمز، یعنی اسمی جملەنین خبری اولابیلمز. اونا گۆره کی ، مستقیم تاماملیق - تاثیرلیک حالدا اولان اسم فعلین- خبرین طلبی نتیجه‌سینده مئیدانا گلر و خبرین یئرینی توتا بیلمز. بیر صورتده کی، اسم قالان بوتون حاللاردا خبر علامتی /دیر/ قبول ائده‌بیلر. بیر مثال ایله بۇنو ایضاح ائدهک:

(۱) تبریزین زینتی ارکیدیر. /آدلیق/

(۲) بۇ عظمت ارکیندیر. /بیه لیک/

(۳) بۇ قدر شعرلر ارکده‌دیر. /یؤنلوک/

(۴) ان یاخشی تاریخی خاطیره‌لر ارکده‌دیر. /یئرلیک/

(۵) بو گلن آذان سسی ارکدن‌دیر. /چیخیشلیق/

دئمک «ارک» سۆزو یالنیز تاثیرلیک حالدا اولارکن خبر، یعنی مستقل سۆز اولابیلر، بیرده اونا گۆره کی، اسم تاثیرلیک حالدا مفعول اولور، مفعول ایسه فاعیل اولابیلر.

(۵) اسم تاثیرلیک حالیندا اولاندا اوندان سؤنرا «قوشما» لار ایشلنه بیلر. لکن آدلیق، یؤنلوک و چیخیشلیق حالدا اولان اسملردن سؤنرا قوشمالار ایشلنر. مثال‌لار:

طلبه اوچون (آدلیق) ؛ طلبیه گۆره (یؤنلوک) ؛ طلبه‌دن اؤترو (چیخیشلیق)

بیه‌لیک حالدا یالنیز بعضی عوضلیکلردن سؤنرا قوشمالار ایشلنه‌بیلر. مثال:

منیمله ، سنینله ، سنین اوچون ، بیزیمله ، اونون اوچون ،...

لاکن تاثیرلیک و یئرلیک حالدا اولان اسمدن سؤنرا قوشمالار ایشلنه‌بیلر.

۶) بو حالين صرفى علامتى «ى۴» و يا «نى۴» دىر، لاکن مستقيم تاماملىق بللى اۇلاند (معرفة) بو علامت يازيلار، بلسيز (نکره) اۇلاند ايسه يازيلماس. مثاللار:

سۇنمز شعر اۇخودو. (بلسيز) ؛ سۇنمز شعرى اۇخودو. (بللى)

دئمک، ديليميزده «بللى- بلسيز» کاتقورياسىدا وار و اۇينيلمەلیدیر.

تاپشیریق: آشاغیداکى جملەلرده آلتلاریندان جیزیق چکیلمیش سۆزلرین آدلیق حالدا اۇلماسینین علتینی ایضاح ائدین:

اۇشاقلار گلدیلر.

وطنیمیز ایراندیر.

آتام منه کتاب آلدی.

شاه عباس یوللاردا کاروانسارلار تیکدیردی.

قیزیل ساعات یاخشدیر.

آغاج پنجره محمکدیر.

قار چیچگی قیشدا اۇلار.

تاپشیریق: جملەلرده آلتیندان جیزیق چکیلمیش اسملرین بیهلیک حالدا اۇلماسینین علتینی ایضاح ائدین و دفتریزه یازین:

آرتیق، سۆز و اراده خلقیندیر.

بۇ گۆن حیات حقى قادینین، کیشینین، جوانین و اۇشاغیندیر.

ایندى قدرت اسلامیندیر.

آزادلیق حقى اۇنو سئۈھنیدیر.

دولت خلقین الیندن تۇتمالی، خلق ایسه دولتین دالیندا دایانمالیدیر.

تاپشیریق: آلتیندان جیزیق چکیلیمیش ترکیلرین جملهلرده کی وظیفهلرینی گۇسترین:

تهرانین هاواسی تمیز دگیلدیر.

آتام دوستونون بۇرجونو اۇدهدی.

گۇیده گۇرونن كهكشانین ایزیدیر.

کارخانانین توستوسونو گۇرورسنمی؟

انشیتدیگین های قاتارین سسیدیر.

تبریزین یاشیللیغی چۇخدور.

تاپشیریق: آشاغیداکی جملهلرده نقطهلرین یئرینه لازیم شکیلچی قۇیون و علتینی ایضاح
ائدین :

بو کتاب... آل، قوی طاقچایا.

بو مکتوب... وئرن حسندیر.

بو شاگیرد...رد ائدن اۇخوماماسیدیر.

«سفیلر» ... یازان ویکتور هوگودور ... «للی و مجنون»... آنادیلیمیزده یارادان محمد
فضولیدیر.

تاپشیریق: آلتیندان جیزیق چکیلیمیش سۇزلرین جملهلرده کی رۇللارینی ایضاح ائدین و
هرهسینی آیری بیر کلمه ایله ائله عوض ائدین کی، جملهلرین معنالاری دۇز اولسون.

پارچانی آلان مشتری کندلیدی.

میوه‌نی آلان شهرلی ایدی.

بو طلبه‌نی دالی قویان تنبل‌لیک‌دیر.

«فاوست» و یارادان «گوته» دیر.

«گولن کیشی» نی یارادان «ویکتور هوگو» دور.

«سازیمین سوزو» نو یارادان «سه‌ند» دیر.

«شاه‌نامه» نی نظمه چکن فردوسیدیر.

تاپشیریق: نقطه‌لرین یئرینه لازیم اولان تاثیرلیک حالدا سؤز قویماقلا جمله‌لری تاماملایین:

خلق ایسته‌دیگی ... رییس جمهور سئچدی.

هرکس بازاردان ایسته‌دیگی ... آلا.

دولت خلقالر ... ائدر.

قرآن مجید ... یایا جاق‌دیر.

گونش ... اری‌دیر.

سؤسوز ... بیر نفسه ایچدی.

بو کیم ایسته‌سه، آلابیلر.

تاپشیریق: بئش جمله یازین و «سه‌ند» سؤزونو هر هسینده بیر حالدا خبر کیمی ایشل‌دین و گؤسترین کی نه سببه گؤره بو کلمه تاثیرلیک حالدا خبر اولابیلمز.

تاپشیریق: آشاغیداکی جمله‌لرده آلتیندان جیزیق چکیلمیش سؤزلر تاثیرلیک حالدا و مستقیم تاماملیق‌دیر. اولاردا حال علامتینین اولوب اولماسینی علت‌لریله ایضاح ائدین.

حسن قلم آلدی.

اٹلناز مکتبىن گلیب جانتاسینی یئرہ قویدو.

کۆچەدە چۆرەک ساتیرلار.

دوشمنی قو، دوستو ساخلا.

ائله ایش گۆر کی، ایشه بنزمسین.

منه بادالاق گلمه.

سن هئچ وقت یالان دانیشما.

قاچانی قووارلار.

۴) یۆنلۆک حال

بو حال ایشین سمتی و چاتاغی نقطه‌نی بیلدیریر. اسم بو حالدا اولدوقدا، اساسا، فعلی جمله‌لرده ایشلنر و فعللرین مضمون و طلبینه گۆره اولار. لاکن بعضا ده اسمی جمله‌لرده ایشلنر.

مثلا: انسانا حیات لازیمدیر. هرکسه حداقل یاشاییش گرکدیر.

اسم بو حالدا هم تاثیرلی، همده تاثیرسیز؛ همده غیر متحرک فعللرین طلبینه گۆره ایشلنر. بیلر.

اسم جمله داخلینده او زامان تاثیرلی فعللرین طلبینه گۆره یۆنلۆک حالدا ایشلنر کی، هاما جمله‌ده و یا اوندان قاباقکی و یا سونراکی جمله‌ده تاثیرلیک حالدا ایشلنمیش بیر اسم

اۆلموش اۆلسون. مثال: ائلدار دۆستونو مکتبه آپاردی. اسلامی حکومت یاخشی اۆخویان طلبه‌لره جایزه وئردی.

بیرینجی جملهده «مکتبه» سۆزو اونا گۆره یۆنلۆک حالدا دیر کی، اۆ جملهده تاثیرلیک حالدا اۆلان «دۆستونو» سۆزوده ایشلنمیشدیر. ایکینجی جملهده ایسه «طلبه‌لره» سۆزو اونا گۆره یۆنلۆک حالدا دیر کی، اۆ جملهده تاثیرلیک حالدا اۆلان بلسیز (نکره) «جایزه» سۆزوده واردیر.

لاکن خبری تاثیرلی مجهول فعل اۆلان جمله‌لرده ، تاثیرلیک حالدا اۆلان اسم (مفعول) مبتدائین یئرینی تۇتدوغو اۆچون، نایب فاعیل اۆلدوغو اۆچون، یۆنلۆک حالدا اۆلان اسم تاثیرلیک حالدا اۆلان باشقا اسم طلب ائتمیر. مثلا «من حسنی مکتبه آپاردیم» معلوم خبرلی جملهده «مکتبه» سۆزوندن قاباق تاثیرلیک حالدا «حسنی» سۆزو واردیر. لاکن بو جمله‌نین مجهولو اۆلان «حسن مکتبه آپاریلدی» جمله‌سینده «حسن» مبتدائین یئرینی تۇتدوغو اۆچون ، داها آیری بیر تاثیرلیک حالدا اۆلان اسمه احتیاج یۆخدور.

تائیرسیز و غیر متحرک (مثلا گۆلمک) فعللرده بئله‌دیر:

آتا اۇشاغین ایشینه گۆلدو. بۇرادا «ایشینه» سۆزو جمله‌نین غیرمستقیم تاماملیغیدیر. بعضا ایسه تائیرسیز فعللرده یۆنلۆک حالدا کی اسم جمله‌نین مختلف ظرفی اۆلور. مثال: دۆنمز مشهده گئتدی.

بو حالین صرفی شکل‌چیلری «آ ، ه» و یا «یا ، یه» دیر. بو شکل‌چیلرین نحوی جهتدن آشاغیداکی وظیفه‌لری واردیر:

- (۱) بو شکلچی مختلف نطق حصه‌لریندن تاماملیق (مفعول بواسطه) و یا غیرمستقیم تاماملیق عمله گتیرر: اۆ منه باخدی. سۇنا فیلمه باخدی. سۇلماز ائلانزا یۇلداشدیر.
- (۲) بیر سیرا حرکت بیلدیرن فعللرده بو حالدا اۆلان اسم یئر ظرفی اۆلار. مثال: اۆ مکتبه گلدی. شهره سئل گلدی. اۆچی داغا دیرماشدی.

۳) «قدر» معناسی بیلدیرن قوشمالارایله بیرلیکده زامان و مکان ظرفی یارادار. مثال: آخشاماچان یئل اسدی. سحرهدک دانیشدیق. مکتبه قدر گئتدیک...

۴) بو حالدا اولان اسم سمت و استقامت بیلدیرن قوشمالارایله یئر ظرفی بیلدیرر. مثاللار: ائوه ساری گئتدیک. شهره دؤغرو یوللاندیق. چوله طرف قاچدی.

۵) «گوره» قوشماسیله سبب ظرفی یارادار. مثال: بونا گوره گلیم. ایشه گوره گلیم.

۶) بۇ حالدا اولان اسملردن سونرا «گوره» قوشماسی گلدیکده بیر سیرا حاللاردا «از نظر»، «به عقیده» فکرینی ایفاده ائدر. مثاللار: قرانا گوره بو ایش غلط دیر. معلمه گوره من یاخشى ایشله بیرم. حکومته گوره او گناهکار دیر.

۷) بۇ حالدا اولان اسمدن سونرا «نسبتا» قوشماسی گلنده مقایسه معناسی بیلدیرر. مثاللار: حسنه نسبتا علی زیرک دیر. بۇ داغا نسبت او داغ اوجا دیر.

۸) یونلوك حال شکیل چیسى مصدره قوشولدوقدا «سبب ظرفی» یارانار. مثاللار: اوشاقلار دولانماغا گئتدیلر. منى ایشلتمه گهمى گتیردین؟ منى اوزوزه قوشماغا چالیشما.

۹) بو حال شکیل چیسى «لیق ۴» شکیل چیسىله دوزلمیش اسملره قوشولاندا سبب ظرفی یارادار. مثال: بۇر ایا آغالیغا گلهمیسن کی؟ کندلی شهره فعله لیگه گلیبدیر. بۇر ایا دولانماغا گلمشیک. انسان دونیا یا آدم کیمین یاشاماغا گلر.

سون ایکی حالدا یونلوك حال شکیل چیسى «اچون» قوشماسی (فارسجا: برای) ایله عوض اولابیلر. مثلا: بۇر ایا آغالیق اچون گلهمیسن کی؟

تاپشیریق: آشاغیداکی اسمی جمله لری تاماملایین و تاماملانمیش اسملرین هانسی فعللرین طلبینه اساسا بو حالدا اولماسینی ایضاح ائدیپ دفتریزه یازین:

محمد... کتاب آلدیم.

آدام... وجدان لازىمدير.

اوشاقلار مکتب... يۇللاندىلار.

بۇ درسین اۇخوماسینی اوشاقلار.. دۆنن تاپشیردیم.

يئتن... يئتر، يئتمهين... بير داش آتار. /مئل/

تاپشیريق: جملهلرین نقطهلرینی دۆلدوروب، تاثیرلیک و یۇنلوک حاللاریندا اولان

اسملرین بۇ حاللاردا اولماسینین علتینی ایضاح ائدیپ، دفتریزه یازین:

افسر سربازلار... جبههیه آپاردی.

ایت دۇوشان... داغ... قۇودو.

پۇلاد دۇستلار... مکتبه آپاردی.

ائناز بالاجا باجیسی... ائو... گتیردی.

تاپشیريق: آشاغیداکی مجهول فعللرین هر بیرینی بیر جملهدە ایشلیدین و نایب فاعللرینی

گۆسترین:

گۆرولمک ، قۇرولماق ، آتیلماق ، ساتیلماق ، قازیلماق ، تۇتولماق.

تاپشیريق: آشاغیداکی جملهلری یۇنلوک حالیندا اولان ظرفلرله تاماملایین:

آیدین... باخدی.

آیلار و قارداشی بابک... گئتدیلر.

علی... قاچدی.

سئودا و قۇنشوسو فریده بیرلیکده ... یۇلا دۇشدولر.

بابک دۆنن طیاره ایله ... اۇچدو.

تاپشیریق: «جان ، تک ، قدر» قۇشمالاریلە آشاغیداکی اسملرین ھرەسیندن بیر ظرف دۆزلدین و اۇنلاری جملەلرە دفتریزە یازین.

سحر ، گلن آی ، آچیلان آی ، بیر ھفتە ، گۆن اورتا ، اکیندی ، باغ ، شەر ، ائویمیزە تاپشیریق: «گۆرە» قۇشماسیلە سبب بیلدیرن آلتی ظرف یازین و جملەلرە دفتریزە قئید ائدین.

تاپشیریق: «از نظر» معناسیندا اۇلان «گۆرە» قۇشماسیلە اۇن کلمە دۆشونوب تاپین و اۇنلارین بیرینی بیر جملەدە ایشلادیب دفتریزە یازین.

تاپشیریق: آشاغیداکی ترکیبلرە «گۆرە» قۇشماسیلە ایشلنن کلمەلرین معناسینی گۆستریب دفتریزە یازین.

یخیلیدیغما گۆرە ، بیزە گۆرە ، محمدە گۆرە ، خلقە گۆرە ، نەج البلاغیە گۆرە.

تاپشیریق: آشاغیداکی ترکیبلرە یۇنلۇک حالدا اۇلان اسملرین معناسینی ایضاح ائدین: دۆننە نسبتا بۇ گۆن یاخشیدیر.

یادا آغالیغادا گنتمە.

طلبەلیگە گندیر.

ائو دارلیغا لایقیدیر.

اربابلیغا یاراماز.

بندەلیگە مسلمان باش ایمز.

(۵) يئرلىك حال

حالين صرفى علامتى «دا ، ده» دىر. بۇ حالدا ايشلنن اسم فعللرين اجرا اولدوغو يئرى و يا اشيانين اولدوغو يئرى بىلدىرير. بۇ حالدا كى اسملر فعلين اجرا اولدوغو يئرى بىلدىرسه، ظرف، اشيانين يئرینی بىلدىرسه، غيرمستقيم تامامليق اولار. مثاللار:

فعلهلر باغدا ايشلهيىرلر. (يئر ظرفى) بۇ شعري كتابدا اوخودوم (تامامليق)

بۇ حالدا اولان اسم هم فعلی، همده اسمی جملهلرده ايشلنهيىلر. مثاللار:

حسن مکتبه معلمدير. (اسمى) حسن مکتبه چاليشير. (فعلى)

بو حاليندا صرفى علامتى هميشه حال علامتى كيمي ايشلنمز. بۇ شكلچيلر مختلف نطق حصهلريله آشاغيداكى وظيفهلىرى داشييايىلر:

(۱) حال شكلچيسى اولدوغو زامان يا تامامليق، يادا يئر ظرفى يارادير. (يۇخاريدا گۆردوك)

(۲) زمان معنالى اسملرله زامان ظرفى يارادير. مثال: آيدا، هفتهده ، ايلده ، گۆنده

(۳) «ليق۴» شكلچيسىله دۆزلميش اسملرله زامان ظرفى يارادار.

مثال: جوانليقدا ، قوجاليقدا ، اوشاقلقدا ، گنجليکده ، كۆرهنكليکده ، گلينليکده

(۴) قارانليق، ايشيق كيمي سۆزلرله گئنهده زامان ظرفى يارادار. قارانليقدا ، ايشيقدا

(۵) «او» عوضليگى ايله گئنهده زامان ظرفى يارادار. مثال: اۇندا او معلم ايدى.

(۶) سايلارلا خصوصى ظرفلر يارادار. مثاللار: بيرليکده ، تكليکده ، ايکي ليکده ، آزليقدا ، چۇخلوقدا ، اوچلوكده

(۷) بعضى سۆزلردن هم نسبت شكلچيلريله بيرليکده، همده اۇنلارسيز يئر ظرفى يارادار.

مثاللار: آلتیندا ، ایچینده ، اۆستونده ، بو طرزده ، اۆزده ، آرخادا ، ظاهرده

(۶) چیخیشلیق حال:

بۇ حالین علامتی «دان ، دن» دیر. بۇ حالدا اولان اسم ایشین باشلانقیج نقطهسینی بیلدیریر. اسملر جمله داخلینده تاثیرلی و تاثیرسیز فعللرین طلبی نتیجهسینده بۇ حالدا اولورلار. بۇ حالدا اولان اسمین جملهده مختلیف وظیفهلری اولار:

(۱) تاثیرلی و متحرک فعلی جملهده بۇ حالدا اولان اسم حرکتین چیخیش نقطهسینی بیلدیرن یئر ظرفی اولور. مثال: اوزاقدان بیر هارای گلیر. ائودن اینیلتیسی ائشیدیلیردی.

(۲) غیر متحرک تاثیرلی و تاثیرسیز فعلی جملهلرده بو حالدا کی اسم اساسا تاماملیق اولور. مثال: طلبه کتابدان استفاده ائتمهلیدیر. اوزاقدان اؤنو گۆردوم. من بازاردان ماراقلی بیر کتاب آلدیم. طیاره یاواشجا مئیداندان قالخدی.

بو حالین شکیلچیلری همیشه حال علامتی کیمی اولمور، همیشه صرفی وظیفه داشیمیر، بلکه یۆنلۆک و یئرلیک حاللاری کیمی، آیری وظیفهلرده داشییار. چیخیشلیق حالینین بئله غیر صرفی و بیر نوع نحوی وظیفهلری داها چۆخدور. بۇنلار آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

(۱) حال شکیلچیزی کیمی حرکتین چیخیش نقطهسینی بیلدیریر.

اوشاق مکتبدن گلدی.

(۲) معناجا چیخیشلیق یۆخ، شکلی جهتدن سبب اولور. مثال: تنبللیکدن بۇ گۆنه دۆشوب. اۇتاجاقلیقدان آجیندان اولور. خستهلیکدن یاتیر. دۆزلۆکدن دۆیولور.

(۳) حال علامتی یۆخ، ایکی شئی آراسیندا مقایسه علامتی اولار.

مثال: پۇلاد دهمیردن برکدیر. کاسا آشدان ایستی دیر. ال الدن اؤتگوندور.

بو حالدا چىخىشلىق علامتى «گۆرە» و يا «نسبت ، نسبتا» قوشمالار يلا عوض اولابىلر.
پولاد ده ميرە گۆرە (نسبت ، نسبتا) برکدير.

(۴) مختليف نطق حصەلريندن زامان ظرفى دۆزلدر. مثال چۇخدان ، دۆنندن ، سۇنرادان

(۵) سۇنرا ، قاباق ، اول ، برى ، قديم ،... قوشمالار يله زامان ظرفى دۆزلدر. مثاللار:
بۇندان سۇنرا ، دۆنندن برى ، بۇندان اول ، اۇندان قاباق ، اجلاسدان اۇنجه ، بۇندان قديم

(۶) «باشقا ، سۇوايى ، علاوه ، اۇترو» قوشمالار يله مختليف نطق حصەلريندن سبب ،
فرقلنمه ، خصوصيت معناسى وئرن سۆزلر دۆزلدر.

مثال: بۇندان باشقا ، سندن سۇوايى ، حسندن علاوه ، خلقدن اۇتو ، وجداندان باشقا.

(۷) ساي ، صفت و... كيمي سۆزلردن طرز حرکت ظرفى يارادير.

مال: بىردن ، اۇجادان

(۸) بۇ حال شكىل چىسى بعضا استئناليق مضمونو ايفاده ائدير:

معلمدن چۇخ بىلن يۇخدور. سندن ده بۇيوگو واردير. ال الدن اۇستوندور.

(۹) بۇ حال شكىل چىسى بعضا بيهلىك حال شكىل چىسىنه چئوريله بىلر. مثاللار:

اۇشاكلاردان ايكيسى = اۇشاكلارين ايكيسى

(۱۰) بۇ حال شكىل چىلرى بعضا مركب مقايسه صفتلرى يارادار.

مثال: سۇدان دۇرو ، ديلدن ايتى ، آغىلдан كم ، گۆلدن تميز

تاپشيريقي: اۇن جمله يازين كى ، هر مەسىندە باشلانقيج نقطەسىنى بىلديرن بىر اسم اولسون.
(نمونه: سئل داغدان اتلاندی)

تاپشیریق: جملەلر دە کی آلتیندان جیزیق چکیلمیش سۆزلر دە کی اسملر دە چیخیشلیق حال
شکیل چیسینین ایفاده ائتدیگی معنای ایضاح ائدین:

اؤ عالی جنابلیقدان اعتراض ائتمەدی.

اؤ غرو آجلیقدان بو ایشه ال آتیب.

متهمین بۇ ایشی اؤنون ذاتی آجاقلیغیندان دیر.

بعضا انسان چارەسیزلیکدن بیکار قالیر.

تاپشیریق: یۇخاریداکی تاپشیریقدان اؤلان سبب ظرفلری کیمی بئش مثال یازین و هرە-
سینی بیر جملەده ایشلەدین:

یاواش ، آشاغی ، یۇخاری ، برک ، آلت ، اؤست

تاپشیریق: نقطەلرین یئرینە چیخیشلیق حال شکیل چیسى قۇیماقلا جملەلری تاماملایین:
سربازلار... الیسی گلدی.

شاگیردلر... بیر دستەسى اۆینادی.

اۇشاقلار... اۆچو قاباقجیل اۆلدو.

فعلەلر... بئشی ایشینی قۇرتاردی.

تاپشیریق: آشاغیداکی مرکب صفتلرین ترکیب حصەلرینی گۆسترین:

آیدان ایشیق ، اخلاقدان تمیز ، آیدان آری ، گۆلدن اینجه ، حنظلدن آجی ، داغدان اۇجا ،
بالدان شیرین ، وطندن عزیز ، دۇنیادان قۇجا

اسملردە خبر علامتى

«ستارخان قهرماندیر.» سۆزلرى بېتىمىش بىر فکرى بېلدىریر، اونا گۆرەدە جملەدیر.
بۇرادا «دیر» شکیلچىسى فکرى تاماملاییر. اگر او اۇلماسا، «ستارخان قهرمان»
سۆزلرى بېتىمىش بېلدىریمز. دئىمک، «دیر» شکیلچىسى «ستارخان» سۆزىلە «قهرمان»
سۆزونو «خبر» ائدیر. بۇنا گۆرەدە «دیر» شکیلچىسىنە خبر علامتى دئییلیر. خبر
علامتلىرى شخصلره گۆره دگیشیر. مثلاً:

آیدین معلمدیر ؛ سن مهندس سن.

خبر شکیلچىلىرى بۇنلاردیر:

(۱) بىرىنجى شخصلەك:

الف) سۆز سىسسىزىلە بېتسە ، قالین سىسلىلردە «آم» ، اینجەلردە «م» اۇلار.

مثلاً: قهرمانام ، معلم.

ب) سۆز سىسلى ایلە بېتسە، یۇخارىداكى شکیلچىلر ایشلنر، لاکن ايكى سىسلىنى بىرى-
بىرىندن آيىرماق اوچون سۆزلە شکیلچىلر آراسیندا «ى» سىسسىز حرفى علاوه اۇلار.

مثلاً: آتایام ، نەیم

(۲) بىرىنجى شخصلەجم:

الف) سۆز سىسسىزىلە بېتسە، سۇن سىسلى سینین قالین و یا اینجەلیگینه گۆره دۇرد
چئشیدلى «یق» (یق ، یک ، وق ، وک) شکیلچىسى ایشلنر.

مثلاً: انسانیق ، معلمیک ، قۇھوموق ، بۇیوگوک

ب) سۆز سىسلى ایلە بېتسە ، یۇخارىداكى شکیلچىلر ایشلنر، لاکن ايكى سىسلىنى بىرى-
بىرىندن آيىرماق اوچون، سۆزلە شکیلچى آراسیندا «ى» سىسسىز حرفى دە علاوه اۇلار.

مثلا: باجبييق ؛ كۆرپەيىك ؛ اۆدونچويوق ؛ اۆزگونچويوك ؛ چۆرەكچىيىك

(۳) ايکينجى شخص تىك:

هم سىلى ، همده سى سىز حرفله بيتن کلمەلرين سۇن سىلى سى قالين اۇلسا، علامتى «سان» اگر اينجه اۇلسا، علامتى «سن» اۇلار.

مثلا: قۇچاقسان ، باباسان ، نەسن ، بۇيۇكسن

(۴) ايکينجى شخص جمع:

هر جۆر کلمەنين سۇن سىلى سى ايله علاقه دار دۆرد چىشىدلى «سىز۴» (سىز ، سىز ، سۆز ، سۆز) و يا «سىنيز۴» (سىنيز ، سىنيز ، سۆنوز ، سۆنوز) ايشلنر.

مثلا: آناسيز ، کارسيز ، نەسيز ، دئوسيز ، قۇھومسوز ، دۆرسوز (دۆرسونوز)

(۵) اۆچونجو شخص تىك:

هر جۆر کلمەنين سۇن سىلى سىله علاقه دار دۆرد چىشىدلى «دير۴» (دير ، دير ، دۆر ، دۆر) دۆر شکیل چىسى ايشلنر.

مثلا: آنادير ، آغادير ، حکيمدير ، نەدير ، قۇھومدور ، اۆزومدور

(۶) اۆچونجو شخص جمع:

اۆچونجو شخص تىکه اۇلان علامتلره «لار ، لر» جمع علامتلى علاوه اۇلار.

مثلا: قهرمانديرلار ، نەديرلر ، حکيمديرلر ، قۇرخمازديرلار

خبر علامتينين اينکاري:

بو علامت «دهگيل=دئييل» دن عبارتدير ، خبر شکیل چىلرى سۆزون اۆزونه يۇخ ، همين اينکار علامتينه علاوه اۇلار.

بیز مهندس دئييل + يک

مثلا: من مهندس دئييل + م

سن مهندس دئييل + سن سيز مهندس دئييل + سيز
 او مهندس دئييل + دير اونلار مهندس دئييل + ديرلر

خبر شكيل چيلريني اشاغيداكي جدولده گورمك اولار.

خبر شكيل چيلري

شخصلر	قالين		اينجه	
	تك	جمع	تك	جمع
بيرينجي شخص	انسان + ام	انسان + يق	حكيم + م	حكيم + يك
ايكينجي شخص	انسان + سان	انسان + سينيز	حكيم + سن	حكيم + سينيز
اوچونجو شخص	انسان + دير	انسان + ديرلار	حكيم + دير	حكيم + ديرلر
بيرينجي شخص	آتا + يام	آتا + ييق	ننه + يم	ننه + ييك
ايكينجي شخص	آتا + سان	آتا + سينيز	ننه + سن	ننه + سينيز
اوچونجو شخص	آتا + دير	آتا + ديرلار	ننه + دير	ننه + ديرلر
بيرينجي شخص	اولو + يام	اولو + يوق	سوروجو + يم	سوروجو + يوك
ايكينجي شخص	اولو + سان	اولو + سونوز	سوروجو + سن	سوروجو + سونوز
اوچونجو شخص	اولو + دور	اولو + دورلار	سوروجو + دور	سوروجو + دورلر

تاپشيريقي: اشاغيداكي كلملره بوتون شخصلرده خبر علامتي قوشوب دقتريزه يازين:

قوچاق ، مهندس ، باجي ، كورپه ، قوهوم ، دولو ، قورو ، آقا

تاپشیریق: كلملەر بۆتون شىخىلردە خبر علامتىنىن اينكارىنى قۇشون و دىقتىزە يازىن:

بابا ، شاعر ، قۇجا ، دۇستاق ، بەبە ، سوادسىز ، قۇرخاق

تاپشیریق: نىقتىلەرىن يۇرىنە مناسىب خبر شىكىلچىلىرى قۇشوب جىملەلىرى تاماملایىن:

بابا قۇجا... + وطن عزیز... + بىز معلم... + سىز قۇچاق... + دەنىز بۇيوك... + تانرى
اولو... + تىرىز گۈزل... + اۇشاقلار قىشنىڭ... + سۇلماز و آيدىن چاللىشقان... + حق
آلىنمالى... + سىز مەندىس... + اۇنلار كىندىلى... + اۇتاق ايشىق... + بابك اۇشاق... +
آنالار مەربان... + ايش ياخشى... + سن بۇيوك... + من گىنج... + اۇنلار قۇيونچو...
+ كىندىلەر چاللىشقان... + عىگرلەر قەرمان... + آغاج ياشىل...

تاپشیریق: نىقتىلەرىن يۇرىنە «دئىل» و مناسىب خبر شىكىلچىسى قۇيوب جىملەلىرى
تاماملایىن:

اۇلمز قۇرخاق... + آنار و ائىلناز تىنبل... + بىز قۇجا... + اۇنلار بۇيوك... + من
اۇشاق... + سن وطنسىز... + سىز تىك... + سۆرو چۇبانسىز... + ايندى كىچىن زامان
... + سىز داھا كۆرپە... + بىز سادە... + ايشچىلەر ايشسىز... + خلق يۇخودا... +
ياشايش زىمتىسىز...

تاپشیریق: شىرى ازىرلەيىن و خبر علامتلىرىنىن آلتىندان خط چكىن و شىخىنى
گۇستىرىن:

حیدر بابا دونیا یالان دونیادیر سلیمانندان، نۇحدان قالان دونیادیر

اۇغول دۇغوب درده سالان دونیادیر

هر كىمه كى، هر نه وئرىب آلىدى افلاطوندان بىر قۇرو آد قالىدى

/شەرىار/

صفت

اشيانين نئجه ليگيني /شكلى ، علامتى ، رنگى ، كىفيتى،.../ بىلديرن سۆزلره صفت دئيرلر. صفت عايد اولدوغو اسمدن اول گلر و نئجه؟ نه جور؟ و هانسى؟ سئواللاريندان بيرينه جواب اولار.

مثلا: قيرمىزى گؤل ؛ نئجه گؤل؟ قيرمىزى

اگر صفت خبر اولسا، اسمدن سؤنرا گلر. مثلا: وطن عزيزدير؟ صفت ايله اونون عايد اولدوغو اسم «صفت بيرلشمه سى» دئييلير. صفت بيرلشمه سينده اسم دگيشيلر، اما صفت دگيشيلمز. مثلا: بؤيوك شهر ، بؤيوك شهرلر ، بؤيوك شهردن ،...

اما اگر صفت اسم يئرینده ايشلنه، اسم كيمى دگيشيلر. مثلا: قهرمانلار گلديلر. بۇرادا «قهرمان» سۆزو اسم كيمى ايشلەنيپ ، اونا گۆره ده جمع علامتى قبول ائديبدير. اما «قهرمان جوانلار» تركيبينده «قهرمان» سۆزو صفتدير، اونا گۆره ده دگيشيلمەميشدير.

صفتلرين قۇرولوشجا نواعلارى:

صفتلر قۇرولوشلارينا گۆره اوچ جور اولور:

۱) ساده صفتلر

ساده صفتلر بير كۆكن عبارت اولار و سئيلرين نه جورلوگونو بىلديرر. بۇ صفتلر مضمونا گۆره آشاغيداكى دستهلردن عبارتدير:

الف) رنگ بىلديرنلر. مثلا: آغ ، قارا ، ياشيل ،...

ب) نه جورلوک بىلديرنلر. مثلا: ياخشى ، پيس ، گۆزل ،...

ج) اۇلچو و حجم بىلدىرنلر. مىثلا: اۇجا ، آلقاق ، قىسا ، ھۆندور ،...

د) داد بىلدىرنلر. مىثلا: شىرىن ، آجى ، شور ، بئر ،...

ه) ظاهرى علامت بىلدىرنلر. مىثلا: شىل ، كور ، قوچا ، جوان ،..

و) اىستىلىك و آغىرلىق بىلدىرنلر. مىثلا: آغىر ، يۇنگول ، داغ ، اىستى ،...

تاپشىرىق: آشاغىداكى كلمەلردە اۇلچو و حجم بىلدىرن صفتلرىن آلتىندان خط چكىن:

اۋزون ، ادام ، كۆلە ، ائىلى ، ايشگە ، قالىن ، ساغلام ، دار ، درىن ، داياز ، گۈزل ،
اۋزاق ، ياخين ، گىن ، آغىر

تاپشىرىق: آشاغىداكى كلمەلردە نەجۈرلوك بىلدىرن صفتلرى سئچىب دفتريزه يازىن:

ايرى ، برىك ، يۇمشاق ، شىرىن ، بۇش ، باغلىق ، گۈزل ، پىس ، سۇلو ، قاباقچىل ،
تۈزلۈ ، تىمىز ، آرى

تاپشىرىق: آشاغىداكى سۆزلردە داد بىلدىرن صفتلرىن آلتىندان خط چكىن:

قارالىق ، آجى ، دۈزلۈ ، دۈز ، تۇرش ، سىرىن ، تۇرشو ، اىگىت ، شىرىن ، قاپ قارا ،
شىرىن تهر

تاپشىرىق: آشاغىداكى صفتلردن رىنگ بىلدىرنلرىنى سئچىب دفتريزه يازىن:

قاراشىن ، اسمر ، كۆت ، آچىق ، قىرمىزى ، سارى ، دۈرو ، دۇلو ، بۇز ، ياشىل ،
چۇھرايى ، بۇغدايى

تاپشىرىق: صفتلرى يۇخارىدا گۇستىرىلن آلتى دىستەدە دفتريزه يازىن:

قۇچاق ، قۇرخاق ، ماوى ، اىگىت ، قۇرخماز ، عاجز ، اۇجا ، شاد ، ماىماق ،
باجارىقسىز ، جسارتلى ، يۇكسىك ، اكشى ، گۇيچىك ، غملى ، باغلى ، سۇسوز ، رىنگلى

، تنبل ، چالیشقان ، آری ، ناتمیز ، بۇلانیق ، ایتى ، یاش ، چیرکین ، قۇرو ، تمیز ، کسگین

تاپشیریق: آشاغیداکی صفتلرین بیرى- بیرینه ضد اولانلارینی سئچیب دفتريزده یان- یانا یازین. مثلاً: قۇرو – یاش

بۇش ، ایشیقلى ، اۇجا ، دار ، دۇلو ، قیسا ، گئن ، قارانلیق ، اوزون ، برک ، گۇجلو ، عاغیللى ، یۇموشاق ، گۇجسوز ، سفیه ، پیس ، گۇدهک ، آچیق ، شاد ، یاخشى ، باغلى ، اۇجا ، بۇى ، آجى ، تۇتقون ، سۇیوق ، قۇجا ، یۇنگول ، ایستی ، شیرین ، گنج ، آغیر ، ایتى ، گۇلهگن ، کۆت ، آغلاغان ، قۇلسوز ، کئچل ، اسگى ، تازا ، تئلى ، قۇللو

تاپشیریق: آشاغیداکی صفت بیرلشمه لرینی ائله یازین کی، صفتلر خبر اولسون. مثلاً: آغ پارچا = پارچا آغدير.

ایستی هاوا ، درین قۇیو ، گۇزل منظره ، اۇزاق یۇل ، تۇرش اوزوم ، داغلیق اۆلکه ، عزیز آنا ، اۇجا بئنا ، سئویملی آذربایجان ، قۇجامان تبریز ، قهرمان ستارخان

۲) دۆزلىتمە صفتلار

بىر سۆز و بىر شەكىلچىدىن ئىشلەتكەن صفتلار دۆزلىتمە صفت دىيىلىدۇ. بۇ صفتلار بىر ئىشەنچ بىلەن بولۇپ:

۱) **اسمى صفتلار:** بىر اسم و بىر شەكىلچىدىن دۆزلىك صفتلار. بۇ شەكىلچىلەرنى چۇقۇمدا ئىشەنچ بىلەن بولۇپ:

الف) دۆرە چىشىدىلى «لىۋ» / لى ، لى ، لى ، لى ، لى :

بۇ شەكىلچىلەر اسملار قوشۇلۇپ داد، كىم، مىنسىيەت و سايىرە بىلدىن صفتلار دۆزلىدۇ. مەسىلەن: داد ← دادلى ؛ باجارق ← باجارقلى ؛ يۇخو ← يۇخولو ؛ اۆزوم ← اۆزوملو

ب) دۆرە چىشىدىلى «سىزۋ» / سىز ، سىز ، سىز ، سىز ، سىز :

بۇ شەكىلچىلەر دۆزلىك صفتلار يۇخارىداكى صفتلارنىڭ كىمىنى ئىشەنچ بىلەن.

مەسىلەن: آد ← آدىسىز ؛ ئو ← ئوسىز ؛ يۇل ← يۇلسوز ؛ توك ← توكسوز

ج) دۆرە چىشىدىلى «چىۋ» / چى ، چى ، چى ، چى ، چى :

بۇ شەكىلچىلەر اسملار علاۋە اۇلاراق ۋەزىپە و شەكىلچىلەر دۆزلىدۇ. مەسىلەن:

قاچاق ← قاچاقچى ؛ دەمىر ← دەمىرچى ؛ اۆدون ← اۆدونچو ؛ دۇيوش ← دۇيوشچو

بۇ صفتلار اسم كىمى دە ئىشەنچ بىلەن. مەسىلەن: دەمىرچى ئىشەنچ بىلەن.

د) دۆرە چىشىدىلى «لىقۋ» / لىق ، لىق ، لىق ، لىق ، لىق :

بۇ شەكىلچىلەر دۆزلىك صفتلار چۇقۇمدا، خاس اۇلماق، بىرەر زامان فاصىلەلەر بىلەن.

مەسىلەن: داغ ← داغلىق ؛ ھەپتە ← ھەپتەلىك ؛ دۇن ← دۇنلۇق ؛ گۇن ← گۇنلۇك

تاپشیریق: آشاغیداکى اسملره دۇرد چئشىدلى «لى» شکیلچیسینین مناسیبىنى آرتىرىپ،
صفت دۆزلدین:

اۇشاق ، كۆرپو ، دۇز ، تۇز ، قۇز ، اۆز ، سۆز ، ائو ، داش ، فهم ، چمن ، سۇ ، بۇل ،
باش ، گۆج ، بۇى ، آد ، آت

تاپشیریق: یۇخاریداکى کلملره دۇرد چئشىدلى «سيز» شکیلچیلرینین مناسیبىنى
آرتىرىپ، صفت دۆزلدین و دفتريزه یازین.

تاپشیریق: دۇرد چئشىدلى «چى» شکیلچیسینین مناسیبىنى آشاغیداکى اسملره علاوه
ائدیپ صفت دۆزلدین و هر صفتى مناسیب بیر اسمله صفت ترکیبى شکیلنده یازین. مثلا:
یازیچی آدام

یازى ، باغ ، پتک ، قالای ، بیچین ، اکین ، قویون ، اویون ، چاپ ، یوغورت ، مطبعه
، قاب ، کوزه ، بهزک ، سامان ، داغ

تاپشیریق: آشاغیداکى اسملره دۇرد چئشىدلى «لیق» شکیلچیسینین مناسیب اولانینى
آرتىرىپ صفت دۆزلدین و بۇ صفتلرین هر بیرینه مناسیب بیر اسم قوشوب، صفت
ترکیبى یارادیپ دفتريزه یازین: مثلا: آیلیق مجله

آی ، داغ ، اوزوم ، پتک ، سۇن ، اۇن ، یارما ، رشته ، سۆز ، آنا ، ننه ، اۆز ، آستار ،
پردى ، اۇدون ، روزنامه ، توى ، دۆگون ، معلم ، آش ، قوورما ، رئیس ، وزیر ، نؤو

ھ) كى ، كى ، كۆ:

بو شكىلچىلرلە زامان بىلدىرن اسم و ظرفلردن ائله صفت دۆزلەر كى، اۇنلار حادثه و يا شئىلرى معين زامانلا علاقەدار تعين ائدير. بئله صفتلردە قالين دۇداقلانان «كۆ» يۇخدور. مثاللار: آخسامكى، سحركى، بۇ گۆنكۆ، بىلدىركى، كئچن ايلكى، چۇخدانكى، ياخين زامان كى

و) ايكى چئشىدلى «كى۲» / كى ، كى /

بو شكىلچىلر اسم و عوضلىكلرين يئرلىك حالينا علاوه اۇلاراق، يئر معناسى داشييان صفتلر دۆزلدر و «ھانسى؟»، «كىمدەكى؟»، «ھارداكى؟» ... سواللار يندان بيرينه جواب وئرى. مثاللار:

اۋدەكى، آتامداكى، آتاداكى، مندەكى، سندنەكى، حسنەكى، ائلنازداكى، ..

ز) دۆرد چئشىدلى «جىل۴» / جىل ، جىل ، جۇل ، جۇل / :

بو شكىلچىلر واسطەسىلە باجارىق، حدسىز علاقە و ... بىلدىرن صفتلر دۆزلەر. مثاللار: قاباقجىل، آردىجىل، ايشجىل، دۇوشانجىل، اۇلومجول، قۇھومجول

تاپشىرىق: آشاغىداكى سۆز و سۆز بىرلشمەلرينە «كى ، كى ، كۆ» شكىلچىلر يندن مناسب اۇلانينى قۇشاراق اۇنلاردان صفتلر دۆزلدىن، و اۇنلار ين هر بيرينى بير جملەدە ايشلدىن و دقتريزه يازين.

اۋ گۆن ، كئچن آى ، اۋن ايل اول ، بىر ساعات قاباق ، دۆنن ، ايكى گۆن سۇنرا ، از
سۇنرا

تاپشيريىق: آشاغيدا وئريلن كلمهلردن ايكى چئشىدلى «كى» شكيل چىسى ايله صفتلر
دۆزلديب هرەسىنى بىر جملەدە ايشلدين.

دام ، دۇستوم ، اۇستاد ، اۇنلار ، سىزلر ، باغ ، چمن ، پۇلاد ، اۆرەك ، ال

تاپشيريىق: آشاغيدا وئريلن كلمهلردن، دۆرد چئشىدلى «جىل» شكيل چىسى واسطەسىله
مناسيب صفتلر دۆزلديب هرەسىنى بىر جملەدە ايشلەدەرك دقترينيزه يازين.

آدام ، تۇيوق ، امك

فارس دىلىندىن آلىنما اۋن و سۇن قۇشمالار واسطەسىلە دۆزەلن صفتلار:

عصيرلر بۇيو مدنى علاقلر و واحد حيات سبب اولموشدور كى، فارس دىلىنىن بير سىرا صفت دۆزلدن اۋن قۇشما و سۇن قۇشمالارى دىلىمىزە كنجىب، صفت دۆزلىتمكده اشتراك ائتسىن. بۇ اۋن و سۇن قۇشمالارىن فعاليت دايرەلرى عموميتلە محدود و فرقلى اولسادا، معاصر ادبى دىلىمىزده ايشلىنمكدهدير. بۇنلارنىن ان مەملرى آشاغىداكى لاردان عبارتدير:

(۱) اۋن قۇشمالار:

«بى» دىلىمىزىن صفت دۆزلدن «سىز» شكىلچىسى معناسىندادير، اۋزوده اساسا فارس دىلىندىن آلىنمىش كەملەرلە ايشلىنر. مثاللار:

بيكس ، بى غم ، بى كئف ، بى حال ، بى كار ، بى عار

بوتون بۇ كەملەر دانىشيق دىلىندە ايشلىنمىش اۋن قۇشمانىن «ى» سسى «ئ» تلفظ اولونار.

«نا» بۇ اۋن قۇشما واسطەسىلە، اساسا فارس كەملەرىلە و فارس دىلىندە اولدوغو كىمى، منفى مضمونا مالىك صفتلر دۆزەلر. مثاللار:

نامرد ، ناخوش ، ناكىشى، نااميد، ناانصاف ، نامناسيب، نالايىق ، ناكۇندەلن ، ناحق ، نادان ، ناشوكور

«با» بۇ اۋن قۇشما دىلىمىزىن «لى» شكىلچىسىلە دۆزەلن صفتلر معناسىنى وئىر و نادىر فارس كەملەرىندە ايشلىنر. مثاللار:

باصفا ، بامزە، بادب، باسواد

(۲) سۇن قۇشمالار:

بو شكىلچىلر اساسا فارس و عرب كەملەرىندىن صفت دۆزەلر. بۇنلارنىن مەملرى بۇنلاردىر:

«دار» فارسجا «داشتن» فعلینین کۆکو اولان بۇ شکیلچیله مالکیت مضمونلو صفتلر دۆزهلر، اؤزوده اساسا فارس و عرب کلمهلریندن اولار. مثاللار:

امکدار ، ملکدار ، ائلدار ، دیندار ، حکمدار ، کتابدار ، دالاندار

«کار» فارس دیلینده «ایش» معناسیندا اولان بۇ کلمه فارس دیلیندهده شکیلچی رولو اونیایار و بیزده نادیر کلمهلرده صفت دۆزلدر. مثاللار:

طلبکار ، داواکار ، صاحبکار ، پئشهکار ، مقاطعهکار ، پیمانکار ،...

«باز» بو شکیلچیلر بیر ایشی چوخ گۆرن معناسینی بیلدیرن صفت یارانار، و فارس دیلیندهده ایشلنر. مثاللار:

اویونباز ، کلکباز ، قوهومباز ،...

عرب دیلیندن آلینما اؤن و سؤن قوشمالار واسطهسیله دۆزهلن صفتلر:

اسلام دینی سبب اولموشدور کی ، عصیرلر بویو خلقیمیز عرب ملت، دیلی، ادبیاتی، و مدنیتیایله یاخین اولوب اؤنون بعضی اؤن و سؤن قوشمالاریندان محدود کلمهلرده استفاده ائتسین. عربجه اولان بۇ اؤن و سؤن قوشمالار اساسا عرب کلمهلریله ایشلننیر و صفت دۆزلدیر، اؤزوده محض عرب دیلینده ایشلندیگی شکیل و فورمادا.

اؤن قوشما:

«لا» بۇ اؤن قوشما نفی معناسی اولان صفتلر دۆزلدیر، اؤزوده چوخ نادیر عرب کلمه- لریله ایشلننیر. مثاللار: لامذهب ، لاقئید ، لابلالی،..

سؤن قوشما:

«ى» يالنىز عرب سۆزلرىندىن و عرب دىلىندە ايشلىنىدىكى شكىلدە صفتلر دۆزلدر. بو شكىلچى نسبتا فعالدير و اوروپا سۆزلرىندىن دە صفتلر دۆزلدر. مثاللار:

اقتصادى ، ملكى ، ظاهرى ، باطنى ، داخلى ، خارجى ، علمى ، انقلابى ، طبى ، جدى ، شرطى ، فنى ، طبيعى ، حقيقى ، فيزيكى ، مئكانىكى ، تكنىكى ، ...

«اوى» بۇ شكىلچىلدە اساسا عرب سۆزلرىندىن ، اوزوده عرب دىلىندە اولدوغو كىمى صفتلر دۆزلدر. مثاللار:

دنيوى ، لغوى ، كىمىوى ، اخروى ، معنوى ، نمونوى ، كتلوى ، ..

تاپشيريقي: آشاغىداكى كلمه لردن «بى» اۇن قوشماسى واسطه سىله صفتلر دۆزلديب دفتريزه يازين:

درد ، اعتنا ، رحم ، دقت ، زار ، مزه ، تربيت ، غيرت

تاپشيريقي: آشاغىداكى سۆزلردن «نا» اۇن قوشماسىله صفتلر دۆزلديب هره سىنه بير جمله دۆزلدين و دفتريزه يازين:

آگاه ، غافيل ، درست ، پاك ، تميز ، كس ، بلد ، خلف ، نجيب ، اهل ، دينج

تاپشيريقي: «دار» شكىلچىسىله آشاغىداكى كلمه لردن صفت دۆزلديب هره سىنى بير جمله ده ايشله ديب دفتريزه يازين:

خانه ، انبار ، خزنه ، صندوق ، دكان ، امك

تاپشيريقي: «ى» شكىلچىسىله آشاغىداكى كلمه لردن صفتلر دۆزلديب هره سىنى بير جمله - ايله دفتريزه يازين:

آسمان ، انسان ، ادب ، بدیع ، هنر ، تربیت ، مال ، سبب ، قدیم ، تاریخ ، ملت ، خلق ،
دولت ، حکومت ، اداره ، مکتب ، درس ، کتاب ، عرب ، فارس ، روس ، انگلیس ،
فلسفی ، دیالکتیکی ، منطق

روس و باشقا اروپا دیلریندن دیلیمیزه کئچمیش اؤن و سؤن قوشمالارلا دۆزلن صفتلر:

سؤن ایکی عصیردن بری، بۆتون آسیا خلقلری کیمی، خلقیمیزده اروپا خلقلریله مدنی
شرایطده یاشادیغی اۆچون، بیر سئرا اروپا دیلرینین اؤن و سؤن قوشمالاری دیلیمیزه
کئچیب، معین صفتلر دۆزلمکده اشتراک اندیر. قنید اولونمالی دیر کی، بۇ شکیلچیلرله
یالنینز اروپا کلمه لرله صفتلر دۆزهلیر.

اؤن قوشمالار:

«آنتی» نفی معناسی بیلدیرن صفتلر دۆزلدر. مثاللار:

آنتی فاشیزم ، آنتی امپریالیست ، آنتی سوسیالیست ،...

(آ) گئنده نفی معناسی بیلدیرر. مثال: آنورمال،..

سؤن قوشمالار:

«ایزم» دۇنيا گۇروشو و نظریه معناسی وئرن صفتلر دۆزلدر. مثاللار:

فاشیزم ، سوسیالیزم، امپریالیزم، ره آلیزم، رۇمانتیزم، کوبیزم، بۇدیزم،...

«ایست» بیر نظریه نین طرفداری اولان شخصی بیلدیرن صفت یارادار. مثاللار:

سوسیالیست ، فاشیست، رۇمانیست، ره آلیست ، امپریالیست ، دراماتیست، فۇلکوریت،..

«ايو» بو شكيل چيله چۇخ نادير آروپا سۇزلريندن صفتلر دۆزلر. مثاللار:

آكتيو /فعال/ ؛ اوبيكتيو /واقعي/ ؛ سوبيكتيو/ذهني/ ؛ پاسيف /غيرفعال/ ؛...

«ل» بۇ شكيلچى ده غيرفعالدير. مثاللار:

فورمال ، نورمال ، سۇسيال،..

«لوژى» دۇنيا گۇروشو و نظرييه مضمونو داشييان صفتلر دۆزلدر. مثاللار:

سۇسيولوژى، ايدىهولوژى، پسيكولوژى، تترمينولوژى، ديالكتولوژى،..

«تيك» داوامليلىق و آرديجيلىق مضمونو داشييان صفتلر يارادار. مثاللار:

سيستىماتيك ، پروبلئماتيك، گراماتيك ، مۇرفولوژيك ، سينتاكتيك، فونئتيك،..

«ژى» چۇخ نادير ايشلنر. پئداقوژى /معلملىك/

«يك» مۇرفولوژيك ، انتيك ، تىپيك

(۲) فعلی صفتلر:

معاصر ادبی دیلیمیزده فعللرین کؤکلرینه معین شکیلچیلر آرتیرماقلا چۇخلو صفتلر عمله گلر. بۇ صفتلره «فعلی صفتلر» دئییلیر. فعلی صفتلر آنا دیلیمیزده اولدوقجا چۇخ، الوان و مهمدیر. بۇ صفتلر یالنیز آذربایجان دیلینه خاسدیر و باشقا دیللرده اونلارین سایى یا چۇخ آزدير و یا اصلا یۇخدور.

آذرى دیلینین فعللری و اونلاردان دۆزلن صفتلر اۇقدر چۇخ، رنگارنگ و زنگیندیر کی، بو ساحهده تاریخ بۇیو باشقا دیللردن فعلی صفتلر آماغا احتیاج اولمامیشدیر. بۇنا گۆرده فعلی صفتلر اساسا آذرى دیلی فعللریندن و آذرى دیلی شکیلچیلریله دۆزلن صفتلردن عبارتدیر.

هر بیر دیلین هر بیر کیچیک قایداسی و شکیلچیسینین یارانماسینا نئچه عصیر زامان لازیمدیر. بۇ دیلچیلیک علمینین ثابت ائتدیگی واقعیتمدیر. فعللریمزدن فعلی صفتلر عمله گتیرن شکیلچیلرین چۇخلوغونو نظره آلساق، اونلارین یارانماسینا نئچه مین ایل زامان و وقتین صرف اولونماسینی آیدین گۆرمک اولار.

دیلیمیزین فعلی صفتلرینی، اونلارین مختلف جهتلرینه گۆره، بئش دستهیه بۆلمک اولار. بۇنلار آشاغیداکیلاردان عبارتدیر:

(۱) بیرینجی دسته: (اسم فاعل دستهسی)

قدیم دیلچیلیگیمیزده بو فعلی صفتلره «اسم فاعل» دئیردیلر و هم معلوم، همده مجهول فعللردن دۆزلردی. بۇ فعلی صفتلری یارادان سۆز دۆزلدیجی شکیلچیلر «آن، ان» دن عبارتدیر کی، فعلین کؤکو سسلی ایله بیتتده، آبییریجی «ی» سسیده اونلارین اولینه آرتیریلاراق «یان، ین» شکلینه دۆشور. مثلاً معلوم فعللردن:

قانان آدام ، گۆرن انسان ، يازان معلم ، سۆرن سۆروجو ، آنلايان آدام ، ايشلهين انسان ،
يۇخولايان اوشاق ، دئنهين شخص.

مجهول فعللردن:

يازيلان كتاب ، دئييلن سۆز ، آنلاشيلان مطلب ، سۆرولن سۆرو.

فعلين اينكار حالينداندا همين شكيل چيلرله فعلى صفتلر دۆزملر.

معلوم فعللره مثال:

قانمايان آدام ، گۆرمهين انسان ، يازمايان معلم ، سۆرمهين سۆروجو

مجهول فعللره مثال:

يازيلمايان كتاب ، دئييلمهين سۆز ، آنلاشيلمايان مطلب ، دئنهينيلمهين شخص

گۆسترديگيميز مثاللاردا فعلى صفتلر، اؤزلريندن سۇنرا گلن اسملىرى تعيين ائدير و
محض بۇنا گۆرده صفتدير، لاکن اۇنلار ترکيبدين کنار و مستقل ايشلنديکده، معين بير
ايشين اجرا ائدهنينى بيلديرير، يعنى «اسم فاعل»دير. بۇنا گۆرده بۇ صفتلره قديم
گرامرلرده «اسم فاعل» دئييلمهسى قسما دۇغروايدى.

بۇ فعلى صفتلر بعضا هر زامانى و اکثرا اينديكى زامان بيلديرير.

۲) ايکينجى دسته: (اسم مفعول دستهسى)

بۇ دسته صفتلر فعلين کئچميش و گلهجک زامانيله علاقه دار مئيدانا گلير. بۇنلارين
شكيل چيلرى آشاغيداکی لاردان عبارتدير:

۱) ميش ۴ / ميش ، ميش ، مۇش ، مۇش:

بۇ شەكىلچىلەرلە دۆزلەنن فعلى صفتلار قىدىم گراممىزىدە «اسم مفعول» آدلاناردى. بۇ شەكىلچىلەر ھەم مەلۇم، ھەمدە مەجھۇل فەللەرىن ھەم تەسدىق، ھەمدە اينكارىنا آرتىرىلاراق فعلى صفتلار يارادىر. بو صفتلار فەللەن كىچمىش زامانى ايله علاقىدار اولدوقلارى اوچون، جەملەدە كى يئرلەرى و اوينادىقلارى روللارىنا كۆرە فعلى صفت اولور. مىثاللار:

مەلۇم فەللەردن: قۇجالمىش آدام ، كىلمىش مسافىر ، قۇروموش آغاج ، دۇنيا كۇروموش قۇجا

مەجھۇل فەللەردن: قۇجالمىش آدام ، قۇرومامىش آغاج ، ساتىلمامىش كىتاب ، قۇرولمامىش بىنا

بو شەكىلچىلەرلە دۆزلىمىش سۆزلەر ھەم فعلى صفت، ھەم فعلى اسم، ھەم فعلى باغلاما، ھەمدە فەل اولابىلەر. بۇنلارنى بو مەختەلف وظيفەلەرنى يالنىز جەملە داخلىندە اوينادىقلارى رولدان مەشخەس اتتمەك مۇمكىندور. مىثال:

دۇنيا كۇروموش آداملار عاغىللى اولارلار. بو جەملەدە «دۇنيا كۇروموش» سۆزۈ «آداملار» سۆزۈنۈ تەيىن ائدىر، بونا كۆرەدە فعلى صفتدىر.

«دۇنيا كۇروموشدن قاقما» بو جەملەدە «دۇنيا كۇروموشدن» سۆزۈ جەملەنىن تاماملىغىدىر، بونا كۆرەدە فعلى اسمدىر.

«بىر زادى كۆزۈنلە كۆرمەمىش دانىشما» بو جەملەدە «كۆرمەمىش» سۆزۈ جەملەنىن ظرفلىكى و بونا كۆرەدە فعلى باغلامادىر.

«قۇجا دۇنيانى كۇروموش» جەملەسىندە «كۇروموش» سۆزۈ جەملەنىن خبرى و بونا كۆرەدە فەلدىر. بو جەملەلەر دقت اندەك : «تۇيدا چاغرىلمامىشلار چاغرىلمىشلاردان چۇخ ايدى». بۇرادا كى «مىش» لى سۆزلەر فعلى اسمدىر. «ھىچ يئرە چاغرىلمامىش كىتمە» بو جەملەدە «مىش» لى كەلمە فعلى باغلامادىر، «من چاغرىلمامىشام» جەملەسىندە ايسە، فەلدىر.

(۲) آر ، ار :

معلوم و مجهول فعللرین کؤکلرینه آرتیریلاراق دۆزلن فعلی صفتلر عادت ، خاصیت ، کئیفیت و سایره معنالار وئرن صفتلر اولور. بۇ شکیلچیلرله فعللرین اینکارینداندا فعلی صفت دۆزلتمک اولار، آنجاق فعللرین اینکار علامتی «ما ، مه» شکیلچیسینه بیر «ز» حرفی ده آرتیریلار. مثاللار:

معلوم فعللردن: آخار ، گؤلر ، آخماز ، گؤلمز ، گؤلر اۆز ، آخار سۇ

مجهول فعللردن: آشیلماز داغلار ، سیلینمز لکه ، ..

بو شکیلچیلر یاخین گلهجک زامانا عاید اولسالاردا، بۇنلاريله دۆزلن فعلی صفتلر بۆتون زامانلارا عاید اولور.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، بو شکیلچیلرله دۆزلن فعلی صفتلر ایسته نیلن فعلدن دۆزلله- بیلمز ، یعنی شکیلچیلرین فعالیت دایره سی محدوددور.

(۳) آجاق ، اچک / یاجاق ، یهچک/ :

بو شکیلچیلری معلوم و مجهول فعللرین هم تصدیق ، همده اینکارینا علاوه ائندده ائله فعلی صفتلر یارانیر کی، هم گلهجک زامان آنلامی، همده بۆتون زامانلارا عاید اولان مفهوم تصور اولونور. مثاللار:

معلوم فعللردن: اولاجاق حادثه ، گلهجک ایل ، یاشایاجاق اوشاق ، الیهجک تۇپراق

مجهول فعللردن: آچیلاجاق مۇزه ، گؤرولهجک ایش ، ..

بو شکیلچیلر فعلین گلهجک زامانی و بعضی فعلدن عمله گلیمیش اسملرین شکیلچیسيله عینی دیر، یعنی بو شکیلچیلرله فعللردن دۆزلن سؤزلر هم فعل (گۆن گلهجک) ، هم اسم (گلهجک هر زادی آیدینلاشدیراجاقدیر) ، همده فعلی صفت (آلیناجاق شئی) اولور.

(۳) اۆچونجو دسته:

بو شکیلچیلرله فعلین «لازیم» و «واجیب» فورمالارینین تصدیق و اینکاریندان ائله فعلی صفتلر دۆزملیر کی ، ان چۆخ گلهجک زامان تصور و ئیریر. بئله فعلی صفت دۆزلدن شکیلچیلر بۇلاردان عبارتدیر:

(۱) مالی ، مهلی :

بو شکیلچیلری اساسا فعلین تصدیق و بعضا ده اینکار شکیلینین آخیرینا آرتیرماقلا ائله فعلی صفتلر دۆزملیر کی ، اشیا و یا حادثهلرین لازیم الاجرالیق کنیفیتینی بیلدیریر ، او کنیفیتین اجراسینین لازیملیگینی بیلدیریر. بو شکیلچیلر هم فعلین معلوم ، همده مجهول نوعونا علاوه اولابیلر. مثاللار:

معلوم فعللردن: اؤخومالی مقاله ، گۆرمهلی آدام ، گۆرمهملی ایش

مجهول فعللردن: یازیلمالی مقاله ، اندیلمهلی ایش

بو فعلی صفتلر یالنیز گۆسترلین ترکیبلر داخلینده صفتدیر و اگر عمومیتله ترکیبدن چیخیب، مستقل ایشلنهلر ، فعلین واجیب فورماسینی ایفاده ائدهجکلر. ترکیب اولدوقدا تعیین اولونان اسم سؤنرا گلر و فعل اولاندا اوله کئچر. مثال:

گۆرمهلی ایش (صفت) ، ایش گۆرمهلی (فعل)

(۲) آسی ، اسی / یاسی ، یهسی/:

بو شکیلچیلر تصدیق بیلدیرن فعللرله ائله فعلی صفتلر دۆزلدیر کی، یۇخاریداکی صفتلر معناسیندا اولور . بو شکیلچیلرده هم معلوم ، همده مجهول فعلدن صفت دۆزلدر. مثاللار:

معلوم فعللردن: یازاسی مکتوب ، اؤخویاسی کتاب

مجهول نوع: یازیلاسی مکتوب ، اؤخوناسی کتاب

بو سؤزلرده ترکیب داخلینده فعلی صفت و ترکیب خارجینده فعل اولار ، فعل اولاندا ایسه ، شخص سؤنلوقلاری قبول ائدر. مثلا: مکتوب یازاسیپام ؛ کتاب اؤخوناسیدیر.

۴) دۆردونجو دسته:

بو دسته معلوم و مجهول فعللار يالنىز ايجابىسىندىن دۆزلەن فعلى صفتلار دىرو بۇنلار يىن شكىل چىلرى «ما ، مە» دىر كى ، ياراتدىقلارى فعلى صفتلار مربوط اولدوقلارى اسمىن نوعونو تعيين اندىر. مثاللار:

آلىنما كلمە ، گلەمە آدم ، سۆزمە يۇغورد ، ازەمە شىرىنى ، دۇلما توفنگ ، كسمە يۇل ، ..

قئىد انتمك لازىمدىر كى ، «ما ، مە» شكىل چىلرىلە دۆزلەن اسملرى بۇنلارلا قارىشىدىر ماماق اوچون اونلار يىن جملە داخلىندە كى اوينايدىغى رۇلا فىكىر وئرمك لازىمدىر.

تاپشىرىق: آشاغىداكى مصدرلردىن «آن ، ان» شكىل چىلرىلە فعلى صفتلار دۆزلدىن و ھەرسىنى بىر جملەدە دىقترىزە يازىن.

دانماق ، وۇرماق ، سۇروشماق ، قازىلماق ، دۆزولمك ، دۇيمك ، دۇيولمك ، قاشىماق ، آلماق ، اوچماق ، ترقى انتمك ، اويناماق ، آچىلماق ، ياشاماق ، سۇرومك ، قۇروماق ، دۇرولماق ، داشىماق ، قۇروماق ، كۆرەمك ، الەمك ، سۇيلەمك ، دىلەمك ،

تاپشىرىق: آشاغىداكى مصدرلردىن «مىش ۴» شكىل چىسى واسطەسىلە فعلى صفتلار دۆزلدىن و اونلار يىن ھەر بىرىنى بىر جملەدە ايشلەدىن. دۆزلتدىگىنىز فعلى صفتلرى آيرى جملەلردە فعل كىمىدە ايشلەدىن.

اوچماق ، دۇلماق ، گۇللەنمك ، دىللەنمك ، گۇزلەمك ، گۇزلەنمك ، ياشاماق ، الەمك

تاپشىرىق: آشاغىداكى فعللردىن ھەم اسم فاعىل ، ھەمدە اسم مفعول دۆزلدىب دىقترىزە يازىن و ھەرسىنى بىر جملەدە ايشلەدىن:

قۇرخماق ، اۇتورماق ، گۇرمك ، گلمك ، آچماق ، قۇرتارماق ، يازديرماق ، سۇيىنمك ، اۇزاقلاشماق ، گۇزلەمك ، ائزلەمك

تاپشيريقي: «آر ، ار» شكيلچيلريله آشاغيداكى مصدرلردن هم فعلى صفت، همده ياخين گلهجك زامانين اوچونجو شخص تكىنى دۆزلديب هرەسینی بير قيسا جمله ايله دفتریزه يازين:

ياخماق ، يانماق ، آنماق ، گۆلمك ، آخماق

تاپشيريقي: هم يۇخاريداكى فعللر، همده آشاغيداكى مصدرلردن «ماز ، مز» شكيل-چيلريله فعلى صفتلر دۆزلديب جمله شكيلنده دفتریزه يازين:

دئىنمك ، سۇلماق ، كيچيلمك ، آشيلماق ، پوزولماق ، سيلينمك ، گۇرونمك ، انيلمك ، ابيلمك ، باش ايمك ، دۇنمك ، سۇنمك ، قانماق ، اۇتانماق ، اۇسانماق

تاپشيريقي: «آجاق ، اجك» شكيلچيلرينين كۆمگيله آشاغيداكى مصدرلردن فعلى صفتلر دۆزلديب هرەسینی بير جملهده ايشلدين و دفتریزه يازين:

گۇرمك ، ياشاماق ، النمك ، اۇخونماق ، آلىنماق ، دئيىلمك ، باش تۇتماق

تاپشيريقي: «مالى ، مهلى» شكيلچيلرى واسطه سيله آشاغيداكى مصدرلردن فعلى صفتلر دۆزلديب هرەسینی بير جملهده ايشلدين و دفتریزه يازين:

گۇرولمك ، گزمك ، مطالعه ائتمك ، قازيلماق ، يازماق ، ائشيديلمك ، ايچمك ، اويونمك ، اويرنيلمك ، يۇيونماق ، آتماق ، آتيلماق ، چكمك ، ياشاماق ، آلىنماق ، قاچيريلماق ، اۇتوشمك ، گۆلشمك

تاپشيريقي: يۇخاريداكى تاپشيريقيدا اولان مصدرلردن اينكار بيلديرن فعلى صفتلر دۆزلديب، هرەسینه بير جمله دۆزلدهرك، دفتریزه يازين.

تاپشيريقي: يۇخاريداكى مصدرلردن دۆزلتديگىنيز فعلى صفتلرى فعل كيمى جملهلرده ايشلەديب دفتریزه يازين.

تاپشیریق: «آسی ، اسی» شکیلچیلرینین کۆمگیله آشاغیداکی مصدرلردن فعلی صفتلر دۆزلدیپ هرەسینی بیر جملەده دفتریزه یازین:

گۆدیلیمک ، گۆرولیمک ، تیکیلیمک ، اۆخوماق ، سۆروشماق ، سۆروشولماق ، قۇرولماق ، گۆرمک ، دئیمک ، گنتیمک ، آلینماق ، گۆرمک ،

تاپشیریق: آشاغیداکی مصدرلردن «ما ، مه» شکیلچیلری واسطەسەیلە فعلی صفتلر دۆزلدیپ هرەسینی بیر جملەده دفتریزه یازین و اۇنلاری اسمی فعللرله مقایسە ائدین:

دۆیمک ، قۇرماق ، سۆزمک ، دۆنمک ، کۆچۆرمک ، یازیلماق ، تیکمک ، آخماق ، سیییرمک ، تۆکمک ، آسماق ، کسمک ، کبین کسمک ، پارچا بیچمک ، چاپماق ، ال اۆپمک ، ساچماق

تاپشیریق: آشاغیداکی مصدرلردن اسم مفعول دۆزلدیپ اۇنلارین هر بیرینی هم «فعلی صفت»، هم «تاماملیق»، همده «فعلی باغلاما»، همده فعل کیمی آیری- آیری جملەلرده ایشلیدین.

یاشاماق ، سۆرمک ، بیلیمک

(۵) بېشىنچى دسته:

بو دستهيه او فعلى صفتلر داخلدير كى ، اۇنلار اسم فاعيل و اسم مفعول ايله، هابئله فعلين هئچ بير زامان و فورماسيله علاقەسى اۇلمادان يارانير. بو فعلى صفتلر حال، وضعيت، خاصيت، عادت و سايره بو كيمي مضمونلار ايفاده ائدير.

بو دستهين ديگر مهم خصوصيتى اۇندان عبارتدير كى، بۇنلار فعلين معلوم نوعو و تصديقيند دۆزلەر، يعنى فعللرين اينكار و مجهولوندان دۆزلمز. بو دستهين شكيلچيلرى بۇنلاردير:

(۱) آغان ، ايەن (اگەن) :

بو شكيلچيلرله دۆزلەن فعلى صفتلر دايمي خاصيت بيلديرر. مثلاً:

آغلاغان اۇشاق ، هۆركەين آت ، قاپاغان ايت ، قاچاغان آت ، گۆلەگن قيز ،..

(۲) قان ، كن:

بو شكيلچيلر تصديق بيلديرن بعضى معلوم فعل كۆكلرينه آرتيريلاندا خاصيت و كئيفيت بيلديرن فعلى صفتلر يارانير. مثلاً:

چاليشقان شاگيرد ، سۆيروشكن يئر ، دۆيوشكن عسگر ،...

(۳) آق ، اك :

تصديق بيلديرن معلوم فعللردن خاصيت و كئيفيت بيلديرن صفتلر دۆزلدر. فعلين كۆكو سسلى ايله بيتنده شكيلچينين سسلىسى دۆشر. مثاللار:

قۇرخاق آدام ، هۆركك قاتير ، ايشلك فعله ، اويناق ، اسرك ، تيترك ، قاچاق ،...

(۴) غين ۴ / غين ، غون ، گين ، گون / و قين ۴ / قين ، قون ، كين ، كون / :

بو شکیلچیلرله فعللردن دۆزەلن فعلی صفتلر حال- وضعیت و کئیفیت بیلدیرر. فعلین کۆکو جینگیتیلی سامتلە بیتندە «غین ۴» شکیلچیلریندن، کار سامتلە بیتن فعل کۆکلریندە ایسە «قین ۴» شکیلچیلریندن استفادە ائدرلر. مثاللار:

جینگیتیلی سامتلرله بیتلردە: آز غین آدام ، سۇلغون چیچک ، ازگین فعله ، دۆزگون کیشی ، پۇزغون گنج ، قیز غین هاوا ، سۆرگون آدام.
کار سامتلرله بیتلردە: ساتقین آدام ، تۇتقون هاوا ، کسگین پیچاق ، کۆسکون اۇشاق،...

(۵) یجی ۴ / یجی ، یجی ، وُجو ، وُجو ؛ یجی ۴ :

بو شکیلچیلرله دۆزەلن فعلی صفتلر قسما پئشە، وظیفە ، باجاریق، قسماده کئیفیت مضمونو ایفادە ائدر. شکیلچیلر سسلی ایله باشلانیدیقلاری اۆچون، سسلی ایله بیتن فعلردە بیر آییرجی «ی» حرفی دە علاوه اۇلار. مثاللار:

آلیجی قۇش ، ساتیجی قیز ، کئچجی زامان ، قۇروجو آدام ، سۆروجو شخص ، ساغیجی قادین ، اۇلدوروجو ضربە ، تیترهدیجی خبر ، قۇرویوجو آدام،...

بو شکیلچیلرله فعللرین اینکاریندان فعلی صفت دۆزلمز. قئید ائتمک لازیمدیرکی، «اۇخوجو» و «تۇخوجو» سۆزلریندە شکیلچینین «ی» سسی دۆشور.

(۶) یق ۴ / یق ، یک ، وق ، وک :

بو شکیلچیلر واسطەسیلە عملە گلن فعلی صفتلر حال- وضعیت ، نجهلیک و دۇروم بیلدیرن دۆزلتمە صفتلر اۇلور. مثاللار:

باتیق قابیرقا ، کسیک ال ، اۇچوق دام ، سۇنوک چیراق ، چۆروک میوه ، اوتوک تۇیوق ، ییخیق دیوار ،...

(۷) جاق ، جک :

بو شکیلچیلرله عملە گلن فعلی صفتلر خاصیت و حال- وضعیت بیلدیرر. مثاللار:

اۇتانباق قىز ، سۇيىنچىك اۇشاق ،...

(۸) يىنج / يىنج ، يىنج ، يىنج ، يىنج / :

بو شىكىلچىلرلە چۇخ آز فعللردن فعلى صفت دۆزلەر، اۆزلرىدە خاصىت و احوال
روحىه بىلدىرر. مثاللار:

قۇرخونج حادثه ، گۈلۈنج ايش ،...

(۹) ج :

«ج» چۇخ محدود فعلدن فعلى صفت دۆزلىدىر كى، خاصىت بىلدىرر. مثاللار:

قىسقانچ ، ايرىنج

(۱۰) يم / يم ، يم ، وم ، وم / :

بو شىكىلچىلرلە دۆزملن فعلى صفتلر اۆز مۇصوفونون معين مقدارىنى بىلدىرر، ثانيا بو
صفتلردن قاباق مطلق بىر مقدار سايى گىلمەلىدىر. مثاللار:

بىر آتيم باريت ، بىر ايچيم سو ، بئش تۇتوم ساچ ، ايكى بۇلوم پاى

(۱۱) دىق / دىق ، دىك ، دۇق ، دۇك / :

بو شىكىلچىلر شىخس سۇنلوقلاريله بىرلىكدە ، فعلى صفت كىمى ايشلنر و حال- وضعيت
مضمونو بىلدىرر. مثاللار:

آلدىغيم كىتاب ، يازدىغيم مەكتوب ، گزىدىگيم باغ ، وۇردوغوم قۇش ، گۇردوگوم فيلم

(۱۲) ۵ :

نادىر فعللردن فعلى صفت دۆزلىدىر. مثال: كسە يۇل.

تاپشیریق: «آغان ، ایهن» شکیلچیلریله آشاغیداکی فعللرین مۆمکون اولانیندان فعلی
صفتلر دۆزلدیب، هرهسینی بیر جملهدە دفتریزه یازین:

اؤتمک ، وۇرماق ، سۆرتمک ، یورومک ، گۆلمک

تاپشیریق: «غین۴» شکیلچیلریله آشاغیداکی مصدرلردن فعلی صفتلر دۆزلدیب ، هره-
سینی بیر جمله‌ایله دفترینیزه یازین:

وۇرماق ، یورماق ، گۆرمک ، دۆزمک ، دۆشمک ، پۇزماق ، قۇرماق ، سۆرمک ،
چاپماق ، اؤتمک ، انمک ، کسمک ، دالماق ، جۇشماق ، داشماق ، بیلیمک ، ایتیمک ،
یورماق ، بیتیمک ، دۇلماق ، اۆلمک ، قاچماق ، یانماق ، شاشماق

تاپشیریق: «یجی۴» واسطه‌سیله آشاغیداکی مصدرلردن فعلی صفتلر دۆزلدیب هرهسینی
بیر جملهدە دفتریزه یازین:

وۇرماق ، پۇزماق ، یورماق ، قۇرماق ، بیلیمک ، تۇتماق ، آتماق ، اۇخوماق ، الهمک ،
بلهمک ، دیلهمک ، شاشدیرماق ، آلداتماق ، سارسیتماق ، قۇرخوتماق ، اۆلدورمک ،
قاوارماق ، اۆدلاماق ، سۆندورمک ، قالدیرماق ، سۇسدورماق ، باغلاماق

تاپشیریق: «یق۴» شکیلچیلریله آشاغیداکی مصدرلردن فعلی صفتلر دۆزلدین و هره-
سینی بیر جملهدە دفتریزه یازین:

آچماق ، اۇچماق ، سۆکمک ، دۇشمک ، دلمک ، یاتماق ، قاتماق ، تۇتماق ، بۆلمک ،
ایتیمک ، تانیماق ، قاربارماق ، شیشمک ، ساریماق ، دیدمک ، اۇیماق ، دۆشمک ،
پیتیمک ، باتماق ، جیرماق ، تیکمک ، یانماق

تاپشیریق: آشاغیداکی مصدرلردن «یم۴» شکیلچیسى واسطه‌سیله فعلی صفتلر دۆزلدیب
هرهسینی بیر جملهدە دفتریزه یازین:

اۇدماق ، ساتماق ، بۆکمک ، یئمک ، یۇمماق ، آلماق ، ساتماق ، چکمک ، اۆتورماق

تاپشیریق: «دیق ۴» شکیل چیسى و شخص سۇنلوقلارینین کؤمگیله آشاغیداکی
مصدرلردن فعلی صفتلر دۆزلدیپ هرەسینی بیر جملە ایله دفتریزه یازین:

بیلیمک ، اۇخوماق ، یازماق ، گیرمک ، قۇرتارماق ، تبریک ائتمک ، سالاملماق ،
اۇیرنمک ، آلماق ، قۇرماق ، تیکمک ، بیچمک ، ایچمک ، اۇلچمک ، وۇرماق ،
دۇرماق ، سۆرمک ، مطالعه ائتمک ، آبونه اۇلماق ، قالماق ، سۆرومک ، یاتماق ،
ساتماق ، گلیمک ، بۇرماق

تاپشیریق: «آق ، اک» شکیل چیلریله آشاغیداکی مصدرلردن فعلی صفتلر دۆزلدیپ
جملەلرده دفتریزه یازین.

اسنهمک ، تیتیرهمک ، قۇوزاماق ، قاچماق ، قۇرخماق

تاپشیریق: «یق ۴» شکیل چسیله آشاغیداکی مصدرلردن فعلی صفتلر دۆزلدیپ جملەلرده
دفتریزه یازین:

چۆرومک ، اۇتمک ، چۇخماق ، قۇرخماق ، کسمک ، یانماق ، قۇرتماق ، بۇلمک ،
قازماق ، یاتماق ، سۇنماق ، قۇوزاماق ، چاپماق ، قۇیماق ، سۆرتمک

مرکب صفتلر

آنادیلیمیزده بۇگۆن عادى حیاتدا ایشلنن اۆچونجو دسته صفتلر «مرکب صفتلر» دیر. مرکب صفتلر ایکی سۆزون بیرلشمه سیندن عمله گلیر، لاکن بۇ بیرلشمه ترکیب دگیلدیر، بلکه ایکی سۆز بیرلشمه رک تازا مضمونلو بیر سۆز، صفت یارادیر. حتی ایکی تام مختلف نطق حصه سیندن یارانمالارینا باخمیارق، چۆخ حاللاردا بیر وۇرغویا مالیک اولور.

معاصر آنادیلیمیزده، منشالرینه گۆره ایکی گروه مرکب صفت واردیر:

الف) اۆز سۆزلریمیزله عمله گلن مرکب صفتلر

ب) عرب و فارس دیلریندن مرکب صفتلر

الف) آدری کلمه لريله دۆزه لن مرکب صفتلر:

بو صفتلرین مهم نواعلاری آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

۱) ایکی صفتین تکراریندان دۆزه لنلر. مثال: یاشیل- یاشیل چمنلر. بو صفتلرین آراسیندا تیره قویولمالیدیر.

۲) ایکی اسمی صفتدن دۆزه لنلر. بۇنلار گاه عینی سۆزون تکراریندان، گاه ایسه معناجا یاخین کلمه لرден دۆزه لیر. هر ایکی حالدا کلمه لرین آراسیندا تیره قویماق لازیمدیر. مثاللار:

مزه لی- مزه لی حیکایه لر ؛ باغلی- باغچالی کندلر ؛ گۆللو- چیچکلی باغلار ؛

حدسیز- حسابسیز فایدالی ایشلر

- (۳) بىر سادە صفت و بىر اسمى صفتدن دۆزەلنەر. مثال: اۇجا بۇيلو قىز ؛ درين دۆشونجەلى انسان ؛ ايسى قانلى اۇشاق ؛ سۇيوق قانلى خانىم ؛..
- (۴) بىر سادە صفت و بىر اسمدن دۆزەلەن مەركىب صفتلەر. مثال: دىكباش آدام ؛ گۆى گۆز كىشى ؛ قارا قاش اۇغلان ؛ قارا گۆز خانىم ؛...
- (۵) بىر فعلى صفت و بىر اسمدن دۆزەلنەر. مثال: آچىق گۆز آدام ،...
- (۶) نىسبەت شەكىلچىسى اۇلان بىر اسمە بىر صفتدن دۆزەلنەر. مثال: گۆز و تۇخ آدام ؛ دىلى شىرىن قىز ؛ قانى قارا آدام ؛...
- (۷) بىر نىسبەت شەكىلچىلى اسم و اسمدن دۆزەلەن صفتلە يارانانلار. مثال: اوستو اورتولو ؛ گۆز و قانلى آدام ؛ آلتى فەرلى تەختخواب ؛...
- (۸) بىر نىسبەت شەكىلچىلى اسم و بىر فعلى صفتدن دۆزەلنەر. مثال: آلتى آچىق كىشى ؛ الى آچىق آدام ؛ قانى قاچمىش ات ؛ اوستو اورتولو مەسىلە ؛ يۇلۇنو آزىمىش آدام ،...
- (۹) مەركىب فەللەردىن دۆزەلەن مەركىب صفتلەر. مثال: تايى اۇلۇنان ايش ،...
- (۱۰) «دان ، دن» شەكىلچىلى بىر اسم و بىر صفتدن دۆزەلنەر. مثال: داشدان يۇمشاق ، دىلەن ايتى اۇشاق ، آغىلدان كەم آدام ،...
- (۱۱) بىر ساي و بىر سادە اسمدن دۆزەلنەر. مثال: بۇش گۆشە اۇلدوز ، آلتى بۇجاق قىير ، اۇچ مەرتەبە ائو ، دۇرد قاپىلى باغ ،...
- (۱۲) بىر ساي و بىر دۆزەلتمە صفتدن دۆزەلنەر. مثال: بۇش ايللىك نەقشە ، دۇرد آياقلى حىوان ، دۇرد تىللى دۇرنا ، اۇن مەرتەبەلى عمارت ،...
- (۱۳) ايكىنچى نواع تەيىنى سۆز بىرلەشمەلىرى واسطەسىلە دۆزەلەن مەركىب صفتلەر. مثال: بايرام قاباغى ، سحر اوستو حادثە ، آخسام اوستو گزىنتى ، سىچكى قاباغى تەبلىغات ،...

(ب) عرب و فارس ديليندن آينميش مركب صفتلر:

معاصر ادبی و دانيشيق ديليميزده چۇخلو ائله سۇزلر وارديركى ، اۇنلار عرب و يا فارس ديللريندن آينميشلار. بو كلمهلرين تركيب حصهلرى قسما ايلك معنالاريني ساخلاسالاردا، تازا معنا ايفاده ائديرلر.

فارس ديليندن ديليميزه كئچميش مركب صفتلر بۇنلاردير:

(۱) بير صفت و بير اسمدن دۆزه لنلر. مثال: خوشبخت اۇشاق ، خوش قدم آرواد ، بدبخت انسان ، بين الخلق حادثه ، بدطينت آدام ، ...

(۲) بير ساي و بير اسمدن دۆزه لنلر. مثال: يكرنگ حيات ، يكنسق ايش ، ..

(۳) بير اسم و يا اصلى صفت و بير فعلى صفتدن عمله گلنلر. مثال: قۇش باز اۇشاق ، كلكباز آدام ، اۇيون باز آدام ، وظيفه پرست ، مقام پرست ، ملت پرست آدام ، قۇناق باز كيشى ، ...

بو نوع مركب صفتلر آشاغيداكى شكل چيلرله دۆزه لر:

پرور: وطن پرور ، دين پرور

خواه: وطن خواه ، بدخواه ، خئير خواه

شناس: شرق شناس ، حقوق شناس ، حق شناس

بين: خوشبين ، نيك بين ، خودبين ، بدبين

دار: ملكدار ، علاقه دار ، ائلدار ، مالدار ، قۇلدار ، پۇلدار ، ائودار ، دالاندار ، امكدار ، قاپاندار

بر: رهبر ، دلبر ، سمنبر

آزار: مردم آزار ، دل آزار

پسند: دلپسند ، خودپسند

کار: صنعتکار ، خودکار ، فتنه‌کار ، گناه‌کار ، بدکار

گر: زرگر ، دوات‌گر ، چلنگر ، مسگر

ساز: ساعات‌ساز ، رنگ‌ساز

کش: دردکش ، زحمتکش ، جفاکش ، ستم‌کش

دُوز: پالاندوز ، گُول‌دوز

تاپشیریق: سۆز تکراریندان دۆزلن اۇن مرکب صفت تاپیب هرهسینی بیر جملهده ایشله-
دین.

تاپشیریق: آشاغیداکی اسملردن صفتلر دۆزهلدین و هرهسیندن بیر مرکب صفت قاپیریپ
جملهلرده ایشله‌دین.

گۆی ، داغ ، سای ، داد ، چشمه ، بۇلاق ، چای

تاپشیریق: آشاغیداکی صفتلرین قۇرولوشلارینی ایضاح ائدیپ، هرهسینی بیر جملهده
یازین.

قارا گۆزلو ، آغ بنیزلی ، خۇرمایی ساچلی ، ساری تۆکلو ، کۆله بۆیلو ، چاتما قاش ،
قیرمیزی دیرناقلی قیز ، قیوریم ساچلی اوغلان ، اوزون هۇروکلو قیز

تاپشیریق: آشاغیدا بیر دسته اسم و بیر دسته صفتلر وئریلمیشدیر. مناسب ساده صفتلرله
مناسب اسملردن مرکب صفتلر دۆزهلدین.

ساری ، یاشیل ، ایری ، یۇمشاق ، گۆی ، آغ ، اسمر ، چال ، ماوی ، قیرمیزی ، شۇر ،
قارا

ساچ ، اۋرىپك ، بىل ، تۆك ، گۆز ، بنيز ، اۆز ، پاپاق ، كۆينك ، لچك ، گيله

تاپشيريىق: نقطه‌لرين يئرینه ائله كلمه‌لر قۇيون كى، مركب صفتلر عمله گلسين:

ياتيق... ؛قابيرقا ؛ تۇتوق.... ؛ آخساق... ؛ چىخىق.... ؛ قىرخىق.... ؛ بۆكوك....

تاپشيريىق: نقطه‌لرين يئرینه مناسب اسملر قۇيماقلا فعلى صفتلر يارادىن و سۇنرا هره-
سىنى بير جملهده ايشلهدين:

قارنى.... ؛ گۆزو.... ؛ ساچى.... ؛ قاپيسى.... ؛ اۆزو.... ؛ اۆرهگى.... ؛ كيسهسى....

تاپشيريىق: آشاغيداكى مركب صفتلرى جملهلرده ايشلديب دفتريزه يازين:

اۆزو آچىق ، آلتى دۆلو ، ايچى بۇش ، اۆستو آچىق ، دىيى دئشيك ، قۇلو سىنيق

تاپشيريىق: آشاغيداكى مصدرلردن مركب صفتلر دۆزلديب جملهلرده ايشلهدين:

راى وئرمك ، تصديق ائتمك

تاپشيريىق: بير ساي و بير ساده اسمدن بئش مركب صفت دۆزلديب، اۇنلارى جملهلرده
ايشلهدين.

صفتلرین درجهلری

صفتلر جمله داخلینده اساسا اسملری تعیین ائدر، یعنی اۇنلارین مختلف علامتلرینی بیلدیرر. معمولی صفتلرده بو تعیین ائتمه عینی درجهده اۇلور. لاکن بو تعیین ائتمه‌نین درجهسی بعضا آز و بعضا چۇخ اۇلابیلر. بعضا ایکی شئیین عینی بیر علامتی مقایسه ائدیلیر. بۇرادان دا صفتین تعیین‌لیک درجهسی موضوعو مئیدانا گلیر. صفتین بو خصوصیتی اۇنو باشقا نطق حصهلریندن آیریر، یعنی بو مسئله یالنیز صفته عایدیر. معاصر دیلچی عالیملریمیزین فیکرینجه دیلیمیزده صفتین آلتی درجهسی واردیر. بۇنلار آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

(۱) **عادی درجه:** بو درجهده اۇلان صفتلر شئیلرین علامتینی عادی شکیلده بیلدیریر. بو درجه بۇتون درجهلر اۇچون معیار حساب اۇلور. مثلا: قیرمیزی لاله ، آغ پامبیق ، یاخشی انسان ، کیچیک باجی ، عاغیللی قیز ، چالیشقان شاگیرد ،...

(۲) **مقایسه درجهسی:** بو درجهایله ایکی و یا چۇخ شئیده اۇلان عینی کیفیت مقایسه ائیدیلیر. بو درجه‌نین علامتی ایکی‌دیر:

الف) راق، رک : مثلا: یاخشیراق ، آغراق ، قاراراق ، پیسرک ، گۇدهرک ،...

ب) دان، دن : بو شکل‌چیلر صفتلره آرتیریلیر، بلکه ایکی اسمدن کیفیتنی آز اۇلانا علاوه اۇلور، صفت ایسه یا عادی حالدا و یا درجهلرین بیرینده اۇلور.

مثاللار: آلو پیلادان یئیدیر ؛ یۇخو بالدان شیریندیر ؛ یۇخو بالدان دا شیریندیر ؛ یۇخو بالدان شیرین رکدیر ؛ یای قیشدان داها فایدالیدیر.

۳) **اۆستونلوك درجهسى:** بو درجه ايله بىر كئيفيت عادى درجهدن اۆستون گۆستريلىر. بو درجه نىن علامتلىرى «ان ، چوخ ، لاپ ، اۆلدوقجا» دان عبارتدير كى ، صفتلىرىن اولينه گلر. بو سۆزلرىن اۆزلىرىندە كميت جەتدن مختصر فرقلر واردير . مثاللار:

ان گۆزل ادام ؛ چوخ گۆزل حركت ؛ لاپ گۆزل كتاب ؛ اۆلدوقجا گۆزل شئعر ؛ لاپ قارا ؛ ان قارا ؛ چوخ قارا ؛ اۆلدوقجا قارا

۴) **شدتلنديرمه درجهسى:** بو درجه صفتين تعيين ليك درجه سىنى شدتلنديرير ، رنگ ، نجورلوك ، و علامتلىن عادى درجهدن چوخ- چوخ آرتيق اۆلدوغونو گۆسترير. باشقا سۆزلە دئسك، بو درجهده اۆلان صفت بىر كئيفيتىن بىر شئيدە بۆتون باشقا شئيلردن آرتيق اۆلماسىنى بىلديرير.

صفتين بو درجهسى اۆزونه خاص بىر شكيلده صفتين اۆزوندن يارانير ، بئله كى ، صفتين ايلك هئجاسىنىن سسلى سىندىن سۇنرا «م ، پ ، س ، ر» سس سىزلىرىندىن بىرىنى گتيريب و سۇنرا صفتيت اۆزو ، تام شكيلده گلير.

بو حرفلىرىن هانىسىنىن آرتيريلماسى اۆچون سادهجه آدرى خلقىنىن دىلىنه قۇلاق آسماق لازيمدير. مثاللار:

ساپسارى ؛ قىپ قيرمىزى ؛ آياغ ؛ يام ياشيل ؛ بۇمبوش ؛ دۇپدورو ؛ ترتىمىز؛...

۵) **كىچىلتمه درجهسى:** بو درجه شئيلرده كى علامت ، صفت و كئيفيتىن عادى درجهدن آز اۆلدوغونو بىلديرير. مثلاً «سارى» صفتى عادى بىر رنگى بىلديرير ، لاکن «سارىمتىل» صفتى سارىلىقدان خئىلى آز سارى رنگى ، سارى يا چالان رنگى بىلديرير.

صفتين بو درجهسى آشاغيداكى شكيلچى و سۆزلرله دۆزەلر:

الف) ايمتىل ۴ / يمتىل ، يمتىل ، وُمتول ، وُمتول / ؛ متىل:

بو شکیلچیلری صفتلری کۆکلرینه علاوه ائتمکله ائله صفتلر دۆزلیر کی، کئیفیتین عادی درجەدن آز اولدوغونو بیلدیریر. مثلاً: قیرمیزیمتیل ، ساریمتیل ، قارامتیل، گۆیومتول،...

(ب) سۆو: بو شکیلچنین صفتلره آرتیریلماسیله دۆزلن صفتلر عادی درجەدن آز بیلدیریر. مثلاً: اوزون سۆو ، دەلی سۆو،...

(ج) تهر: بو شکیلچی صفتلردن ائله صفتلر یارادیر کی، اۇنلاردا کی کئیفیت عادی درجەدن خئیلی آز دیر. مثلاً: قیرمیزی تهر ، آغ تهر ، ساری تهر ، اوزون تهر ،..

(د) متراق: مثاللار: قیرمیزیمتراق ، ساریمتراق ، آغیمتراق ،...

(ه) آلا: صفتین اولینده ایشلنن بو سۆزله ائله صفتلر دۆزلیر کی، کئیفیتین آزیغی، ضعیفلیگینی بیلدیریر. مثاللار: آلا قارانلیق ، آلا قیرمیزی ، آلا یاریمچیق ،...

(و) شین: بو شکیلچی علامتین عادی درجەدن خئیلی آز اولدوغو صفتلر یارادیر. مثاللار: آغشین ، قاراشین ، ساریشین ،...

(ز) آچیق : صفتلرین اولینه قۇشولان بو سۆزده کیچیلتمه درجەسی یارادار. مثلاً: آچیق قارا ، آچیق ساری ، آچیق آبی ،...

(۶) چۇخالتما درجەسی: صفتین بو درجەسی واسطەسیله دۆزلن صفتلرده کئیفیت، علامت، و صفتین مقداری، عادی درجەیه نسبت یا آرتیر و یا آزالیر. بو درجەنین علامتی «جا ، جه» شکیلچیسیدیر. مثاللار: یاخشیجا ، بالاجا ، قاراجا ، کۆرپهجه ، یئکهجه ،...

تاپشیریق: آشاغیداکی عادی درجەده اولان صفتلری اولجه «راق ، رک» و سۇنرا «دان ، دن» شکیلچیلری واسطەسیله مقایسه درجەسینه چئویرین و هرەسینی بیر جملهده دفتریزه یازین.

برک ، بۇش ، قاتى ، سرت ، اۆزلۈ ، دۆز ، ايرى ، شۇر ، شيرين ، آجى ، اۇجا ،
آچاق ، داياز ، آياز ، گيرده ، سارى ، ياشيل ، ايرى ، دۇرو ، بۇلانلىق ، آچىق ، آيىق ،
چىخىق

تاپشيريىق: بۇخارىداكى صفتلرە «ان» و «چۇخ» سۆزلرىنى آرتيرماقلا اۇنلاردان
اۋستونلوك درجەسى دۆزلديب دفتريزه يازين.

تاپشيريىق: «ايمتىل» شكىلچىسىلە آشاغىداكى صفتلردن كىچىلتمە درجەسىندە اۇلان
صفتلر دۆزلدين و ھەرسىنى بىر جملەدە دفتريزه يازين.

آغ ، بۇز ، سارى ، قارا

تاپشيريىق: آشاغىداكى صفتلردن، مناسب سۆز و يا شكىلچىلرلە، كىچىلتمە درجەسى
دۆزلديب ھەرسىنى بىر جملەدە دفتريزه يازين.

گيرده ، اۇجا ، چارپوو ، اۋزون ، ياستى ، دىك ، بىز ، ياريىق ، قارا ، دۇرد بۇجاق ،
اۋچ بۇجاق ، ديوانە ، چۆپور ، چئرى ، شىل ، آخساق ، چۇلاق ، شىشىق ، ياش ،
چۆروك ، آغ

تاپشيريىق: «جا ، جە» شكىلچىلىرى واسطەسىلە آشاغىداكى صفتلردن چۇخالتما درجە-
سىندە اۇلان صفتلر دۆزلديب ھەرسىنى بىر جملەدە دفتريزه يازين.

يئكە ، ياخشى ، بۆيوك ، بالا ، گۈزل ، ايرى ، آغ ، بۇللو

سای (عدد)

معاصر ادبی آذری دیلینده سای اساس نطق حصه لریندن بیریدیر. سای او سؤزلره دئییلیر کی، اۇنلار اشیانین مقدارینی، سایینی بیلدیریر. معاصر ادبی دیلیمیزده دورد جور سای واردیر:

مقدار سایی ، سیرا سایی ، کسر سایی ، غیرمعین سای

بۇنلاردان کسر و سیرا سایلاری مقدار ساییندان، اۇنلارا معین شکیلچیلری آرتیرماقلا یارانیر.

یوخاریدا گؤستر دیگیمیز دورد جور سایین هره سینین اوزونه خاص خصوصیتلری واردیر. بو خصوصیتلر بۇنلاردان عبارتدیر:

مقدار سایلاری

مقدار سایلاری اشیانین مقدارینی بیلدیریر. قئید ائتدیگیمیز کیمی بو سایلار بۆتون باشقا سایلارین اساسینی تشکیل ائدیر. مقدار سایلاری قۇرولوشلارینا گؤره ایکی نوع اولور:

(۱) ساده سایلار (۲) مرکب سایلار

(۱) ساده سایلار: بیردن اۇنا قدر، اۇنلوقلار، یۆز، مین ، میلیون و میلیار د سایلاری ساده حساب اولونور، اۇنا گؤره کی ، بیرجه کلمه دن قۇرولموشلار.

(۲) مرکب سایلار: ایکی و داها آرتیق سؤزله ایفاده اولان سایلارا مرکب سایلار دئییلیر . مثلاً: اۇن بئش ، ایکی یۆز اوتوز سگیز ،.. بو سایلار «نجه؟» سوالینا جواب وئیر.

مقدار سایلارینین آشاغیداکی خصوصیتلری واردیر:

(۱) مقدار سايلارى بىرىنچى نوع تعيينى سۆز بىرلشمەسىنى بىرىنچى طرفى اۆلور و اۆزوندن سۇنرا گلن اسمى تعيين ائدير. مثلا: آلتى ماشين ، اۆتوز بىر طلبه ،...

بئله حالدا ساي هئچ بىر سۆز دگيشدیریجى شکیلچى قبول ائتمیر، یعنی نه حاللانیر و نه جمع شکیلچىسى قبول ائدير. باشقا سۆزله دئسک بو حالدا ساي اۆزوندن سۇنرا گلن سۆزون نحوى خصوصیتلریله اۆزلاشمیر، اۇيغونلاشمیر. لاکن بو ترکیبده کى اسم، سايین طلبینه گۆره، جمع لئمیر سده، حاللانا بیلر. مثلا: آلتى ماشيندان

(۲) مقدار سايلارى ايکینجى نوع تعيينى سۆز بىرلشمەسىنى هئچ بىر طرفینده اشتراک ائده بیلیمیر.

(۳) مقدار سايلارى اۆچونجو نوع تعيينى سۆز بىرلشمەسىنى ايکینجى طرفى اۇلا بیلیر و اۆچونجو شخص تک نسبت شکیلچىسى قبول ائدير. مثلا: اۇشقلارين دوققوزو ،...

بئله ترکیبده اسم جمع اۇلا بیلیر، ساي ايسه غير معین بىر مقدارین مشخص بىر حصەسىنى بیلدیریر. بئله ترکیبلىرىن طرفلرینین یئرینی دگیشمک اۆلماز.

بئله ترکیبلىرده اگر ساي عمومى مقدارین معین بىر حصەسىنى ايفاده ائتمەسه ، اسمده ساي کیمی جمع علامتى قبول ائتمیر. «میدادين اۆچو بىر تۆمندیر» جمله سینده «میداد» سۆزو عمومى بىر مقدارین معین حصەسىنى ايفاده ائتمیر و بونا گۆره ده جمع اۇلا بیلیمیر. بئله ترکیبلىرده سۆزلرین یئرینی دگیشمک اۆلار و مفهوم یئرینده قالار. «اۆچ میداد بىر تۆمندیر»

(۴) سايلا اۆنون تعيين ائتدیگی اسم آراسیندا معین سۆزلر ایشلنەبیلر. بئله موقعلرده سايلارلا اسملرین آراسیندا اۆچ جور علاقه اۆلاییلر:

الف) دیلیمیزده اسملرین طلبینه گۆره سايدان سۇنرا و اسمدن اول معین سۆزلر گلەبیلر. بۇنلارین اساسلارى بۇنلاردیر:

(۱) نفر: يالنيذ انسان آدى بیلدیرن اسملرله ایشلنر. مثلا: آلتى نفر فعله

۲) باش : اساسا اھلى دۇرد آياقلى حئيوان آدلاريلە ايشلنر. مثلاً: بئش باش اۋكوز . بو سۇز بعضا عايله ايله علاقه دار اسمرلەده ايشلنر. مثلاً: سگيز باش عايله

اسم قۇشاليق بيلديرندە «باش» سۇزونون يئرینه «جۆت» سۇزونودە ايشلتمك اۇلار. مثلاً: بير جۆت آت ، اۋچ جۆت تۇيوق

۳) عدد ، دنه : تەك- تەك ساييلان جانسيز اشيانين آدينى بيلديرن اسمرلە ايشلنر . بو ايكي كلمەنين ھر بيرينى اۋ بيريسينين يئرینه ايشلتمك اۇلار. مثلاً: آلتى دنه آلمان ، اۋن بير عدد قارپيز ، ايكي دنه قلم

۴)جۆت : اۋچ جۆت آياق قابى

۵) دست: بير دست يۇرغان- دۇشك

۶) دستە: بير دستە بنۇوشە ، ايكي دستە گۇيرچين

۷) پارچا: بير پارچا لاواش

۸) تيكە : بير تيكە قند

۹) نسخه: بير نسخه غزئت

۱۰) جيلد: دۇرد جيد كتاب

۱۱) قاتار: ايكي قاتار دۇرنا

۱۲) قطره : بير قطره گۆز ياشى

۱۳) قاشيق: بير قاشيق درمان

۱۴) تۇپ : بير تۇپ ساپ

۱۵) پارا: بئش پارا كند

۱۶) ساپ: ايكي ساپ ايپ ، بير ساپ ميروارى

۱۷) خط: اۇن ايكي خط يازى

۱۸) قاليب: اۆچ قاليب صابون

۱۹) گۆز: دۇرد گۆز اۇتاق

.....

ب) مقدار سايلاريله اسملر آراسيندا ائله سۆزلر ايشلنيركى، اوينلار اسملرين مختليف جهتدن اؤلچوسونو بيلديرير. بئله حاللاردا ساي اسمله يويخ، همين سۆزله علاقه دار اويلور.

مثلا: اۆچ شۆشه عطير ، بئش سطرير يازى ، بئش پرده تاماشا ، اوين ماشين مال ، بير سبد اوزوم ، ايكي چووال بوغدا ، بئش داملاقان ، بير كۆزه سۇ ، ايكي شيش كباب دئمك بو تركيبلرده سايلار مربوط اولدوقلارى اسملرين يۇخ، اۇنلارين اؤلچولرينين مقداريني بيلديرير، يعنى نحوى علاقه دگيشير.

ج) مقدار سايلاريله اسملر آراسيندا كئيفيت؛ علامت، خاصيت، رنگ و سايره بيلديرن صفتلر گلير و سايلارلا اسملرين مستقيم رابطه سينه مانع اولور. مثلا: ايكي قيرمىزى گۆل

بو صفتلر بير طرفدن سايلارى، او بيرى طرفدن ايسه اسملرى تعيين ائدير.

آلتى ذكاوتلى قيز ، اۇن ايگيت اۇغلان ، دۇرد ماراقلى كتاب

۵) سايلار اسملشنده، اۇنلاردان بير شئى تصور ائديلنده هم حاللار، همده جمعلنر. مثاللار: طلبه ايگيرميه جواب وئردى. پارچا اۇنا (تومن) دهير.

بیر سایی:

دیلیمیزده بیر ساییندان یئنی سۆزلر یاراتماقدا گئیش استفاده اولونور. بیر کلمهسی بیر نئچه مختلف معنایا مالیک اولماقلا برابر، مختلف شکلچیلرلهده مختلف معنالی سۆزلر یاراتماقدا اشتراک ائدر. بیر کلمهسینین ایشلندیگی یئرلر اولدوقجا الوان و چۆخور، اولارین ان مهملری بۇنلاردیر:

(۱) ایلک مقدار ساییدیر.

(۲) غیر معینلیک، نکره و عمومیلیک بیلدیریر. مثلاً: سیز بیر ایش گۆرمه‌لیسیز

(۳) ادات اولور و جمله‌نین اساس فیکرینی قوللندیریر. مثلاً: سن دانیشما بیر

(۴) صفتله اسم آراسیندا تعینلیک وظیفه‌سی داشیر. مثلاً: عاغیلی بیر گنج

(۵) زامان آنلاملی اسملرین اولینده (آن، دقیقه، ساعات، گۆن، وقت، زامان، دفعه، ...) ایشلندیکده زامان ظرفی یارادیر. مثلاً: بیر گۆن، بیر ثانیه، بیر ایل،..

(۶) آز، چۆخ، قدر، بئله، ائله، نئچه،... کیمی سۆزدن اول گلدیکده غیر معینلیک مضمونو آرتیریر و یا اکسیلدر. مثلاً: بیر چۆخ، بیر قدر، بیر آز، بیر بئله،...

(۷) تهر، سایاق، جۆر، نوع،... کیمی سۆزلرین اولینده ایشلندیکده طرز حرکت ظرفی یارادیر. مثلاً: بیر تهر جانیمی قورتاردیم. بیر جۆر اۆزومه یئر ائله‌دیم

(۸) عالم، بیغین، اتک، سۆرو، بۆلوک، اؤوج،... کیمی سۆزلردن اول ایشلندیکده غیرمعین کمیت بیلدیریر. مثلاً: بیر عالم ایش گۆردولر. بیر اتک میوه بیغدیم

(۹) طرف، یان، جهت،... کیمی سۆزلری اولینده ایشلنرکن، بۆلگۆ مضمونو یارادار. مثلاً: بیر یان، بیر یاندان، بیر یاندا، بیر طرفدن،...

(۱۰) «یم» شکیلچیلی فعلی صفتلردن اول گلر و مقدار بیلدیریر. مثلاً: بیر ایچیم سو

۱۱) «جە» شەكىلچىسى واسطەسىلە تام واحدىلىك ايفادە ائدير. مثلاً: بىر جە ساعات ، بىر جە ادام وارايدى ، بىر جە دقيقە دايداندىم

۱۲) «دن» شەكىلچىسى قوشۇلدوقدا بو ساي طرز حرەكت ظرفى يارادير. مثلاً: بىردن گەلى.

۱۳) ايكى دفعە تەكرار اولان بو سايىن بىرىنجىسىنىن سۇنۇندا «دان» و ايكىنجىسىنىن سۇنۇندا «ە» اولدوقدا طرز حرەكت ظرفى عملە كەتيرير. مثلاً: بىردن- بىرە پردە آچىلدى

۱۴) «گە» شەكىلچىسىلە معيت بىلديرير. مثلاً: بىرگە گەتدىك

۱۵) «ايەك» شەكىلچىسىلە اسم يارادير. بىرليەك. بو كەلمەيە «دە» شەكىلچىسى علاوہ ائتدىكە ، گەندە معيت بىلديرير. مثلاً: بىرليەكە گەتدىك

۱۶) ەردن، تەك ، آرا ، ساعاتدا ، گۇندە ، آيدا ، ايلدە كىمى زامان مضمونلو سۇزلردن سۇنرا ايشلەندىكە تصادف و تەكرار مضمونو ايفادە ائدير. مثلاً: آرا بىر گەلىر. ەردن بىر گۇرونور ، آيدا بىر يۇلدور.

۱۷) نەسبت شەكىلچىسىلە غيرمعين عوضليەك (ضمير) عملە كەتيرير. مثلاً: بىرى قۇرويا چەكىر ، بىرى سۇلويە. بىرىسى سنى چاغيرير

۱۸) اوچونجو نوع تەيىنى سۇز بىرلەشمەسىنىن ايكىنجى طرفىندە حال وضعيت ، كەئيفيت و باجاريق مقياسى اولار. مثلاً: اوشاغين بىرى ، دەلىنين بىرىدیر. اۇد- آلۇون بىرىدیر

۱۹) مختەليف سۇزلرلە تەركيب ياراديب جۇر بە جۇر مضمونلار ايفادە ائدير. مثاللار:

بىردە وۇر ، بىر داها سۇيلە ، بىرىنجىيم ، بىر باش قەليان چەك ، بىر باشا گەتدىك ، بىر- بىر گەلىن ، بىر- بىرىنين رقابتينه ايشلەيىرلر ، بىر- بىرىنە يارديم ائديرلر ، بىر- بىرىنى اولدوروردولر ، بىر- بىرىندن ، بىر- بىرى ايله ، بىرە- بىر ، بىرە بئش ، بىر شئى ، بىر زاد ، بىرلەشمە ، ال بىر ، دىل بىر ، سۇز بىر ، بىر پارا ، بىر سسلە ، بىر سۇزلە

دەليميزدە «بىر» سۇزوندىن استفادەيە بونلار يالنىز نەمونەلردیر.

سیرا سایلاری

سیرا سایلاری شئیلرین سیراسینی بیلدیریر. بو سایلار مقدار سایلارینا دورد چئشیدلی «ینجی۴» (ینجی ، ینجی ، ۋنجو ، ۋنجو) شکیلچیلرینی آرتیرماقلا دۆزەلر. بو سایلار «نئچەنجی؟» سوالینا جواب وئرر. مثلاً:

اۆچ ← اۆچونجو ؛ بئش ← بئشینجی ؛ دورد ← دوردونجو ؛ اۆن ← اۆنونجو

«ایکی ، آلتی ، یئددی» سایلاری سسلی ایله بیتدیكلر اۆچون، سیرا سایلاری شکیلچیلری قوشولاندا، ایکی «ی» سسلیسیندن بیرى دۆشر. مثال: ایکینجی ، آلتینجی ، یئددینجی مقدار سایلاری شئیلرین مقدارینی بیلدیردیكلری حالدا، سیرا سایلاری شئیلرین سیراسینی بیلدیرر.

سیرا سایلارینین ایکینجی خصوصیتی اۇنلارین صفتلره یاخین اۇلماسیدیر. صفتلر کیمی بو سایلاردا، عین زاماندا «هانسى؟» سوالینا جواب وئرر.

مقدار سایلارینین اسمی جمع اۇلا بیلمزدی، لاکن سیرا سایلارینین اسملری بعضی حاللاردا جمع علامتی قبول ائدهبیلر. مثلاً: اۆچونجو شاگیردلر ، بیرینجی قهرمانلار سیرا سایلاری مستقل ایشلندیکده، مقدار سایلارینا نسبتاً، اسملره داها یاخین اۇلور. بو حالدا سیرا سایلاری تامامیله مستقل اشیانی نظرده جانلاندیریر و اسملر کیمی حاللانیر و جمعلنیر. مثاللار: اۆچونجونو گۆردوم ، اۆنونجودان سۇروشدم ، سگیزینجیلری چاغیردیلار ، ایکینجییه سۇزوم واردیر ، بئشینجیده قدرت واردیر.

سیرا سایلاری اسم مقامیندا ایشلهۋنده، اسملر کیمی «کیم؟» سوالینا جواب وئرهبیلیر. مثلاً: اۆچونجولر گلدی ، کیملر گلدی؟

كسر سايلارى

بو سايلار مقدار سايلاريندان يارانير. بو سايلار بۆتو بىر عددىن معين مقدارىنى بىلدىرير و مقدار سايلارى سوالىنا جواب وئيرير.

بو سايلار ايستر كسر اعشار «۷.۳»، ايستر ايسه «كسر متعارفى» « $4\frac{3}{5}$ » ده آشاغىداكى شكىلده تلفظ اولونار:

واحدىن بۆلوندوگو عدد اول دئىيلر و اوندان سۇنرا «دان ، دن» و يا «دا ، ده» شكىل-چىلرى گلر و اوندان سۇنرا كيچىك عدد دئىيلر. مثلاً يۇخارىداكى كسر اعشار بئله تلفظ اولونار. يئددى تام و اوندان اوچ ؛ كسر متعارفى ايسه بئله دئىيلر: دۇرد تام و بئشدىن اوچ. قۇيد ائتمك لازىمديركى، «دان ، دن» شكىلچىسى داها دوغرىدور.

غير معين سايلار

دېلېمىزده ائله سايلاردا وارديركى، معين و مشخص بىر مقدارى بىلدىرمز، بلكه تام غير معين بىر مقدارى نظردە جانلانديرار. بو سايلار «آز ، چۇخ ، خئىلى ، بىر قدر ، بۇ قدر ، او قدر ، نه قدر ، فيلان قدر ،...» كىمى سۆزلردن عبارتدير. غير معين سايلار «نەقدر؟» سوالىنا جواب وئيرير.

غير معين سايلارين آشاغىداكى وظيفهلىرى واردير:

(۱) بۆتون غير معين كميت بىلدىرن سۆزلر اشيانين معلوم اولمايان بىر مقدارىنى بىلدىرير. مثلاً: چۇخ دفتر ، نەقدر قلم ، خئىلى قلم ،...

(۲) فعلدن قاباق گلنده حركتين غير معين مقدارىنى بىلدىرير. مثاللار: چۇخ سۇيلىمىز. آز ايشلەيدىن. بىر قدر دانىشىن. بو سايلار مقدار ظرفى كىمىده قبول اولونايلىر.

۳) بو سايلار صفتلردن اول گلدیکده اۇنلارين تعيين ليک درجهلرينی آرتيرار و يا اکسيلدر. مثلا: چۇخ ياخشى ايشدير. بير قدر پيس اولدو. اۇ قدر گۇزل ايش گوردو کی ...،

۴) بو سايلار «چۇخ» سۇزونو اولينده ايشلننيب اۇنون غيرمعين کميتینی آرتيرار. مثاللار: چۇخ- چۇخ يازديق. بير قدر چۇخ ايشلننيدک. خئیلی چۇخ چالیشديق،...

۵) بو سايلار «آز» سۇزونون اولينده ايشلننيب اۇنلارين غيرمعين ليک کميتینی آزالدير. مثلا: چۇخ آز اولدو. آز- آز گۇندر. بو قدر آز زحمت اولار؟

۶) «بير» سۇزو «چۇخ، آز، بۇ قدر، اۇ قدر» سۇزلريله؛ «هر» سۇزو ايسه «نه- قدر» سۇزوويله ايشلنننده مضمونونو داهادا آرتيرير. مثلا: بير چۇخ، بير آز، بير بۇ قدر، بير اۇ قدر، هر نه قدر ايش گوردوک،...

بو عمومى جهتلردن علاوه «چۇخ» و «آز» سۇزلرينين اۇزلرينه خاص آشاغيداکى خصوصيتلری ده واردير:

۱) صفتلرين اؤستونلوک درجهسینی بيلديرن «ان، لاپ، داها، اۇلدوقجا» سۇزلری «چۇخ» و «آز» سۇزلريله ايشلننهرک اۇنلارين غير معينليک کميتینی آرتيرير و يا آزالدير. مثاللار: لاپ چۇخ، لاپ آز، ان چۇخ، ان آز، داها چۇخ، اۇلدوقجا چۇخ ...،

۲) «چۇخ» و «آز» سۇزلريندن فعل يارانير. مثلا: چۇخالماق، آزالماق

۳) بو ايکی سۇزدن اسم يارانير. مثلا: چۇخلوق، آزليق

۴) «چۇخ» و «آز» سۇزلری نسبت (و، ی) شکیل چيلريله غيرمعين کميتين سۇن حدودونو بيلديرير. مثال: چۇخو بير آي؛ آزى بير گۇن؛ ان آزی، لاپ چۇخو،...

۵) «چۇخ» و «آز» سۇزلری بيرگه ايشلننيدکده «بير قدر» معناسی وئرير.

مثال: اۇدا آز- چۇخ دانیشدی. آيازدا آز- چۇخ بيلير،...

بو ايكي سۆز بعضا «دان» شكيل چيسيني قبول اندەركدە بيرليكدە ايشلنر.

مثال: آزادان- چۇخدان نەيين وارسا گتير مئيدانا.

(۶) «چۇخ» و «آز» سۆزلرى جمع علامتلىلە غيرمعين كميت مضمونلو عوضليک يارادير. مثال: چۇخلار آزلارا غاليب گلدی.

(۷) «چۇخ» و «آز» سۆزلرى «جا» شكيل چيسيله غيرمعين كميتى يا چۇخالدیر و يا آرتيرير.

مثال: چۇخجا دانیشدی. آزجا دانیش.

بۇنلاردان باشقا «چۇخ» سۆزونون اؤزونه خاص آشاغيداکى خصوصيتلرىده واردیر:

(۱) «چۇخ» کلمەسى جمع و نسبت شكيل چيلريلە غيرمعين كميت مضمونلو غيرمعين عوضليک کیمی ايشلنير. مثال: چۇخلارى آذربايجان ديليني گلە حساب انديرلر... بير سۆزوده گلەبيلر.

(۲) بو سۆزو نسبت شكيل چيسيله (و) غيرمعين عوضليک کیمی ايشلنير. مثال:

چۇخو هله اؤزو مىلى حقوقيلا تانیش دگيلدير.

بعضا بو سۆزه «سۇ» نسبت شكيل چيسىده علاوه اولور و هامان معنانى وئرير.

مثال: چۇخوسو اؤز حقينى بيلير.

(۳) «چۇخ» سۆزو «لو» صفت شكيل چيسيله ايشلنير، لاکن يئنەده غيرمعين كميتى بيلديرير.

مثال: چۇخلو کتاب آلدیم. چۇخلو سۆزلر بيلير.

بو سۆز «جا» شكيل چيسيلهده ايشلنير و هامان معنانى ايفاده اندير.

مثال: چۇخلوجا کتاب گتيرديم.

۴) «چۇخ» سۆزۈ «دان» شكىلچىسىلە ظرف يارادىر. مثال: بو اثر منە چۇخدان معلومدور. چۇخدان بو فيكىردەيم.

۵) «چۇخ» سۆزۈ «دان» شكىلچىسىندىن سۇنرا «كى» شكىلچىسىنى دە قبول ائديب صفت اولور. مثال: بو چۇخدانكى مسئلەدير. چۇخدانكى سۆزدور...

۶) «چۇخ» سۆزۈ «دان» شكىلچىسىندىن سۇنرا بىيەلىك حال شكىلچىسىنى دە قبول ائديب زامان ظرفى اولور. مثال: چۇخدانين مسئلەسىدير. چۇخدانين اولوسودور....

۷) «چۇخ» سۆزۈ بعضا «دا» باغلايچىسى، بعضا دە هم «دا»، همدە «كى» باغلايچىسىلە ايشلنير و هئچ بير كميت مضمونو ايفادە ائتمير.

مثاللار: چۇخدا رىيسدير. چۇخدا كى قهرماندير....

تاپشيريقي: آشاغيداكى عددلرى سۆزلە يازين و ساده سايلارين آلتيندان بير و مركب سايلارين آلتيندان ايكى جيزيق چكىن.

۱۷، ۹، ۶، ۷۸، ۳، ۳۵، ۲۹۱، ۱۰۳، ۷، ۱۴

تاپشيريقي: يۇخاريدا وئريلن سايلارى سيرا سايى شكيلينده دفترىزه يازين.

تاپشيريقي: آشاغيداكى كسر سايلاريني سۆزلە دفترىزه يازين.

$12\frac{5}{8}$ ؛ $34/4$ ؛ $85\frac{3}{7}$ ؛ $93/6$ ؛ $125/7$ ؛ $65\frac{9}{15}$ ؛ $145/8$

تاپشيريقي: آشاغيداكى غيرمعين سايلارى جملهلر داخلينده ايشلەديب دفترىزه يازين:

چۇخ ، هاميدان آز ، او قدر ، بير آز ، چۇخ آز ، چۇخ- چۇخ ، لاپ آز

تاپشيريقي: نقطهلرين يئرینه لازيمي سۆزلرى قۇيوب جملهلرى تاماملارين:

دۇنن بير... پالتار آلدیم.

بىر... گۆمۈش قاشىق باردىر.

بىر... قىزىل گۈل الدىم.

قىشدا بىر... اۋدۇن تاپا بىلمىردىك.

گۆيدىن بىر... دۇرنا كىچىر.

بىر... سۇ.

بىر... آش.

بىر... يازى.

ايگىرمى... صابون.

اۋچ... اۋتاق.

تاپشۇرىق: نۇقتىلارنى يۆنىلىشكە مۇناسىپ غىرىمىن ساي قۇيماقلا جملەلەرنى تاملايىپ دىفترىزە يازىن.

.... قىلمىم وارايدى سىندى.

... دىفتر قارا الدىم.

.... ياخشى اۋلىمادى.

.... اۋلدۇ.

... گۆزلىدىم .

.... بىر ايل وقت لازىمىدىر.

ولى دە جىلسەدە ... دانىشدى.

خلىقن اۋز حقىنى بىلمىر.

... اۆيوندور بو.

... رهبردير، نه انديم؟

.... مين تومن پۇل لازيمدير.

... ايشلر هله قالير.

دى ياز...

اونو دۆنن گۆردون...؟

سن ... ايكي ايل گرک آناديلوي اويرهنهسن.

تاپشيريقي: «بیر» سۆزونو اۇن معنادا اۇن جملهده ايشلهدين.

تاپشيريقي: «چۆخ» سۆزونو اۇن معنادا اۇن جملهده ايشلهدين.

تاپشيريقي: «آز» سۆزونو آلتی جملهده ايشلهدين.

تاپشيريقي: «چۆخ» و «آز» سۆزلرينی بیر معنادا بئش جملهده ايشلهدين.

عوضلیکلر (ضمیرلر)

بیر متنده ایشلهنن بیر اسم ایکینجی دفعه ایشلهننده، اسمین عوضینه «اؤ، سن، من، بیز، سیز، اؤنلار» سؤزلریندن بیرینی ایشلدرلر. بئله سؤزلره عوضلیک و یا ضمیر دئیرلر. وظیفه‌لرینه گؤره عوضلیکلرین آشاغیداکی نواعلاری واردیر:

۱) شخص عوضلیکلری

بو عوضلیکلر بیرینجی، ایکینجی، اؤچونجو (تک و جمع) شخصلری بیلدیرر. بو عوضلیکلر مضمون و معنالارینا گؤره اؤچ جۆردور و هامیسی اسم کیمی «کیم؟» و یا «نه؟» سوالینا جواب وئیر.

اؤچ جۆر شخص عوضلیگی واردیر:

الف) اساس شخص عوضلیکلری: بو عوضلیکلر بیرینجی، ایکینجی و اؤچونجو

شخصین تک و جمعینی بیلدیریر. بو عوضلیکلر بۇنلاردیر:

من (بیرینجی شخص تک) ؛ بیز (بیرینجی شخص جمع) ؛

سن (ایکینجی شخص تک)؛ سیز (ایکینجی شخص جمع) ؛

اؤ (اؤچونجو شخص تک) ؛ اؤنلار ، اؤلار (اؤچونجو شخص جمع).

بو عوضلیکلر اسم کیمی حالانار. بو حالانمانی آشاغیداکی جدولده گؤرمک اؤلار.

شخص عوضليكلرينين حاللارنا جدولی

شخصلر	آداليق	ييهليک	يؤنلؤک	تأثيرليک	يئرليک	چيخيشليق
حال	حال	حال	حال	حال	حال	حال
بيرينجی شخص تک	من	منيم	منه	منی	منده	مندن
ايکينجی شخص تک	سن	سنين	سنه	سنی	سنده	سندن
اؤچونجوشخص تک	اؤ	اؤنون	اؤنا	اؤنو	اؤندا	اؤندان
بيرينجی شخص جمع	بیز	بیزيم	بیزه	بیزی	بیزده	بیزدن
ايکينجی شخص جمع	سيز	سيزين	سيزه	سيزی	سيزده	سيزدن
اؤچونجوشخص جمع	اؤنلار	اؤنلارين	اؤنلارا	اؤنلاری	اؤنلاردا	اؤنلاردان

بو عوضليکلرين بيرينجی و ايکينجی شخص جمعلری (بیزيم- دن باشقا) جمع علامتلرينی ده قبول ائده بيلر. مثلا: بيزلرده ، بيزلردن ، سيزلرده ، سيزلرين ،...

(ب) ييهليک شخص عوضليکلری: بو عوضليکلر بير شئيه مالکليک و ييهليگی بيلديرير. بو عوضليکلر اساس شخص عوضليکلرينه شخصه گؤره ييهليک حال شکیل-چيلری آرتيرماقلا دؤزملر: منيم ، سنين ، اؤنون ، بيزيم ، سيزين ، اؤنلارين. بو عوضليکلر حاللانا بيلمز و اؤنلاردان سؤنرا حتما بير اسم گلر.

منيم ايشيم. اؤنلارين وظيفهسی . سنين شخصيتين ...

بو عوضليکلرين ايکينجی نوعودا واردير کی، يۇخاريداکی ايکينجی نوعه «کی ، کو» شکیلچيلری علاوه ائتمکله دؤزملر. مثلا: منيمکی ، بيزيمکی ، سيزينکی ، اؤنلارينکی ، سنينکی ، اؤنوکو ،...

بو عوضلیکلر هم حاللانا بیلر، همده جمع علامتی قبول ائدر و جمع علامتلیرینی قبول ائتدیگدن سونرا دا حاللانا بیلرلر.

بو خصوصیتلری آشاغیداکی جدوللرده گوروروک.

بیرینجی شخص

حاللار	شخص و شئی تک	شخص تک و شئی جمع	شخص جمع و شئی تک	شخص و شئی جمع
آدلیق	منیمکی	منیمکیلر	بیزیمکی	بیزیمکیلر
یهلیک	منیمکینین	منیمکیلرین	بیزیمکینین	بیزیمکیلرین
یونلوک	منیمکینه	منیمکیلره	بیزیمکینه	بیزیمکیلره
تأثیرلیک	منیمکینی	منیمکیلری	بیزیمکینی	بیزیمکیلری
یئرلیک	منیمکینده	منیمکیلرده	بیزیمکینده	بیزیمکیلرده
چیخیشلیق	منیمکیندن	منیمکیلردن	بیزیمکیندن	بیزیمکیلردن

ایکینجی شخص

حاللار	شخص و شئی تک	شخص تک و شئی جمع	شخص جمع و شئی تک	شخص و شئی جمع
آدلیق	سنینکی	سنینکیلر	سزینکی	سزینکیلر
یهلیک	سنینکینین	سنینکیلرین	سزینکینین	سزینکیلرین
یونلوک	سنینکینه	سنینکیلره	سزینکینه	سزینکیلره
تأثیرلیک	سنینکینی	سنینکیلری	سزینکینی	سزینکیلری
یئرلیک	سنینکینده	سنینکیلرده	سزینکینده	سزینکیلرده
چیخیشلیق	سنینکیندن	سنینکیلردن	سزینکیندن	سزینکیلردن

اۆچونجو شخص

حاللار	شخص و شئى تك	شخص تك وشئى جمع	شخص جمع و شئى تك	شخص و شئى جمع
آدلىق	اۆنونكو	اۆنونكولار	اۆنلار يىنكى	اۆنلار يىنكىلار
يىهلىك	اۆنونكونون	اۆنونكولارين	اۆنلار يىنكىنين	اۆنلار يىنكىلارين
يۆنلوك	اۆنونكونا	اۆنونكولارا	اۆنلار يىنكىنا	اۆنلار يىنكىلارا
تائىرلىك	اۆنونكونو	اۆنونكولارى	اۆنلار يىنكىنى	اۆنلار يىنكىلارى
يئرلىك	اۆنونكوندا	اۆنونكولاردا	اۆنلار يىنكىندا	اۆنلار يىنكىلاردا
چىخىشلىق	اۆنونكوندان	اۆنونكولاردان	اۆنلار يىنكىندان	اۆنلار يىنكىلاردان

بو شكىلچىلرلە ايشلەنن يىهلىك شخص عوضلىكلرىندىن سۇنرا اسم ايشلەنمىز.

«كى» شكىلچىسى اسملرىن «فقط يىهلىك و يئرلىك» حاللارىندا قوشۇلۇپ حاللار.

آشاغىداكى جدولە يىهلىك حاللىن حاللانماسىنى گۆرۈرسوز.

اسملرىن «كى» ايله حاللانماسى جدولى

حاللار	شخص و شئى تك	شخص تك و شئى جمع	شخص جمع و شئى تك	شخص و شئى جمع
آدلىق	عسگر+ين+كى	عسگر يىنكىلر	عسگرلر يىنكى	عسگرلر يىنكىلر
يىهلىك	عسگر يىنكىنين	عسگر يىنكىلرين	عسگرلر يىنكىنين	عسگرلر يىنكىلرين
يۆنلوك	عسگر يىنكىنه	عسگر يىنكىلره	عسگرلر يىنكىنه	عسگرلر يىنكىلره
تائىرلىك	عسگر يىنكىنى	عسگر يىنكىلرى	عسگرلر يىنكىنى	عسگرلر يىنكىلرى
يئرلىك	عسگر يىنكىندە	عسگر يىنكىلردە	عسگرلر يىنكىندە	عسگرلر يىنكىلردە
چىخىشلىق	عسگر يىنكىندىن	عسگر يىنكىلردىن	عسگرلر يىنكىندىن	عسگرلر يىنكىلردىن

ج) قايیدیش شخص عوضلیکلى: دىلیمیزده ائله عوضلیکلرده واردیر کی، اۇنلارین مضمونو شخصین اۇزونه قايیدیر. بۇنلارا قايیدیش عوضلیکلى دئییلیر. بو عوضلیکلر ایکى جۆردور.

الف) «اۇز» سۆزوایله نسبت شکیلچیلریندن عمله گلنلر کی، بۇنلاردیر. اۇزوم (اۇز+وم)؛ اۇزون؛ اۇزو؛ اۇزوموز؛ اۇزونوز (اۇزون)؛ اۇزلىرى. بۇنلارین هر بیرىسى اسم کیمی حاللار.

مثلا: اۇزوم، اۇزومون، اۇزومه، اۇزومو، اۇزومده، اۇزومدن. بو عوضلیکلر عادتاً شخص عوضلیکلریله بیرلیکده ایشلنر. مثلا: من اۇزوم؛ سن اۇزون؛ او اۇزو؛ بیز اۇزوموز؛ سیز اۇزونوز (سیز اۇزون)؛ اۇنلار اۇزلىرى

بو قايیدیش شخص عوضلیکلى اسملر کیمی حاللار:

آدلیق: اۇزوم، اۇزوموز، اۇزون، اۇزونوز (ز)، اۇزو، اۇزلىرى

بیهلیک: اۇزومون، اۇزوموزون، اۇزون، اۇزونوزون (اۇزون)، اۇزونون، اۇزلىرىنین

یؤنلؤک: اۇزومه، اۇزوموزه، اۇزووه، اۇزونوزه، اۇزونه، اۇزلىرىنه

تأثیرلیک: اۇزومو، اۇزوموزو، اۇزووو، اۇزونوزو، اۇزونو، اۇزلىرىنی

یئرلیک: اۇزومده، اۇزوموزده، اۇزونده، اۇزوزده، اۇزلىرىنده

چیخیشلیق: اۇزومدن، اۇزوموزدن، اۇزوندن، اۇزونوزدن، اۇزلىرىندن

بعضا قايیدیش شخص عوضلیگی اساس شخص عوضلیکلریله بیرلیکده ایشلنر و جملهنین مرکب تاماملیغی اۇلار. بو حالدا شخص عوضلیگی بیهلیک حالدا، «اۇز» قايیدیش

عوضلىگى ايسە نسبت شكىلچىسى قبول ائىدىن سۇنرا آدلىق خالداق باشقا اۇ بىرى
 حاللار بىرىندە اۇلار. مىثالا:

منىم اۆزومون	سنىن اۆزوون	اۇنون اۆزونون
منىم اۆزومه	سنىن اۆزووه	اۇنون اۆزونه
منىم اۆزومو	سنىن اۆزووو	اۇنون اۆزونو
منىم اۆزومده	سنىن اۆزوندە	اۇنون اۆزوندە
منىم اۆزومدن	سنىن اۆزوندن	اۇنون اۆزوندن

بىزىم اۆزوموزدون	سىزىن اۆزونوزون	اۇنلار بىن اۆزلىرىن بىن
بىزىم اۆزوموزه	سىزىن اۆزونوزه	اۇنلار بىن اۆزلىرىنه
بىزىم اۆزوموزو	سىزىن اۆزونوزو	اۇنلار بىن اۆزلىرىنى
بىزىم اۆزوموزده	سىزىن اۆزونوزده	اۇنلار بىن اۆزلىرىندە
بىزىم اۆزوموزدن	سىزىن اۆزونوزدن	اۇنلار بىن اۆزلىرىندىن

جملەدە مىثال: اۇ بو سۆزو منىم اۆزومه دئدى.

بعضا «اۆز» قايدىش عوضلىگى نسبت شكىلچىسى (اۆزو) و «ده» باغلايىجى سىلە
 مركب تابىلى جملەلردە باغلايىجى اۇلور. بو خالدا بو عوضلىك شىخس بىلدىرمز.

مىثالا: بۇرادان ايتىل گئت، اۆزوده همىشهلىك گئت.

بو عوضلىكلر آدلىق خالدا ايشلەندە جملەنىن مبتداسى اۇلور. مىثالا: سن اۆزون دانىش .

لاكن باشقا حاللاردا تاماملىق و خبر اۇلور . مىثال: اۇ منىم اۆزومه دئدى. كتاب

اۆزوموزوندور.

بو قاييديدش شخص عوضليكلرى بيهليك و يئرليك حالدا «كى ، كو» شكيلچيلريله ده ايشلنئيب عىنى معنائى وئىر. مثلا: منيم اوزومونكو ، اۇنلارين اوزلرينين كى ، سيزين اوزونوزونكو ، ... منيم اوزومده كى...

بو حالدا بو عوضليك هم جمع، همده حال علامتى قبول ائدر. منيم اوزومونكوندن...

(ب) «بيله» سۆزونه نسبت شكيلچيلرى آرتيرماقلا دۆزلنلر:

بيلهم ؛ بيلهئى ، بيلهسى ، بيلهميز ، بيلهئيز ، بيلهلىرى.

اما بو عوضليكلىر هئچ وقت بو حالدا ايشلنمز، بلكه اسمين چۇخ «يۇنلوك» ، «تائيرليك» و بعضا ده «يئرليك» و «چيخيشلىق» حاللاريندا ايشلنر. آشاغيدا گۆره- جگيميز كيمى بعضا بيهليك حالدا ايشلنمىلر.

مثلا يۇنلوك حالدا: بيلهئى ، بيلهئى ، بيلهئى ، بيلهئى ، بيلهئى ، بيلهئى .

«اؤز» سۆزو ايله دۆزلن قاييديدش شخص عوضليكلىرينين عكسینه، «بيله» واسطهسىله دۆزلميش قاييديدش شخص عوضليكلىرى هئچ وقت شخص عوضليكلىرىله بيرليكه ايشلنمىلر.

«بيله» سۆزو ايله دۆزلن قاييديدش شخص عوضليكلىرى جنوبى آذربايجان و عراق آدريلرى داخلينده چۇخ ايشلنر، بۇنا گۆرده شمالى آذربايجاندا گرامئر كتابلارينا داخل ائدىلمميشدير. «اؤز» ايله دۆزلمن قاييديدش عوضليكلىرينده «بيهلك شخص عوضليكلىرى» اولمادان قاييديدش مضمونو يارانماز، ايكى ضميرين بيرليكه ايشلنمىسى ضرورىدير. مثلا: منيم اوزوم ؛ اۇنلارين اوزلىرى ، ...

لاكن «بيله» ايله دۆزلن قاييديدش عوضليكلىرينده قاييديدش مفهومو همين بير كلمهده موجوددور و باشقا عوضليگه احتياج يۇخدور . بونا گۆرده:

بيلهم = منيم اوزوم ؛ بيلهئى = سنين اوزون ؛ بيلهسى = اۇنون اوزو ؛ بيلهميز = بيزيم اوزوموز ؛ بيلهئيز (بيلهئى) = سيزين اوزونوز ؛ بيلهلىرى = اۇنلارين اوزلىرى دئمكدير.

واحد بیر کلمه‌نین چۇخ مضمون ایفاده ائتدیگینه گۆره‌دیر کی، بو عوضلیکلر ایران آذربایجانیندا داها چۇخ ایشلنیر. بونا گۆره‌ده فیکریمیزجه گلجه مالیک‌دیر.

«اؤز» سۆزو ایله دۆزلن قاییدیش شخص عوضلیکلری آدلیق حالدا ایشلنمیلر. مثلاً: اؤزوم دئدیم ، اؤزون دئدین ، اؤزو بیلیر...

لاکن «بیل» سۆزو ایله دۆزلن قاییدیش شخص عوضلیکلری، یۇخاریدا گۆستریدیگیمیز کیمی، آدلیق حالدا ایشلنمیلر و اساساً یۆنلۆک و تاثیرلیک حاللاردا و نادییر حاللاردا یئرلیک و چیخیشلیق حالدا ایشلنر. بیللیک حاللاردا ایشلنمیلر.

بو قاییدیش شخص عوضلیکلرینی آشاغیدا حاللاندیریریق:

آدلیق: بیلیم ، بیلیم ، بیلیمسی ، بیلیمیز ، بیلیمیز (بیلیمز) ، بیلیملری

بیللیک: بیلیمین ، بیلیمین ، بیلیمینین ، بیلیمیزین ، بیلیمیزین (بیلیمزین) ، بیلیملرینین

یۆنلۆک: بیلیممه ، بیلیموه ، بیلیمسینه ، بیلیمیزه ، بیلیمیزه (بیلیمزه) ، بیلیملرینه

تائیرلیک: بیلیممی ، بیلیموی ، بیلیمسینی ، بیلیمیزی ، بیلیمیزی (بیلیمزی) ، بیلیملرینی

یئرلیک: بیلیمده ، بیلیمنده ، بیلیمسینده ، بیلیمیزده ، بیلیمیزده (بیلیمزده) ، بیلیملرینده

چیخیشلیق: بیلیمدن ، بیلیمندن ، بیلیمسیندن ، بیلیمیزدن ، بیلیمیزدن (بیلیمزدن) ، بیلیملریندن

حاللاندیردیگیمیز بو قاییدیش شخص عوضلیکلری جمع علامتی قبول ائده‌بیلیمز، اونا گۆره

کی، «من ، سن ، او» عوضلیکلری تکلیک آنلامینا، قالانلاری ایسه جمع مفهومیونا

مالیک اولان عوضلیکلردیر.

حاللاندیردیگیمیز بو عوضلیکلرین یالنینز «بیللیک» و «یئرلیک» حالی «کی» شکیل-

چیسیینی قبول ائده‌بیلر:

بیلیمینکی ، بیلیموینکی ، بیلیمسینینکی ، بیلیمیزینکی ، بیلیمیزینکی (بیلیمیزینکی) ، بیلیم-

لرینینکی

بیلهمدهکی ، بیلهندهکی ، بیلهسیندهکی ، بیلهمیزدهکی ، بیلهنیزدهکی (بیلهمیزدهکی)، بیلهمدهکی-
لریندهکی.

«کی» واسطهسیله دۆزلن بو عوضلیکلرین هامیسی جمع علامتی قبول ائدهبیلر:

بیلهمینکیلر ، بیلهموینکیلر ، بیلهمسینینکیلر ، بیلهمیزینکیلر ، بیلهنیزینکیلر (بیلهنیزینکیلر) ،
بیلهلرینینکیلر

بیلهمدهکیلر ، بیلهندهکیلر ، بیلهسیندهکیلر ، بیلهمیزدهکیلر ، بیلهنیزدهکیلر (بیلهنیزدهکیلر) ،
بیلهلریندهکیلر (نادیر ایشلنرلر)

تاپشیریق: بیهلیک شخص عوضلیکلرینین هر بیر تک و جمع شخصینی ایکی جملهده
ایشلادیب دفتریزه یازین.

تاپشیریق: «کی» لی بیهلیک شخص عوضلیکلرینین بۆتون شخصلرینین هر بیرینه بیر
جمله ائله یازین کی بو عوضلیکلر چیخیشلیق حالیندا اولسون و اونلاری دفتریزه یازیب،
عوضلیکلرین آلتیندان خط چکین و سؤنرا اونلاری شفاهی شکیلده حالاندیرین.

تاپشیریق: «آیدین» ، «پۇلاد» و «آیلار» اسملرینی «کی» شکلچیسی ایله حالاندیریب
دفتریزه یازین و اونلارین یۇنلوك و یئرلیک حاللارینا بیر جمله یازین.

تاپشیریق: «اؤز» عوضلیگینی بیر دفعه ساده، بیر دفعهده «کی» ایله حالاندیریب
دفتریزه یازین و اونلارین تاثیرلیک و چیخیشلیق حاللارینین هر بیرینه بیر جمله
دۆزلدیب دفتریزه یازین.

تاپشیریق: «بیلهم» قاییدیش شخص عوضلیگینی شفاهی شکیلده حالاندیرین و آلتی
شخصین هر بیرینه بیر جمله دۆزلدیب دفترینیزه یازین.

تاپشیریق: «منیم اۆزومه» و «اۆنون اۆزونه» عوضلیکلرینین قارشیلیغینی «بیل» عوضلیگی ایله یازین و اۆنلاری حاللاندیرین.

۲) ایشاره عوضلیکلری

ایشاره عوضلیکلری منشا اعتباریله شخص عوضلیکلریندن ده قادیمدیر. بو عوضلیکلرین جمله داخلینده کی وظیفه‌لری شخص عوضلیکلرینین وظیفه‌لریندن اۆستوندور. باشقا عوضلیکلر یالنیز مختلف نطق حصه‌لرینی عوض ائدیر، اۆنلارین یئرینده مختلف وظیفه‌لر داشیییر. لاکن بو عوضلیکلر بۆتون بو وظیفه‌لردن علاوه، هئچ بیر نطق حصه-سینی عوض ائتمه‌دن، تعیین‌لیک وظیفه‌سی داشیییر. ادبی دیلیمیزده ان چۆخ ایشلن ایشاره عوضلیکلری بۇنلاردیر:

بۇ ، اۆ ، بئله ، ائله ، همین ، هامان

بو سۆزلر اۇندا حقیقی عوضلیک اۆلاییلر کی، جمله‌ده اشیانین یئرینی تۆتسونلار، جمع اۆلاییلر، جمله‌نین مبتداسی ، خبری و تاماملیغی اۆلاییلر. بۆتون دیللرده اۆلدوغو کیمی «بۇ ، اۆ» عوضلیکلری اۆچونجو شخص تک شخص عوضلیکلرینین عینی‌دیر.

«بۇ ، اۆ» ایشاره عوضلیکلرینین، «اۆ» شخص عوضلیگی کیمی، اسملر کیمی حاللانماسیندا معین فرق واردیر، اۇدا بۇندان عبارتدیر کی، بو عوضلیکلرده بۆتون حاللاردا «ن» عنصر و علاوه اۆلور ، هالبو کی بعضی یئرلرده آرتیق و یئرسیز گۆرونه‌بیلر.

بۇ ، بۇنون ، بۇنا ، بۇنو ، بۇندا ، بۇندان.

اُو ، اُونون ، اونا ، اُونو ، اُوندا ، اُوندان.

بیر سیرا دیللرده اُولدوغو کیمی، بو عوضلیکلر اسملرین اولینه گلیب اُونلاری تعیین ائدیر، لاکن اُونو کئیفیت جهندن، یعنی صفت کیمی یوخ، بلکه اُونو باشقالاریندان سئچدیریر، مشخصلشدیریر. مثلاً: اُون ایلدیر کی، همین یئرده یاشاییرام.

ایشاره عوضلیکلریله صفتلرین واحد جهتلری و فرقلی خصوصیتلری واردیر. واحد جهتلری بۇنلاردیر:

(۱) بۇنلارین هر ایکسی اسمدن اول گلیب اُونلاری تعیین ائدر:

یاخشی شعری هامی سئور. بو شعری چوخلاری سئویر.

بو جملهلرده «یاخشی» و «بۇ» سۆزلرینین هر ایکسی عینی وظیفه داشییر و هر ایکسی عینی سوالارا جواب وئریر: «نجه؟ نهجور؟ هانسی؟»

(۲) بۇنلارین هر ایکسی اسمله بیرلیکده ایشلندیکده حال، جمع و خبر شکیلچیلرینی قبول ائدهبیلمز، لاکن تکلیکده ایشلندیکده اُونلارین هامیسینی قبول ائدهبیلر:

بئلہلری ، بئلہلرینی ، هامانلاردان ، بۇنلارینکی ، اُونونکوندا ،...

یاخشیلاری پیسلردن آیرماق لازیمدیر. اُونلارین ایشلری بۇنلاردان فرقلیدیر...

بۇنلاری بیر- بیریندن آیران جهتلر بۇنلاردیر:

(۱) ایشاره عوضلیکلری ایشاره بیلدیریر، بیر حالدا کی صفتلر علامت و کئیفیت بیلدیریر.

(۲) صفت اشیانین علامت و کئیفیتینی بیلدیریرسه، ایشاره عوضلیکلری اشیانی باشقالاریندان فرقلندیریر، اُونلاری باشقالاریندان آیریب مشخصلشدیریر.

(۳) سوال عوضلیکلری

معاصر ادبی دیلیمیزین اۆچونجو نوع عوضلیکلری اۇنلاردیر کی، معین بیر شخصی و یا اشیانی سوال طرزیه و عمومی حالدا بیلدیریر.

بو عوضلیکلرده، شخص عوضلیکلری کیمی، بیر جملهده هئچ بیر اسمی عوض ائدهبیلمز ، لاکن ایشلندیکلری جملهدن سۇنراکی جملهده اۇنلارین یئرینی تۇتدوغو اسم گلر.

بو عوضلیکلردن «کیم؟» و «نه؟» شخص عوضلیکلری کیمی، جملهنین مبتداسی، تاماملیغی، و خبری اۇلاییلیر.

دیلیمیزده کی سوال عوضلیکلری بۇنلاردیر:

کیم؟ ، نه؟ ، هارا؟ ، هانسی؟ ، هاچان؟ ، نئجه؟ ، نئجه؟ ، نهوقت؟ ، نهزامان؟ ، هانی؟ ، هایان؟ ...

بو عوضلیکلردن کیم؟ نه؟ هارا؟ هانسی؟ سۇزلری حاللار، جمع علامتی قبول ائدر و خبر شکیل چیسى ایله ایشلنهبیلر:

کیملر ، کیمین ، کیمه ، کیملره ، کیمدن ، ... ، بو کیمدیر؟

نهلر؟ ، نهیین؟ ، نهیه؟ ، نهلره؟ ، نهدن؟ ، بۇ نه دیر؟

هارالار؟ ، هارانین؟ ، هارایا؟ ، هارالارا؟ ، هارالاردان؟ ... ، بۇرا هارادیر؟

هانسیلار؟ ، هانسینین؟ ، هانسینا؟ ، هانسیلارا؟ ، هانسیلاردان؟ ... ، سن دئیسن هانسیدیر؟

بۇنلاردان «نه؟» واسطه سیله نهوقت؟ نهزامان؟ نهجۇر؟ نهسایاق؟ نهیه گۇره؟ نهدن

اۇترو؟ نه تهر؟ نه اۇچون؟ نه قدر؟ نه سببه؟ کیمی سوال عوضلیکلری ده دۇزلر.

بو عوضلیکلردن «کیم؟» عوضلیگی اؤزونه خاص آشاغیداکی خصوصیتلره مالیکدیر:

۱) كيم؟ سۆزۈ يالنىز انسان آدلارى و يا بۇ آدلار يىن تصورونو وئرن اشيانين آدلار يىنى عوض ائدەبيلر. كيم اۈز ديلينى سئوير؟

۲) كيم؟ عوضليگى تصديق بيلديرن فعللرله ايشلنديكده «هئچ كس» معناسى وئير و اينكار بيلديرير: كيم بيلير بلكه بۇ گۆن ياغيش ياغدى؟ ساباح نه اۈلاجاغين كيم بيلير؟

۳) كيم سۆزۈ اينكار بيلديرن فعللرله ايشلنديكده «هامى» سۆزونو عوض ائدير و تصديق بيلديرير. آذربايجانين قديمىن تۆرك اولدوغونو كيم بيلمير؟

۴) كيم سۆزۈ «هر كس» سۆزونو عوض ائدەبيلنده تصديق فعللرله بيلريكده تصديق معناسى وئير. كيم اسلاما قارشى چيخسا ازيله جكدير.

۵) «كيم» و «نه» سۆزلرى «هئچ كسه» و «هئچ نهيه» سۆزلرينين مضمونونو ايفاده ائدير او زامان كى، يۇنلوك حالدا اولور. مثال: اۈز انسانليغينى قيمتلنديرمهين انسان كيمه و نهيه لازيمدير؟

«نه؟» عوضليگينين خصوصيتلرى داها مركبدير. بۇنلار آشاغيدا كىلاردير:

۱) بۇ سۆز بۆتون جانلى و جانسىز وارليقلارين آدلار يىن يئرینه ايشلنەبيلر. مثاللار: سن نهسن؟ (آدام آدى) سن بۇرادا نه گزيرسن؟ حئيوان نه قانير؟

۳) نه سۆزۈ «نئجه؟» و «هارادان؟» معناسيندا ايشلنير. سن نه بيلهيدين؟ او دوستونون قايتيديغينى نه بيلدى؟ نه ايشكالين اولسا، منه دئيرسن. نه غافيل ايديم!...

۴) «نه» سۆزۈ «هر شئى ، هر نه» معناسيندا ايشلنر. مثال: نه بيلسن، دانيشما. دۇنيادا نهلر اولمور؟! نه گؤرسن، آل...

۵) نه سۆزۈ «هانسى ، نئجه» معناسيندا حئيرت ايفاده ائدير. مثال: بير قولاق آس گؤر نه گؤزل شعردير! نه خيال ايلن اولوبسان بئله ادعالى فهله! (صابير)

۶) نه سۆزو «نیه؟» معناسیندا ایشلنیر. مثال: آز دانیش، نه آتیلیب- دۆشورسن؟! نه سۆخولورسان آرایا، آ باشی بلالی فهله؟ (صابیر)

۷) نه سۆزو چیخیشلیق حالدا «نییه؟» سوالینین عوضینه ایشلنیر. مثال: ندن بۇ حالا دۆشموسن؟ ندن حقینی ایستمیرسن؟

۸) نه سۆزو «وار» سۆزو ایله «هئچ نه» و «هئچ زاد» سۆزلرینین عوضینده ایشلنیر. مثال «اوده نه وار؟ گنتمیرم، باغدا نه وار؟ بو کتابدا نه وار کی؟

۹) نه سۆزو «یوخ» سۆز ایله ایشلننده «هر شئی» معناسی وئیریر. مثال: اونون سینه- سینده نهلر یوخدور کی؟! مۇزهلرده نهلر یوخدور کی؟!

بو عوضلیکلردن کیم؟ ، نه؟ ، هارا؟ ، هاجان؟ ، نه وقت؟ منسوبیت شکیلچیلریده قبول ائدر. مثاللار: کیمیم وار کی؟ نهیین واردیر؟ هاراسی واردیر؟ هاجانیمیز یاخشی اولوبدور کی؟ نه وقتیندیر کی؟

«نجه؟» سۆزو فقط جمع علامتی قبول ائتمز، حال و منسوبیت علامتلی قبول ائدر، خبر اولار. نجهنین؟ ، نجهیه؟ ، نجهنی؟ ، نجهده؟ ، نجهدن؟ ، نجهدیر؟

«نجه؟» سۆزو جمع علامتی قبول ائتمز، منسوبیت شکیلچیلریندن یالنینز اوچونجو شخص تکی قبول ائدر. مثال: بو ایشین نجهسی یوخدور کی! خبر علامتی قبول ائدر. مثلا: نجهدیر؟

بو عوضلیک نادیر حاللاردا حال شکیلچیلرینی قبول ائدر. مثال: نجهدن خبر آلمایا. نجه- نی سؤروشما. نجهدن خبرین وار؟

«هانسی؟» عوضلیگینی منسوبیت علامتلیریندن یالنینز جمعلی قبول ائدر. مثال: هانسیمیز؟ هانسینیز (هانسیز) ، هانسیلاری؟

«ھاردا=ھارادا؟» سوال عوضليگى نە جمعلنر، نە حاللار، نەدە منسوبىت شكىل-
چيلرىنى قبول ائدر. لاکن اۇ خبر شكىلچيلرىنى قبول ائدەبيلر. مثال: اۇنلار ھاراداديرلار؟
بابکلر، ستارخانلار ھاراداديرلار؟

سوال عوضليکلرلە علاقەدار وئريلن مثاللار دقت وئرسز، گۆرەجکسينيز كى، سوال
عوضليگى سسلى ايله قۇرتارسا و قۇشولان شكىلچى سسلى ايله باشلانسا، ايکى سسلىنى
بىرى- بىرىندىن آيىرماق اۆچون ، اۇنلار يىن آراسينا يا «ن» ، يا «ى» ، يادا «س» حرفى
علاوه اۇلار.

مثال: ھانسىنا؟ ، نۆچەيە؟ ، ھارايا؟ ، نۆچەسى؟

تاپشيريقي: «ئەلە ، ھەمىن ، ھامان» ايشاره عوضليکلرىنى جمع حالدا جملەلر دە
ايشلەدەيىب دفتريزە يازين.

تاپشيريقي: «كىم؟» سوال عوضليگىنى «ھىچ كى» ، «ھارادان؟» «ھەر شئى» ، «ھەر
نە» ، «ھانسى؟» ، «نەيە؟» ، «ھىچ نە» ، «ھىچ زاد» ، «ھەر شئى» معنالاردا جملەلر
داخلىندە ايشلەدەيىب دفتريزە يازين.

تاپشيريقي: «كىم؟ نە؟ ھارا؟ ھاجان؟» عوضليکلرىنى منسوبىت شكىلچيلرلە ايشلەدەيىن و
ھەرەسىنە بىر جەدەنە مثالى جملەدە دفتريزە يازين.

تاپشيريقي: متندە وئريلمىش سوال عوضليکلرىنى ھەر بىرىنى بىر جملەدە خبر اۇلاراق
ايشلەدەيىب دفتريزە يازين.

تاپشيريقي: «نە زامان؟ نە جۆر؟ نە ساياق؟ نەيە گۆرە؟ نەدىن اۆترو؟ نە تەر؟ نە اۆچون؟
نە قدر؟ نە سببە؟» سوال عوضليکلرىنى ھەر بىرىنى اىستەدەيگىنىز شكىلدە بىر جملەدە
ايشلەدەيىب دفتريزە يازين.

۴) غیر معین عوضلیکلر

غیر معین شخصلر و یا شئیلری بیلدیرمک اوچون غیر معین عوضلیکلر ایشلنر.

بو عوضلیکلرین آشاغیداکی نوعلاری واردیر:

الف) «کیم» عوضلیگینه «ی، یسی، سه، ایسه» شکیلچیلرینین بیرینی علاوه ائتمک و یا اوندان اول «هر، هئچ» کلمهلرینین بیرینی آرتیرماقلا دۆزه لن غیر معین عوضلیکلر:

کیمی، کیمیسی، کیمسه، کیم ایسه، هرکیم، هئچ کیم،...

بو عوضلیکلر «کیم ایسه» دن باشقا حالانار، لاکن جمعلنملر:

کیمینین، کیمینه، کیمیسینین، کیمیسینه، کیمیسیندن، کیمسه نین، کیمسه دن، هر کیمه، هر کیمین، هئچ کیمی،...

بو عوضلیکلردن «کیمسه، هر کیم، هئچ کیم» منسوبیت شکیلچیلرینی قبول ائدر. مثال:

کیمسم، کیمسه ن، کیمسه سی، هر کیمیمیز، هر کیمی، هئچ کیمیم، هئچ کیملری،...

ب) «بیر» سؤزو اساسیندا دۆزه لنلر: بیر، بیرسی، هر بیر، هئچ بیر، هئچ بیر، هر بیر.

بو عوضلیکلردن «هر بیر، هئچ بیر» دن باشقا قالانلاری حالانار، لاکن جمعلنملر.

بو عوضلیکلردن «هر بیر، هئچ بیر» منسوبیت شکیلچیلرینین یالنیز بیرینجی و ایکینجی شخص جمعینین علامت لرینی قبول ائدر. مثال: هر بیریمیز، هر بیریز، هئچ

بیریمیز ، هئچ بیریز. اۆچونجو شخص علامتینی قبول ائدر: هر بیرسی ، هئچ بیرسی. بۇنلار حالانار و ییهلیک، یئرلیکده «کی» قبول ائدر.

(ج) «نه» سۆزونون اساسیندا دۆزلنلر: نه ایسه ، هئچ نه، هر نه ؛ هابئله حال شکیل- چیلرینی قبول ائتمیش «نه» سۆزونه «سه» قوشماسی آرتیرماقلا دۆزلنلر: نهیینسه ، نهیهسه ، نهییسه ، نهدهسه ، ندنسه .

بو سۆن عوضلیکلردن بیرینجیلری منسوبیت ، حال علامتیرینی قبول ائدر، لاکن ایکینجی دسته اۇنلارین هئچ بیرینی قبول ائتمز.

(د) «کس ، زاد» : سۆزلرینین اساسیندا دۆزلنلر غیرمعین عوضلیکلر: هئچ کس ، هر کس ، بیر کس ، هر بیر کس ، هئچ بیر کس ، هر زاد ، هئچ زاد ، بیر زاد ، هر بیر زاد ، هئچ بیر زاد ، فیلانکس ،...

بو غیر معین عوضلیکلرین هامیسی حالانار، لاکن «فیلانکس» دن باشقا هئچ بیر جمع علامتی قبول ائتمز. چۆنکو «هئچ» سۆزو یۇخلوق، «بیر» سۆزو تکلیک و «هر» سۆزو چۇخلوق بیلدیریرکی ، جمعه مغاییردیر.

(ه) «نچه ، بعضی ، هامی» : سۆزلری واسطهسیله دۆزلنلر غیرمعین عوضلیکلر: نچه- سی ، بعضی ، بعضیسی ، بعضیلری ، هامی ، هامیسی

بو عوضلیکلرده حالانار ، لاکن جمع علامتی قبول ائتمز. آیدیندیرکی، بو عوضلیکلر سسلی ایله بیتدیکلری اۆچون، سسلی ایله باشلانان شکیلچیلرله ایشلهننده یا «س» و یا «ی» حرفی علاوه اولونور. «بعضی ، بعضیلری ، هامی» عوضلیکلری منسوبیتین جمعلرینی قبول ائدر.

«هره» عوضلیگیندن «هرهسی» غیرمعین عوضلیگی ده دۆزلر، یعنی نسبت شکیل- چیسینی علاوه ائتمکله تازا عوضلیک یارانار.

هره عوضليگينين اوزونه خاص خصوصيتلري واردير. بو سؤزون معناسى اوندان عبارتدير كى ، شخصه عايد بير مقدارين بير نئجه عيى حصهيه بولوندوگونو بيلديرير. بو سؤزون معناسيندا چوخلوق مضمونو اولدوغو اوچون نسبت شكيل چيلريندن بيرينجى و ايکينجى شخص تكين علامتلىرىنى قبول ائدهبيلير ، لاکن هامان شخصلرين جمعلرينين علامتلىرىنى قبول ائدير: هرهميز ، هرهنيز (هرمز). بو عوضليکلر و «هره»نين اوزو جمع علامتى قبول ائتمير. بو عوضليک «سى» شكيل چيسينى قبول ائتمکله اوچونجو شخص تک و جمع نسبت شكيل چيلرىنى قبول ائدر: هرهسى ، اولارين هرهسى.

«هر» اساسيندا دوزهلن بو غيرمعين عوضليکلرين هاميسى حالانير:

هرهميزين ، هرهميزدن ، هرهمزده ، هرهسى ، هرهسينى ، اولارين هرهسينه ، هرهنيزده ...،

هره اساسيندا دوزهلن بو سؤن عوضليکلر حالاناندا سؤنرا «كى» شكيل چيسينى ده قبول ائدرک «بيهليک شخص عوضليکلى» کيمى ايشلنر. مثلا:

هرهميزدهكى ، هرهميزينكى ، هرهنيزينكى ، هرهنيزدهكى ، اونون هرهسيندهكى ، اونون هرهسينينكى ، اولارين هرهسينينكى ، اولارين هرهسيندهكى ...،

مثالاردان گوروندوگو کيمى بو عوضليکلر يالئيز بيهليک و يئرليک حالدا اولارکن اولارا «كى» شكيل چيسينى قوشماق اولار.

«هره» ان چوخ ايشلهنن غيرمعين عوضليکلردن بيريدير كى ، يوخاريدا گؤسترديگيميز کيمى حالانار ، لاکن جمعلنمز.

غيرمعين عوضليکلرين بعضيلرى منسوبيت شكيل چيلرى قبول ائدهبيلر. مثلا: کيمسهميز ، هر کيميم ، هئچ کيمى ، هئچ کسيم ، هر کسين ، بير کسيم ، هر بير کسيميز ، هئچ بير کسلى ، هر زادين ، هئچ زادين ، بير زاديم ، هر بير زادين ، هئچ بير زادى ، بعضيلريميز ، هامينيز ، ... ، هئچ نهيم ، هر نهين ، فيلانکسين.

لاكن بو عوضلىكلردن «بىر» واسطەسىلە دۆزلەتلەر، «نەچە» ، «ەرە» سۆزلەرى
واسطەسىلە يارانانلار، ھابئەلە كىمى، كىمىسى، كىم ايسە، نەيىسە ، نەنسىسە، نەيەسە ،
بعضى ، بعضىسى ، ھامىسى ، ھەرسى، ... عوضلىكلەرى منسوبىت شەكىلچىلەرى قەبۇل
ائىتمەز.

يۇخارىدا گۇستردىگىمىز كىمى بو عوضلىكلەرىن بعضىسى بىرىنچى و ايكىنچى شەخس
جەمە نەسبەت شەكىلچىلەرىنى و مەين شەرطلە اۋچونجو شەخس تەك و جەمەين نەسبەت شەكىل-
چىلەرىنى قەبۇل ائدر.

تاپشۇرىق: «كىم» واسطەسىلە دۆزلەن بئش غىرمەين عوضلىك دۆزلەيدى ھەرسىنى بىر
جەملەدە دفتريزە يازىن.

تاپشۇرىق: «بىرى ، بىرىسى ، ھەربىرى ، ھەنچ بىرى» غىرمەين عوضلىكلەرىنى
ھاللاندىر اراق دفتريزە يازىن.

تاپشۇرىق: «نە» سۆزونو ھاللاندىرىن و «سە» دە قۇشاراق غىرمەين عوضلىكلە
دۆزلەيدى جەملەلدە ايشلەدەرك دفتريزە يازىن.

تاپشۇرىق: «كەس» و «زاد» سۆزلەيلە دۇرد غىرمەين عوضلىك يارادىب اۇنلارىن ھە
بىرىنى بىر جەملەدە دفتريزە يازىن.

تاپشۇرىق: «ەرە» عوضلىگىنە مۇمكەن اۇلان نەسبەت شەكىلچىلەرىنى قۇشوب
ھاللاندىر اراق دفتريزە يازىن.

تاپشۇرىق: «ھامى ، ھامىسى ، ھەرسى» عوضلىكلەرىنى ھاللاندىرىن و ھەرسىنى بىر
جەملەدە ايشلەدەرك دفتريزە يازىن.

۵) تعيين عوضليكلرى

بو عوضليكلر جملەدە اسملاردىن اول گلر و اۇنلارى تعيين اندر. بو عوضليكلرىن سايى چۇخدور، اۇنلارىن ان چۇخ ايشلەننلرى بۇنلاردىر: اۋز، هر، بۇتون، عىنى، فىلان، ...،

مثلا: من اۋز دۇستومو گۇردوم. اۇنلار اۋز ايشلرىنى يۇرىنە يۇتىردىلر. بو عىنى كىتابدىر. بو عوضليكلرىن ھىچ بىرىسى حالانماز، جمع علامتى قبول ائتمز و منسوبىت شكىل-چىلرلە ايشلنمز.

«اۋز» تعيين عوضليگى ھەمدە قايدىش شىخس عوضليگىنىن بىرىنجى نونون اساسىنى تىشكىل اندىر. بۇنلارىن اساس فرقى اۇندان عبارتدىر كى، قايدىش عوضليگىندە «اۋز» نسبت شكىلچىلرى قبول اندىن سۇنرا قايدىش عوضليگى اۇلار، لاکن تعيين عوضليگىندە «اۋز» ھىچ بىر شكىلچى قبول اندەبىلمز و چىپلاق ايشلنر.

«اۋز» تعيين عوضليگى اۇلاندا مطلق بىر اسمدن قاباق گلر و اۇنون طلبىنە گۇرە بو اسم نسبت شكىلچىسى قبول اندر و بو شكىلچىنى قبول ائتمەين اسم «اۋز» ايلە ايشلنەبىلمز. تعيين عوضليگى اۇلاندا «اۋز» ون شىخس علامتى اۇلايىلمز، لاکن اۇندان سۇنرا گلن اسم بو شىخسى بىلدىرر. اۋز دۇستوم. اۋز دۇستون. اۋز دۇستو. اۋز دۇستوموز. اۋز دۇستوز...

«اۋز» تعيين عوضليگى اۋزوندىن سۇنرا گلن اسمى تعيين اندىر، لاکن بو تعيين ائتمك صفت تعيين ائتمەسى كىمى دگىلدىر، بلكە بو، اسمى شىخسلىشىدىرر. مثلا «من اۋز خلقىمە اينانىرام» دۇدىكە «اۋز» سۇزو «خلقىمە» سۇزونو شىخسلىشىدىرر، دىق-لىشىدىرر. بۇلە حاللاردا «اۋز» معنجا تعيين سايىلىرسادا، مستقل شكىلدە جملە عضو اۇلا بىلمز، بلكە او اۋزوندىن سۇنرا گلن اسملە بىرلىكە جملەنىن معين عضو اولور.

مثلا يۇخارىداكى جملەدە «اۋز خلقىمە» سۆزلرى جملەنىن غر مستقىم تاماملىغى دىر. بئله حاللاردا «اۋز» سۆزوايله اۋنون اسمىنى بىرى- بىرىندىن آيىرماق اولماز. بو وضعيت «او اۋز عالمىندە منى امتحان اندىردى» جملەسىندە كى «اۋز عالمىندە» بىرلشمەسىندىن داھا آرتىق گۇرونور.

۱،۲،۳- نجو شخص تك، هابئله اسملردىن سۇنرا بو عوضليگىن ايشلنمەسىندە بو خصوصيت واردىر كى، بىرىنجى شخص تكده، اسمىن سۇنوندا شخص سۇنلوغو «يىم» نا گۇره «اۋز» و ايشلتمەيه احتياج اولمور. مثلاً «من كتابىمى اۋخودوم» جملەسىنى «من اۋز كتابىمى اۋخودوم» شكىلىندە دئىيب يازماغا احتياج يۇخدور. لاکن «سن كتابىنى اۋخودون»، «اۋ كتابىنى اۋخودو»، «حسن كتابىنى اۋخودو» جملەلىرىندە «اۋز» عوضليگى لازىمدىر، اۋنا گۇره كى، اۋنلارنى شخصلىرى قارائلىقدىر:

«سن اۋز كتابىنى اۋخودون»، «اۋ اۋز كتابىنى اۋخودو»، «حسن اۋز كتابىنى اۋخودو».

قئىد اولونمالىدىر كى بو وضعيت ادبى دىل نۇرمالارىلەدىر، تبرىز لهجەسىندە ايكىنجى شخصده ده «اۋز» سۆزونه احتياج اولمور: سن كتابىوى اۋخودون.

دئىمك نسبت شكىلچىسى قبول ائتمەين «اۋز» تعيىن عوضليگى هئچ بىر اسمى عوض ائدەبىلمز و يالنىز فاعل (سۇبىيكت) ايله مفعولون (اوبىيكت) علاقەسىنى مشخصلشدىرير.

«بۇتون، هر، عىنى، فىلان» عوضليكلرىده ابدادگىشمز و اۋنلاردان سۇنرا گلن اسملىرى تعيىن اندر.

«هر» سۆزو «كس، بىر، بىرى» سۆزلرىلە ايشلنىب غيرمعين عوضليكلر يارادار: هرکس، هر بىر، هر بىرى.

«اۋز» و «هر بىرى» دن باشقا بو عوضليكلردىن سۇنرا گلن اسملر آدلىق حالدادا اولاي بىلر.

تاپشیریق: اۇخویون و عوضلیکلرین آلتیندان خط چکین و نوعلرینی گۆسترین:

آذربایجان خلقی، ائلهجهده ایرانین دیگر یئرلرینده یاشایان تۆرک دیللی خالقلار...
وطنلری ایرانین بۆتون تاریخینه حۆرمات ائتمک... اۇنون یئنی قانون اساسی سینه اۆرکدن
باغلی اۇلماقلا... اۆز دۇغما یۆردونا، اۆز دۇغما آنادیلینه، اۆز میللی عادت عنعنه-
سینه... محبت بسله دیگینی بیلدیریر. بو ایش تاریخ بویو بئله اۆلموش و دۇنیا وارکنده
بئله اۇلاجاقدیر. قهرمان، وطن پرور مسلمان خلیقیمیز اۆز آنا دیلینی گۆز بهبهگی کیمی
قۆرویوب، قۆرویاجاقدیر. عین حالدا اۆلکهنین دولت دیلی اۇلان فارس دیلینی ده سۆیوب،
حۆرمات بسله یه جکدیر و بۇ ایش اصلینده ائله بئلهده اۇلما لیدیر.

/علی اصغر خرم شانجانی ادب خزینه سی/

تاپشیریق: جملهلری اۇخویون و شخص عوضلیکلرینی گۆسترین و هانسی سوالا جواب
وئردیکلرینی نشان وئرین:

حۆرماتلی معلم، سیز بیزیم چۆخلو زحمتیمیزی چکمیش سیز.

بیز نه قدر بختیاریق.

من سنه قارداشدان آرتیق بیر دۇستام.

من اۇتانیب اۇنون اۆزونه باخا بیلیمیردیم.

سۆلمازگیلین ائوی چۆخ اۇزاقدیر، اۇنا گۆرده اۇنلار گرک تنز گنتسینلر.

اۇ اۆز ایشینی یاخشی بیلیر.

تاپشیریق: ساده شخص عوضلیکلرینی هامیسینی حاللاندیریب، دفتریزه یازین و شکیل-
چیلرینی آلتیندان خط چکین.

تاپشیریق: نقطه‌لرین یئرینه بۇراخیلمیش شخص عوضلیکلرینی قۇیوب جمله‌لری
تاماملایین:

.... یاخشى اۇخویورلار

.... وطنیمیزی سئویریک

...آنا دیلیزی درین سئویرسیز

... اۆزوم گئدرم

اۆزون بیلرسن

... مکتبه گئتدی

تاپشیریق: نقطه‌لرین یئرینه مناسب ییه‌لیک شخص عوضلیکلری یازین:

.... آتامین کتابی

... اۆز کتابین

... انولری

... باغیمیز

... قلمی

... معلمیز

...آناسی

تاپشیریق: نقطه‌لرین یئرینه «کی» لی ییه‌لیک شخص عوضلیکلری یازیب جمله‌لری
بیتیرین:

بۇ کتاب کیمیندیر؟- او ...دیر.

بۇ قلم سىنىكىدىرمى؟ بلى...دىر.

كىمىن كىتابىندا شەكىل وار؟-وار.

كىمىن قلمىندە مركب وار دىر؟ من....

سۇلماز، بو دفتر سىنىكىدىرمى؟- خىير....دئىل.

بس كىمىن دىر؟- ائله بىل آيدىن...دىر.

تاپشۇرىق: نۇقتەلەرىن ئىرىنە قايدىش شەخس عوضلىكلەرى قۇيۇب ، جملەلەرى بىتتىرىن و شەخس شەكىلچىلەرىنىن آلتىندىن خط چكىن:

بىز...چالیشاریق

گناه سىزىن...دىر

چۇ خدا اۇيۇنمە

سن ... بىلىرسن

اۇنلار ... اۇخۇمۇشلار

او كىتابى منىم ... آلدى

سن گرک ... گۇدەسن

گۇتسەن ... بۇ سۇزو سۇيلە

دۇنن دۇدىم كى!

... خىرىمىز يۇخايمىش

مگر ... دۇمەدىم؟

سن ... ايتتىرمىسەن

گئت ... سۇروش

سيزين ... خبر آلدیم.

تاپشیریق: «بۇ ، بئله ، اۇرا» اشاره عوضلیکلرینی حاللاندیریپ، دفتریزه یازین و حال
شکیلچیلرینین آلتیندان خط چکین.

تاپشیریق: «اۇ ، بۇ ، اۇرا ، همین ، بۇرا ، ائله» اشاره عوضلیکلرینین هر بیرینی بیر
جملهده ایشلادیپ، دفتریزه یازین.

تاپشیریق: آشاغیداکی بئیتلرده اشاره عوضلیکلرینی گۆسترین:

وطنین سئومهین انسانا نه لازیمدیر حیات،

ائله بیر شخص گرک خاکایله یکسان اولسون

او یئر کی، عدلدن اۇردا نشان اولماز، اۇ تۇرپاقدا

نئجه آسایش ائتسین، قائمیرام من، بینوا میلت؟!

/علی فطرت/

تاپشیریق: معترضه‌لرین داخلینده کی کلمه‌لرین یئرینه مناسیب سوال عوضلیکلری یازیپ
معترضه‌لری سیلین:

بۇرادان تبریزه (آلتیش) کیلومتر دیر؟

(بیر) ساعت گنتمک اولار؟

سيز (سحر) بۇرا یا گلدیز.

(آخسام) گنتدیز؟

(سۇلماز) مەكتەپ گەلدى؟

(بابىك) باغا گەلدى.

اۋشاق (سۇد) ايسىتەيىر؟

درسىنى حاضىرلايان مەكتەپلى (آقشىن) دىر؟

ەسگرلەر (جەھەيە) گەلدىلەر؟

بۇ كىتابى (اۋن تۆمەنە) آلدىن؟

(اۋشاقلار) گەلدىلەر؟

(اۋە) گەلدىرسىن؟

(اللى تۆمنى) قالدىر؟

تاپشۇرۇق: نەقەلەرىن يۈرىنە مەنسەپ غەرمەين عەزلىك قۇيۇب جەملەلرى بىتتىرىن.

... گەلسە اۋنا احترام ائدىن

باغدا ... دۇلانەر ... دانىشىر، ... اۋتورموشدۇ

... گۇرسىن سلام وئەر

بۇ مەسئەلنى ... حل ائدەبىلىمىر

... اۋز آيرانىنا تۇرش دئمز

... باغا داش آتدى

تاپشۇرۇق: آشاغىداكى بىئەتلەردە غەرمەين عەزلىكلرى تاپىن:

بىرىسى آە چكر، يۈزمەن مەزلىت

بىرىسىنە مىسر ناز و نەمت

/خەلخالى/

دۆلدور چۇبوغون تۈستۈ بىابانا داغىلىسىن

ھۆركۈت كۈچىنى ھەر بىرى بىر يانا داغىلىسىن

تاپشۇرۇق: بىرى ، ھىچ بىرى ، ھەر بىرى ، بىرىسى ، نە ايسە ، ھىچ نە ، ھەر نە .
غىرمەين عوضلىكلرىن ھەر بىرىنى بىر جملەدە ايشلدىن. نمونە: ستار نە ايسە دۆشونوب
سۇسدو.

تاپشۇرۇق: نقتەلرىن يئرىنە ھىچ كس ، ھەر كس ، ھەر زاد ، ھىچ زاد ، عوضلىكلردن
مناسىبىنى قۇيۇپ جملەلرى تاماملاندىن:

... اۈز ايشىنى ياخشى بىلر.

... سىبىسىز اولماز.

... اۈزلۈگۈندە فايدالىدىر.

... اۈز يئرى واردير.

اونون ... عقلى وئرمز.

... سۈزۈنە اينانما.

... كۆسمە

... سىررىنى دئمه

تاپشۇرۇق: جملەلردە كى غىرمەين عوضلىكلرىن آلتىندان خط چكىن.

ھەر شئىدە بىر گۈزلىك وار

مجلسدە بعضىسى دانىشپىر ، بعضىلرى گۈلۈر ، بعضىلرى ايسە ساكت ايلشمىشىدىلر

ھىچ شىئى ھىكمىتىز دىيىل

اوشاقلار يىن ھامىسى گەلدى و ھەرسى بىر ايشلە مشغول اولدولار

اىستى ياي گونلرىندىن بىرى ايدى.

ھەمىز بىر ايش گورمەلى يىك

ھامىز يىن درسىمىز وار

ھامىز انادىلىنى بىلمەلىسىز

تاپشىرىق: اشاغىداكى بىئىلردە تەيىن عوضلىكلرىنى گۇستىرىن:

فرىستىن استفادە اندىن بۇغدا تاجرى

ھەر گون علاوه انىلەدى بىر قدر قىمتە

اما شىبىستىرى اھلى اوز اھلىن اراشمىرى

يۇخدور باخان فقيرە، يتىمانە، عورتە

/معجز/

تاپشىرىق: «اوز ، ھەر ، بۇتون» تەيىن عوضلىكلرىنى ھەر بىرىنى بىر جملە داخلىندە ايشلدىن.

فعل

ایش، حال و حرکت بیلدیرن سۆزلره فعل دئییلیر کی، دیلیمیزین ان مهم نطق حصه- سیدیر. «سۆلماز یازیر» جمله سینده «یازیر» سۆزو «سۆلمازین» نه ایش گۆردوگونو بیلدیریر. «آیدین قاچیر» جمله سینده «قاچیر» سۆزو «آیدینین» حرکتینی بیلدیریر.

«اوشاق یاتیر» جمله سینده «یاتیر» سۆزو اوشاغین نه حالدا اولدوغونو بیلدیریر.

دئمک فعلر یا تند حرکت، یا ملایم و یاواش حرکت و یا معین حالت بیلدیریر. بۇ اوچ خصوصیت فعللرده آز و یا چوخ درجده اولار.

آنا دیلیمیزین فعللری قۇرولوش، نوع، زنگین لیک و قدرت باخیمدان دۇنيا دیللرینین ان گۆرکملى لریندن بیریدیر.

آنادیلیمیز تاریخ بۇیو مختلف دۇورلرده باشقا دیللرین فشار و تضییقینه معروض قالمیش و همیشه همین فعل قۇرولوشونون گۆجو و قدرتیله اؤز ملی وارلیغینی قۇرویوب ساخلامیش و حتی اونلارا تاثیرده ائتمیشدیر. تاریخ بۇیو دیلیمیزین فعل قۇرولوشونا هئچ بیر خارجی تاثیر اولمامیشدیر. بۇنا گۆرده دیلیمیزین فعلی اؤزونه خاص بیر موقع تۇتور.

معلوماتور کی، دیلین کلمه لرینی بۇلدوکده هر بیر نطق حصه سی اؤزونه خاص خصوصیتلره مالیک اولور. باشقا سۆزله دئسک، هر بیر نطق حصه سی اؤزونه خاص علامترلرله باشقا نطق حصه لریندن فرق لیر. بۇ وضعیت بۆتون دیللرده اولار. لاکن فعلیمیزده ائله خاص خصوصیتلرده واردیر کی، باشقا دیللرده یۇخدور. مثلاً دیلیمیزین معنا نواعلاری و زامانی باشقا دیللردن فرق لیر.

آنادیلیمیزده فعللرین آشاغیداکی اؤزونه مخصوص علامت و خصوصیتلری واردیر:

(۱) فعللرده ایشی گۆرن اولمالیدیر.

۲) فعللرده اینکارلیق آنلامی اۆلمالیدیر.

۳) فعللرده تاثیرلی و تاثیرسیزلیک آنلامی واردیر.

۴) فعللرده طرز لر واردیر.

۵) فعللرده نوع واردیر.

۶) فعللرده زامان آنلامی واردیر.

۷) فعللرده شخص آنلامی واردیر. (بو آنلام اسملرده واردیر)

۸) فعللرده فورما اولار. (شکیللر)

۹) فعللرده باغلاما شکیللری واردیر.

بۆتون بۇ آناملار (شخصدن باشقا) فعله خاسدیر.

بۇنلاردان علاوه فعللرده کمیت مفهومو، شرط، سوال و قۇرولوشجا نوعلاری دا واردیر.

معاصیر ادبی آنا دیلیمیزی اۆیرنمک اۆچون بۆتون بۇ مفهوملاری دقتله منیمسهمک

لازیمدیر. بۇرادان فعل بحثینین نقدر گئنیش و درین اۆلدوغونو تصور ائتمک اولار.

ایندی ده بیر-بیر بۇ آنالییشلار لا تانیش اولاق:

فعللرین قۇرولوشجا نواعلاری

معاصر ادبی دیلیمیزده موجود اولان فعللر اؤز قۇرولوشلارینا گؤره اۆچ جۆردور.

(۱) ساده فعللر:

بیر کۆکن عبارت اولان و بیر حرفی دهگیشدیکده معناسی ایتن و یا دهگیشن فعللره ساده دئییلیر.

ساده فعللر دیلیمیزین ان قدیم فعللری حساب اولماقدادیر:

مثلا: ات ، سات ، اؤخو ، یاز ، گل ، قان ، وۇر ، قاچ ، آچ ، ...

بۆتون فعللر کیمی ساده فعللرده «نه ائت؟ نه ائله؟» سواللاریندان بیرینه جواب وئیر. دیلیمیزده ۶۰۰ حدودوندا ساده فعل واردیر.

(۲) دۆزلتمه فعللر:

مختلیف سۆزلره معین شکیلچیلر علاوه ائتمکله دۆزلن فعللره دۆزلتمه فعللر دئییلیر. بۇ فعللر تاریخی سابقهلرینه گؤره ساده فعللردن سۇنرا یارانمیشلار.

دیل اؤزونون تاریخی انکشافی دؤرلرینده ائله مرحلهلره چاتیرکی، تازا- تازا مفهوم و آنلاملار جامعده یارانیر و اولدن اولان سۆزلر اونلاری ایفاده ائتمگه کفایت ائتمیر بۇنونلا علاقه دار معین نطق حصهلریندن شکیلچیلر واسطه سیله تازا فعللر و سۆزلر دۆزهلیر و یا اجنبی دیللردن کلمهلر آلینیر.

دیلیمیزده اسم ، سای ، صفت و عوضلیکدن دۆزلتمه فعللر یارادان شکیلچیلر بۇنلاردیر:

الف) لا ، له : بو شکیلچیلر اسم ، صفت و سایدان فعللر یارادار.

۱) اسمدن: دۇزلا ، ایشله ، دیشله ، باغلا ، داغلا ، ایزله ، گۈزله ، یۆكله ، یانلا ، باشلا ...،

۲) صفتدن: خوشلا ، بۇشلا ، قارالا ، جۆتله ، خیردالا ، حاضیرلا ، گیردهله ، ...

۳) سایدان: ایکيله ، اۆچله ، دۆردله ، یاریلا ، ...

بعضی فعللر واردیر کی، اۇنلاردکی «لا ، له» شکیلچی دئییل، فعلین کۆکوندن دیر.
مثال: آغلا ، دانلا ، سۆيله ، دینله ، ...

ب) لاش ، لهش: شکیلچیلری ده اسم ، صفت و سایلاردان دۆزلتمه فعللر یارادار.
مثال: آياق + لاش = آياقلاش ؛ بیر + لهش = بیرلش ؛ فیکیرلش ؛ شیرینلش ؛ محکم‌لش ؛ جۆتلش ؛ اۆزلش ؛ سۆزلش ؛ اللش ؛ جوانلاش ؛ حاضیرلاش ؛ ...

ج) لان ، لن: شکیلچیلری ده اسم و صفتلردن دۆزلتمه فعللر یارادار.

مثال: یۆل + لان = یۆللان ؛ گۆج + لن = گۆجلن ؛ ائۆلن ؛ خۇمارلان ؛ تمیزلن ؛ دیللن ؛ سۆسلن ؛ کۆرلان ؛ گۆللن ؛ یئللن ؛ وئللن ؛ ...

د) آل ، ال ، ل : شکیلچیلری واسطه‌سیله صفتلر و سایلاردان دۆزلتمه فعللر عمله گلر.
مثال: بۇش + آل = بۇشال ؛ دۆز + مل = دۆزل ؛ چۇخال ؛ قۇجال ؛ سارال ؛ دینجل ؛ آزال ؛ دۇرول ؛ ...

ه) آر ، ار: شکیلچیلری اسملر و صفتلردن فعل دۆزلدر. مثال: اۆت + ار = اۆتار ؛ آغ + ار = آغار ؛ گۆی + مر = گۆیر ؛ بۇزار ؛ قئزار ؛ یاشار ؛ ...

و) آ ، ه: شکیلچیلری اسملر و صفتلردن فعللر دۆزلدر. مثال: یاش + ا = یاشا ؛ بۇش + ا = بۇشا ؛ اله ، دیله ، ...

ز) ئ ، ئ ، و ، ۆ: شکیلچیلری فقط صفتلردن دۆزلىتمە فعللر عملە گتیرر. مثال:
برک + ئ = برکی ؛ تۇرش + و = تۇرشو ؛ آج + ئ = آجی ؛ تنگ + ی = تنگی ؛ ...

ح) وار: بو شکیلچیلە نادیر اسملردن دۆزلىتمە فعللر دۆزەلر. مثال: سۇوارماق .

ط) سا: بو شکیلچی واسطەسىلەدە يالئیز نادیر اسملردن دۆزلىتمە فعللر يارانار. مثال:
سۇسا

ی) ایمسە ، اۆمسە: بعضی فعللر و عوضلیکلردن بو شکیلچیلر واسطەسىلە دۆزلىتمە
فعللر يارانار. مثال: منیمسەمک ؛ گۆلومسەمک ، اۆزومسەمک ؛ ...

ک) یلدا۴ (یلدا ، یلده ، ولدا ، ولده) :

بۇ شکیلچیلرلە نیدا سۆزلری، ھابئله طبیعت سسلریندن دۆزلىتمە فعللر يارانار. مثال:
گۆرولدا ، پىچیلدا ، زاریلدا ، شیریلدا ، اینیلده ، شاققىلدا ، جىنگىلده ، خورولدا ، تاققىلدا ،
گۆببولدا ، جۆرولده ، ...

ل) یق (یخ) ، یک ، وق ، وخ :

بۇ شکیلچیلرلە اسم ، صفت و ظرفلردن فعل دۆزەلر. مثال: داریخماق ، گنجیکمک ،
یولوخماق ، دۇروخماق ، کاریخماق ، ...

تاپشیریق: شعرى ازبرلەیین و فعللرین نۇعلارىنى معین ائدین:

حیدر بابا سنین کۆنلون شاد اۆلسون دۆنیا وارکن آغزین دۆلو داد اۆلسون

سندن کئچن تانیش اۆلسون یاد اۆلسون دئینه منیم شاعیر اۆغلوم شهریار

بیر عۆموردور غم اۆستونه غم قالار

/شەرىار/

تاپشیریق: آشاغیداکی بیر دسته اسم و بیر دسته فعل وئریلمیشدیر، هر اسمی مناسب اولان فعل ایله بیرلشدیریپ، مرکب فعل کیمی جملهلرده ایشله‌دین:

۱) گۆز ، ال ، باش ، سۆز ، دیل ، یادا ، اله ، سۆزدن ، یۆلدان ، الدن ، دیله ، ایشه ، مریض ، قاش ، قۇلاق ، بئل .

۲) وۇرماق ، چکمک ، یۇماق ، آتماق ، آچماق ، سالماق ، چىخماق ، دۆشمک ، تۇتماق ، چىخارتماق ، گلکم ، اولماق ، وئرمک ، آسماق ، باغلاماق.

مركب فعللر

دېلېمىزدە مركب فعللردە بۇيۇك اهمىيەتە مالىك دىر. بۇ فعللر حياتىن طلبى و دېلىن طېبىعى انكشافىلە علاقەدار دىر.

دېلېمىزدە بىر اسملە بىر فعلدن عملە گلن مركب فعللر اولدوقچا چۇخدور. بۇ جەھتدن دېلېمىز دۇنيانىن ان زىنگىن دېللرىندىن بىرى دىر. مىثلا: تۇتماق فعللىندىن: باش تۇتدۇ ، ال تۇتدۇ ، يىر تۇتدۇ ، وظيفە تۇتدۇ ، وكىل تۇتدۇ ، شاھىد تۇتدۇ ، نوبە تۇتدۇ ، قاب تۇتدۇ ، اسىر تۇتدۇ ، فىكىردە بىر شى تۇتدۇ ، اوز تۇتدۇ ، پالتو تۇتدۇ ، تۇخوم تۇتدۇ ، آياق تۇتدۇ ، خستەلىك تۇتدۇ ، قىزدىرما تۇتدۇ ، الدن تۇتدۇ ، مال تۇتدۇ ، سوز تۇتدۇ ، گوز تۇتدۇ ، دىلە تۇتدۇ ، سوزە تۇتدۇ ، دۇل تۇتدۇ ، سۇ تۇتدۇ ، ماشىن تۇتدۇ ، آغاچ تۇتدۇ ...،

دېلېمىزدە مركب فعللر دۇرد نواعدور:

(۱) ايدى ، ايمىش: (دى ، مىش)

بوگون دېلېمىزدە اولمايان «ايمك» فعللىندىن قالان بو كۇمكىچى فعللر، فعللىن امر و ماضى مطلق (شەھودى كىچمىش)دن باشقا بۇتون فورمالاريلە ايشلىنىپ مركب فعللر يارادار. مىثاللار:

ياز مىش ايدىم ، گلمىش ايدىك ، گلەسى ايدى ، گلير ايدى ، گلمىش ايمىش ...

(۲) اول ، ائت ، ائله:

بو قسما مستقل اولان فعللر، كۇمكىچى فعل كىمى اكثرا آلىنما اسم و بعضا صفتلردىن سۇنرا گلىپ مركب فعللر يارادار. مىثاللار: حاضىر اول ، امر ائت ، رد ائله ...

۳) **بیل:** فعلین باجاریق فورماسی آدلانان «بیل» واسطه‌سیله دۆزەلن مرکب فعللر.
مثاللار: یازا بیلدیم ، یازا بیلر میشم،...

- ۴) **اسم + فعل:** اسم و فعلدن یارانان مرکب فعللری اوچ قسمة آییرماق اولار:
- الف) آدلیق حالدا اولان اسملرله دۆزەلن مرکب فعللر. مثال: ال چکمک ، گۆز قۇیماق ، باش وۇرماق ، قۇلاق آسماق ، دیل تۇکمک ،...
- ب) یۇنلۇک حالدا اولان اسملرله دۆزەلن مرکب فعللر. مثال: باشا دۆشمک ، الە سالماق ، دیلە دۆشمک ، دیلە تۇتماق ، الە دۆشمک ، باشا گلکمک ، گۆزە گلکمک ،...
- ج) چیخیشلیق حالدا اولان اسملرله دۆزەلن مرکب فعللر. مثاللار: یۇلدان آزماق ، الدن سالماق ، دیلدن سالماق ، گۆزدن دۆشمک ، الدن دۆشمک ، باشدان سۇوماق ،..
- د) نادیر حاللاردا یئرلیک حالدا اولان اسملرلەده مرکب فعللر دۆزەلیر.
مثاللار: گۆزدە- قۇلاقدا اولماق ، آرخادا سۆرونمک ،...

تاپشیریق: آشاغیداکی کلمەلردن «لا ، له» شکیل‌چیلری واسطه‌سیله دۆزلتمە فعللر دۆزلدیب دفتریزه یازین :

بیز ، ال ، آياق ، جۆت ، بئش ، قارا ، یان ، پیس ، دۆز ، بۆش ، باش ، داش ، تۇرپاق ، اۇد

تاپشیریق: «لاش ، لش» شکیل‌چیلریله آشاغیداکی کلمەلردن فعللر دۆزلدیب دفتریزه یازین:

بیر ، جۆت ، قشنگ ، آياق ، ال ، آجی ، گۆزل ، برک ، یۇلداش ، کۆمک

تاپشیریق: آشاغیداکى كلمهلردن «لان ، لن» شکیلچیلری واسطهسیله دۆزلتمه فعللر یارادیب دفتریزه یازین:

داش ، گۆج ، گۆل ، ائو ، دیل ، یول ، تعجب ، داغ ، بۇغ

تاپشیریق: شعرى ازبرلهیین و فعللرین ایش- حرکت و حالتینی گۆسترین:

گلن بیردیر ، گئدن بیردیر ، قالان بیر گلن قالماز ، گئدن گلمز ، عجب سیر

بیر اول وار ، بیر آخر وار دئیرلر بو بیر سۆزدور ، نه اول وار ، نه آخر

/مراغهلی شکوهی/

تاپشیریق: آشاغیداکى صفتلردن «آل ، ال» شکیلچیلری واسطهسیله دۆزلتمه فعللر دۆزلدیپ دفتریزه یازین:

ساری ، قارا ، بۇش ، دۆز ، دینچ ، دار ، گئن ، قیسا ، دۇرو

تاپشیریق: صفتلر و اسملردن «آر ، ار» شکیلچیلریله دۆزلتمه فعللر دۆزلدیپ دفتریزه یازین و هرهسینی بیر جملهده ایشلیدین:

قیرمیزی ، بۇز ، گۆی ، یاش ، کۆز

تاپشیریق: دۆرد چئشیدلی «یلدا» شکیلچیسى واسطهسیله آشاغیداکى جملهلرین هر بیرینی بیر دۆزلتمه فعل شکلینده یازین:

گۆی گۆر- گۆر ائلهدی

قۇرو اۇتلار خیش- خیش ائلهدی

اۇشاق یۇخودا خۇر- خۇر ائلهدی

پنچ- پنچ ائلهمه

سۇ شیر- شیر ائلهدی

ايلان فيش- فيش ائلهدى

جر جر جئر- جئر ائلهدى

اوشاق زير- زير ائتدى

قاپى جير- جير ائلهدى

تيق - تيق ائتمك

قار قا قار- قار ائلهدى

پيشيك مو- مو ائلهدى

اسلان نر- نر ائتدى

اودون سيننده شيق- شيق ائلهدى

تاپشيريقي: شعرلرى ازبرلهيين، ساده فعللرين آلتيندا بير و مركب فعللرين آلتيندا ايكي
جيزيق چكين

يازين بو سوزو سنگ مرمرده سيز قويون فرق نامرديلن مرده سيز

هميشه اندر عجز بولبول گوله گرک ناله بولبول انده، گول گوله

/راجى/

تاپشيريقي: آشاغيداكى ساده فعللرين اولينه مختليف اسملر آرتيرماقلا اونلارين هر بيريندن
نچمه مركب فعل دوزلدين:

آچماق ← ديل آچماق

آچماق ، چكمك ، آتماق ، تۇتماق ، يئمك ، قاتماق

تاپشیریق: «اۇل ، ئات ، ئالە» كۆمكىچى فعللریلە آشاغیداكى كلمەلردن مركب فعللر
دۆزلدىب دفتريزه يازين.

بۆيوك ، رئيس ، خسته ، جوان ، پيس ، وطن پرور ، قبول ، رد ، محبت ، نفرت ،
حۆرمەت ، خدمت ، غايب ، عاغيللى ، ياخشىلىق

مصدر

فعللرین بعضی خصوصیتلری واردیر کی ، آیری نطق حصه‌لرینده یۇخدور. بۇنا گۆره‌ده او بیرى نطق حصه‌لرینه گۆره فعل بؤلومو چۇخدور.

ایش- حرکت و حالین آدینا مصدر دئییلر. مصدر زمان، شخص و کمیت بیلدیرمز.

مصدرین علامتی قالین فعللرده «ماق» و اینجه سسلی‌لرده «مک» دیر. مثلاً: یازماق ، گۆرمک ، گلمک ، آتماق ، ... مصدرلر جمع علامتی و سۆز دۆزلدیجی شکیل‌چیلری قبول ائتمز ، تام ایسملشندە ایسه جمع اولور.

مصدرلر «نه ائتمک؟» و «نه اولماق؟» سواللارینا جواب وئرر.

مثلاً: یازماق : نه ائتمک؟ - یازماق

مصدرلر اسم کیمی حالانار: یازماقدان ، گۆرمکده ، قاچماقدان ،...

مصدرلر منسوبیت شکیل‌چیلری‌ده قبول ائدر: یازماغیم ، گۆرمگیم ،...

هم حال ، همده منسوبیت شکیل‌چیلرینی قبول ائندە، اولجه منسوبیت و اونلاردان سۇنرا حال شکیل‌چیلری گلر: یازماغیندان ، ایشله‌مه‌گیمده،...

هم حال ، همده منسوبیت شکیل‌چیلری منسوبیت شکیل‌چیلری مصدرلره قۇشولوندا، اگر بو شکیل‌چیلر سسلی‌ایله باشلانسا، سس بؤلومونده گۆردوگوموز کیمی، «ق» حرفلری «غ» حرفینه و «ک» حرفلری «گ ، ی» حرفلریندن بیرینه چئوریلر و نئجه کی دئییلر، ائله‌جه‌ده یازیلار: قاچماغیمدان ، گۆرمه‌گینیزدن = گۆرمه‌یینیزدن،...

مصدرلرین مصدرلیک شکیل‌چیلرینی آتساق، قالانینا فعلین کؤکو دئییلر.

آشاغیداکی جدولده قالین و اینجه سسلی مصدرلرین منسوبیت شکیل‌چیلری‌ایله بیرلیکده حالانماسیندان نمونه گۆرورسوز.

مصدرلارین حالانما جدولی

حاللار	قالین سسلی	اینجه سسلی
آدلیق	یازماغ + یمیز	گۆرمگ = گۆرمه + یمیز
ییهلیک	یازماغ + یمیز + ین	گۆرمگ = گۆرمه + یمیز + ین
یونلوق	یازماغ + یمیز + ا	گۆرمگ = گۆرمه + یمیز + ه
تاثیرلیک	یازماغ + یمیز + ی	گۆرمگ = گۆرمه + یمیز + ی
یئرلیک	یازماغ + یمیز + دا	گۆرمگ = گۆرمه + یمیز + ده
چیخیشلیق	یازماغ + یمیز + دان	گۆرمگ = گۆرمه + یمیز + دن

تاپشیریق: کؤکلردن مصدر دۆزلدیپ دفتریزه یازین:

قۇر ، دانیشدییر ، اۇیرن ، اۇتار ، اۇخوتدور ، دۇن ، قۇرتار ، یات ، سیل ، سیلین ،
 حاضیر ائت ، یۇلا سال ، گۆز چک ، گۆزه ، ترپت ، بیلدییر ، بز ، سیلکهله ، اویئات ،
 قاچیرت ، گۆزله

تاپشیریق: مصدرلره منسوبیت علامتلی قۇشون و اۇنلارین اکینجی شخص تکلرینی
 حالاندیریپ دفتریزه یازین:

آتماق ، گلیمک ، قاچماق ، اۇیرنمک

فعلین اینکارلیغی

فعللرین بیر خصوصیتی ده اۇنلارین اینکارلیق آنلامینا مالیک اۇلمالاریدیر.

ایش و حرکتین ایجرا ائدیلمیگینی گۆسترن فعللره تصدیق، ایجرا ائدیلمه مه سینی بیلدیرنلره ایسه اینکار فعلی دئییلیر.

اینکار آنلامینین علامتی «ما ، مه» دیر کی، بلاواسطه، بۆتون شکیلچیلردن اول، فعلین کۆکونه یاپیشار.

اینکار علامتلی وۇرغو آلتینا دۆشمز، وۇرغولار اۇنلاردان قاباقکی هئجالاردا اۇلار.

بو اینکار شکیلچیلرینی فعللردن اسم و صفت دۆزلدن «ما ، مه» شکیلچیلرله قاریشدیرماماق گرک. اینکار علامتلی وۇرغو قبول ائتمه دیکلری حالدا، بو شکیلچیلر وۇرغو آلتینا دۆشر.

دیلمیزده اینکار علامتی بیلدیرن بیرده «نه» باغلاييجیسی واردیر کی، تکجه فعل دگیل بۆتون نطق حصه لرله ایشلنر. بو باغلاييجی اینکارلیق و منفی لیک مضمونو یارادیر. مثلاً:

«نه یاتیر، نه اۇتورور» ؛ «نه من، نه ده سن» ؛ «نه چۇخ، نه آز» ،...

دۇنیا دیللرینین هامیسیندا اینکار آنلامی واردیر، لاکن اۇنلارین چۇخوندا بۇ آنلامین علامتی فعلین اولینده اۇلور، حال بو کی، دیلمیزده بو علامت فعللرین سۇنونا گلر. لاکن دیلمیزده کی «نه» باغلاييجیسی باشقا دیللرین اینکار علامتینه اۇیغوندور.

دیلمیزده فعللردن اول «نه» باغلاييجیسی ایشلندیکده، اینکار علامتی گلمز، اۇنا گۆره کی، «نه» اینکار علامتینی عوض ائدیر. مثال: نه ایچهری گلیر، نه ده قۇیوب گئدیر... بو جمله نین معناسی حقیقتده بئله دیر: ایچری گلیر و قۇیوب گئتمیر.

معاصر ادبی دیلیمیزده بعضی ادیبیلر طرفیندن هم «نه»، همده اینکار علامتی ایشلهنیر. مثلاً: نه اۆلمور، نه دیرلیمیر. لاکن قئید اۆلومالییدیر کی، بو دۆزگون دگیلدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، ایکی اینکار علامتی، هم «نه، دگیل»، همده «ما، مه»، بیر جملهده او زامان ایشلهنبیلر کی، ریاضیات کیمی، ایکی اینکار بیر تصدیق معناسی وئرسین. مثلاً: اسلامی حکومت محکوم میللتلرین دیللرینین آزاد اۆلماسینین ضروریلیگینی حیس ائتمه‌میش دگیلدیر.

بۇنلاردان علاوه دیلیمیزده «یوخ» و «سیز» کیمی منفیلیک مضمونو داشییان سۆزلرده واردیر کی، باشقا نطق حصه‌لری اۆچوندور.

تاپشیریق: اۆن فعلی اینکارلیقدا جمله‌لرده ایشله‌دین.

تاپشیریق: بئش جمله یازین کی، اۆنلاردا ایکی اینکار بیر تصدیق بیلدیرسین.

تائىرلى و تائىرسىز فعللر «لازم و متعدى»

«سۇلماز مەكتوبو يازدى» جەملەسىندە ايشى گۇرن «سۇلماز» دىر، «يازدى» فعلدۇر. بۇرادا «يازدى» ايشىنىن (فعلنىن) نەتىجەسى بلاواسطە «مەكتوب» سۇزونون اۆستونە دۆشۈر. باشقا سۆزلە دىسك، «يازدى» فعلنىن تائىرى واسطەسىز شەكلدە «مەكتوب» سۇزونە مەربوط اولور. ايشىن (فعلنىن) نەتىجەسى بلاواسطە اۆستونە دۆشۈن سۆزە «واسطەسىز تاماملىق» دىيىلىر. چۈنكو ايشىن نەتىجەسى اۇندا تاماملانىر.

واسطەسىز تاماملىق طلب ائدن فعللەر تائىرلى فعل دىيىلىر. بۇنا گۇرەدە واسطەسىز تاماملىق تائىرلىك حالىندا اولار.

«آيدىن قاچدى» جەملەسىندە «آيدىن» ايشى گۇرن و «قاچدى» فعلدۇر. بۇردا «قاچدى» فعلنىن تائىرى «آيدىن» ين اۆزونە قالير و آيرى بىر شىين اۆستونە دۆشمۈر. باشقا جۆر دىسك، فعلنىن مەناسى ائەدىركى، اۇنون تائىرى ايشى گۇرنە قالير و واسطەسىز تاماملىق اىستەمىر. بئە فعللەر تائىرسىز فعل دىيىلىر. تائىرلى فعللەر نەيى؟ و كىمى؟ نە؟ سواللارينا جواب وئەبىلدىكلرى حالدا، تائىرسىز فعللر بو سواللارين ھىچ بىرىنە جواب وئەبىلمز.

مثلاً: من يازدىم. من نەيى يازدىم؟ دىمك اولار، لاكن گلدىم فعلىنە بو سوالى وئەرمك اولماز.

گلمك ، گئتمك ، قاچماق ، ياتماق ، باتماق ، دۇرماق ، ... فعللرى تائىرسىز؛

گۇرمك، اۇخوماق ، آماق ، دىمك ، آپارماق ، آچماق ، ... كىمى فعللر تائىرلى فعللر دىر.

حاكىم بارماغى باسدى زىگىنە بۇغوق بىر قىزارتى چۇكدو زىگىنە

/ وۇرغون /

بیتینده «باسدی» فعلی تاثیرلی اۆلدوغو اۆچون، اۆنون تاثیرینی قبول ائدن «بارماغینی» سۆزو تاثیرلیک حال شکیلچیسى «نى» قبول ائتمیشدیر، اما «چۆكدو» فعلی تاثیرسيز اۆلدوغونا گۆره واسطهسيز تاماملیغی یۆخدور.

«آبرونو آتیب حیانی باغلايیب بئلینه» مثلینده «آتیب» و «باغلايیب» فعللری تاثیرلی اۆلدوقلارینا گۆره، واسطهسيز تاماملیقلاری اۆلان «آبرونو» و «حیانی» سۆزلری تاثیرلیک حالیندادیر.

بۇنونلا برابر قئید ائتمک لازیمدیر کی، تاثیرلی و تاثیرسيز فعللر آراسیندا سد چکمک اۆلماز، اۇنا گۆره کی، ائله فعللر وار دیر کی، ایشلندیکلری یئرله علاقهدار تاثیرلی و یا تاثیرسيز اۇلا بیلر. مثلا: من بازارا گئتدیم. من بۇ یۆلو گئتدیم. جملهلرینین بیرینجی سینده «گئتدیم» فعلی تاثیرسيز دیر، اۇنا گۆره کی، «نهیی؟»، «کیمی؟» و «نه؟» سواللاریندان بیرینه جواب وئرمه یلمیر. لاکن ایکینجی جملهده بو سوالی وئرمک اۆلار: من نهیی گئتدیم؟- یۆلو گئتدیم ؛ عینيله «باشلاماق»، «ایشله مک»، «اۆخوماق» و «ایشلتمک» فعللری.

تاثیرلی فعللرین نواعلاری:

تاثیرلی فعللری ایکی اساس دستهیه بۆلمک اۆلار:

الف) ساده و دۆزلتمه فعللرین بیر قسمی معلوم نواعدا، هئچ بیر خصوصی علامتله مالیک اۆلمادان تاثیرلی اۆلور. مثلا: گۆر ، بیل ، آت ، یاز ، آنلا ، دیشله ، دانلا ، تمیزله ، ایزله ، ..

ب) ساده و دۆزلتمه فعللرین بیر قسمی معلوم، قاییدیش و قارشیلیق نواعلاردا خصوصی شکیلچیلر قبول ائتمکله تاثیرلی اۆلور. مثلا: قاچ - قاچیر ، یات - یاتیر ، ...

تاثیرسيز فعللرین معلوم نوعونا آشاغیداکی شکیلچیلری آرتیرماقلا تاثیرلی اۆلار:

قنئد ائتمک لازیمدیر کی، بۇ تاثیرلی فعللر دۇرد چئشیدلی «دیر ۴» شکیل چیسیدە
آرتیرماق اولار، بئله کی، اولار گئنهده تاثیرلی قالار. مثال: ایشلهتدیر، اۇختودور...لاکن
اجبار اولار.

(۲) آر ، ار: صامتله بیتن تک هنجالی تاثیرسیز فعللر «آر ، ار» علاوه اولدوقدا
تایرلی فعللر یارانار. مثال: چئخ ← چئخار ؛ قۇپ ← قۇپار ؛...
همین بو فعللر «ت» عنصروده علاوه اولسا، فعلین معناسینا هئچ بیر دهگیشیکلیک
وئرمز. مثال: چئخارت ، قۇپارت ،...

قنئد اولونمالیدیر کی، بو فعللرده ایکینجی ، غیر فعال فاعیل یاراتماق اۇچون اولارا
دۇرد چئشیدلی «دیر ۴» علاوه ائتدیکده اولارین آراسینا «ت» عنصرونو مطلق
آرتیرماق لازیمدیر. مثال: چئخارتدیر ، قۇپارتدیر.

(۳) یر ۴ (یر ، یر ، ۆر ، ۆر):

صامتله بیتن بعضی تاثیرسیز فعللر بو شکیل چیلری علاوه ائتمکله تاثیرلی فعللر دۆزه-
لیر.

مثال: قاچ ← قاچیر ؛ آش ← آشیر ؛ بیش ← بیشیر ؛ اۇچ ← اۇچور ؛ دۆش ← دۆشور ؛
بیت ← بیتیر ؛...

بو فعللرده ده «ت» عنصر علاوه اولونسا، معنالاریندا هئچ بیر دهگیشیکلیک مئیدانا
گلمز. مثاللار: قاچیرت ، اۇچورت ، دۆشورت ، آشیرت ،...

بعضا صامتله بیتن تاثیرلی فعللردهده همین شکیل چیلری آرتیرماق اولار کی، معنالاریندا
فرق اولماز. مثال: ایچ ← ایچیر ← ایچیرت

قئید ائتمک ضروریدیر کی، «آر ۲» و «یر ۴» شکیلچیلری دیلیمیزده عین زاماندا تاثیرلی و تاثیرسیز فعللرین ایندیکی و مضارع زامانلاریندادا ایشلنیر، «ت» عنصرنو علاوه ائتدیکده بۇ دولاشیقلیقلار تامامیله آرادان قالخیر. دئمک بو شکیلچیلرله «ت» حرفینین ایشلنمەسی دیلیمیزین انکشافی و اینجەلشمەسینەده موثر دیر.

(۴) دیر ۴ (دیر ، دیر ، دۇر ، دۇر):

بو شکیلچیلر هم خبر علامتلیریدیر (سۆز دهگیشدیرن)، همده فعللری تاثیرلی حالا سالارکن، ایکی مسئلهیه فیکیر وئرمک لازیمدیر:

الف) بو شکیلچیلر بۆتون تاثیرلی لیک درجه سینی داهادا آرتیرماقلا فعله ایکینجی بیر غیر مستقیم تاماملیق یاراتماغا خدمت ائدیر. مثلاً: بو کتابی حسنه یازدیر. جمله سینه تاثیرلی «یاز» فعلی ایکی قات تاثیرلی اولدوغو اوچون (یازدیر) جملهیه غیر مستقیم تاماملیق (حسنة) سۆزو آرتیریلیمیشدیر. بیر نچه مثال: وۇردور. دۇیدور. چىخارتدیر. ایشلەتدیر،... (اجبار نوع اولور)

ب) بو شکیلچیلر بۆتون تاثیرسیز معلوم، قاییدیش و قاریشیلیقلى فعللری، هئچ بیر «اجباریت» مضمونو ایفاده ائتمەدن، تاثیرلی فعل ائدیر.

تائیرسیز معلوم فعللره مثال:

اسدیر ، دیندیر ، چیمدیر ، چاشدیر ، قالخ- قالدیر ، سۇلدور ، دۇلدور ، سۇسدور ، جۇشدور ، گۇلدور ، اۇلدور ، کۇسدور ،...

تائیرسیز قاییدیش فعللره مثاللار:

یۇیون دور ، دئیین دیر ، سۇیون دور ، بیلیندیر ، سئویندیر ،...

تائیرسیز قارشیلیقلى فعللره مثال:

قۇيونلار داغدا

آزربايجان بابكلر و ستارخانلار

اوشاقلار باغچادا

باجيم الجك

بو شعرى فضولينين ديوانيندا

كيم ختايينين شعرلرينى

حيدر بابانى شهريار

تاپشيريقي: متنى كۆچورن و نقطه‌لرين يئرینه، معترضه‌ده كى سوالا اۇيغون اولان سۆز يازين و تاثيرلى فعللرين آلتيندان بير و تاثيرسيزلرين آلتيندان ايكي جيزيق چكين:

هاوا برک تۇتولدو (هارانى؟) بۇلود بۆرودو

ياغيش ياغدى، سئل آتلاندى و ... (هارانى؟) سۇ باسدى، قۇجا كندلى بۇنو گۇروب، ... (هاردان؟) چىخدى

بيچين وقتى كندچى (كىملرى؟) كۇمگه چاغيردى.

كيم (نهيى؟) بيلمه‌سه، اوزونو تحقير ائدر.

آتا اولمايان آتا (نهيىنى؟) بيلمز. /مئل/

آجى (نه ائتمه؟)، تۇخو (نه ائتمه؟) /مئل/

آداما (نهيى؟) بير دفعه دئيرلر. /مئل/

چشمه‌لرين (نهيى؟) سريندى.

بو ايل باغلار يميزين (نهيى؟) بۇلدور.

مكتبلىلر ساعى اۇن ايكىده ... (ھارا؟) قايىدىب ... (نەلرىنى؟) يئىرلر.
اۇشاق ... (نەيى؟) اۇنادىر.

فعللرین نواعلاری

هر ایشین بیر ایش گۆرهنی (فاعل)، بیرده (تائیرلی فعللرده مفعول) یعنی واسطه‌سیز تاماملیغی اۇلار. بو ایکی عاملین بیرینین اۇلوب اۇلماماسی، اۇنلارین نئجه اۇلماسی و هابئله بیر- بیرینه مناسیبتی فعللرین مختلف نواعلارینی یارادار. فعللرین آشاغیداکی نواعلاری وار:

(۱) معلوم نوع

اگر فعلین ایش گۆرهنی معلوم اۇلسا، اۇنا معلوم فعل دئیرلر. هم تاثیرسیز، همده تاثیرلی فعللر معلوم اۇلار. مثلا: آقشین گلدی. جمله‌سینده، گلدی، فعلی تاثیرسیزدیر، همده معلوم‌دور، چونکو ایشی گۆرن، آقشین، معلوم‌دور. سۆنمز درسینی اۇخودو، جمله‌سینده «اۇخودو» فعلی تاثیرلیدیر، همده معلوم‌دور، چونکو ایشی گۆرن، سۆنمز، معلوم‌دور.

(۲) مجهول نوع

اگر ایش گۆرن معلوم اۇلماسا، فعله مجهول دئیرلر. بۇ فعللرده مفعول، یعنی واسطه‌سیز تاماملیق فاعلین یئرینی تۇتار و نایب فاعل آدلانار. بۇنا گۆرده واسطه‌سیز تاماملیغی اۇلمايان تاثیرسیز فعللرین مجهول نوعو اۇلماز و یالنینز تاثیرلی فعللرین مجهول نوعو اۇلار.

مثلا: «محمد علی شاه ایراندان قۇوولدو» جمله‌سینده اصل ایش گۆرن معلوم دییل. بۇنا گۆرده واسطه‌سیز تاماملیق اۇلان «محمد علی شاه» فاعلین یئرینی تۇتموشدور و ظاهیرده ایش گۆرن و مبتدا آدلانیر.

مجهوللوق آنلامی فعللرین اصلینده اولمور، بلکه معین شکیلچیلر واسطهسیله تاثیرلی فعللر مجهول اولور و تاثیرسیز فعللر اولجه تاثیرلی اولار و اوندان سونرا اونلاردان مجهول نوع عمله گلر. دیلیمیزده معلوم فعللری مجهول انتمک اوچون ایشلهنن شکیل-چیلرین ان مهملری بونلاردیر:

(۱) دورد چنشییدی یل ۴ (یل ، یل ، ول ، ول):

بۇ شکیلچیلر ساده تاثیرلی فعللرین کؤکلرینه علاوه اولوب اونلاری مجهول اندر و اگر فعلین کؤکو سسلی ایله بیتسه، ایکی سسلی یان- یانا گلدیگی اوچون، فعل ایله شکیلچی آراسیندا بیر «ی» سس سیزی ده علاوه اولار.

مثاللار: یازدی ← یاز + یل + دی = یازیلدی

دندی ← دئ + ییل + دی = دئییلدی

اؤیدو ← اؤی + ول + دو = اؤیولدو

سؤیدو ← سؤی + ول + دو = سؤیولدو

یئدی ← یئ + ییل + دی = یئییلدی

(۲) دورد چنشییدی یل ۴ (ین ، ین ، ون ، ون) :

بۇ شکیلچیلر ساده فعللرین داها چوخ کؤکلری «ل» حرفیله بیتن لرینه علاوه اولاراق، اونلاردان مجهول فعللر یارادار. مثال:

بیلدی ← بیل + ین + دی = بییلیدی

آلدی ← آل + ین + دی = آلیندی

بۇلدو ← بۇل + وند + دو = بۇلوندو

يۇلدو ← يۇل + وند + دو = يۇلوندو

سالدی ← سال + يند + دی = سالىندى

قىلدى ← قىل + يند + دی = قىلىندى

سىلدى ← سيل + يند + دی = سىلىندى

دلدى ← دل + يند + دی = دلىندى

بۇندان علاوه بۇ شكىلچىلر بىر سىرا كۆكلرى سسلى ايله بيتن فعللره علاوه اولاراق،
اۇنلاردان مجهول فعللر يارادار. آنجاق يان- يانا گلن ايكى سسلىدن بىرى دۆشر. مثال:

اۇخودو ← اۇخو + ن + دو = اۇخوندو

تۇخودو ← تۇخو + ن + دو = تۇخوندو

دارادى ← دارا + ن + دی = داراندى

قۇرودو ← قۇرو + ن + دو = قۇروندو

يۇخاريدا گۆستردىك كى تاثيرسىز فعللر اولجه تاثيرلى و اۇندان سۇنرا مجهول اولار.
يعنى اولجه اۇنلارا تاثيرلى فعل شكىلچىسى «ير ۴» ى آرتىرار و اۇندان سۇنرا «يل ۴»
شكىلچىسىنى علاوه ائدرلر. مثال:

قاچ ← قاچير ← قاچيريل

يات ← ياتير ← ياتيريل

گل ← گتير ← گتيريل

اۇچ ← اۇچور ← اۇچورول

دۆش ← دۆشور ← دۆشورول

«گنت» و «باخ» فعللرینه مجهول علامتى علاوه اولايلىسهده (گنديلىدى ، باخيلدى)
اۇنلار مجهول فعل دگيل، شخصسىز(مبتداسىز) جمله دۆزلىرى.

يۇلا گنديلىدى. ايشه باخيلدى.

يۇخاريدا گۆستريلىن يۇللار و شكيلچيلرله ساده فعللردن مجهول نوع ياراناردى، لاکن
دۆزلىتمه فعللردن يالنىز «لا ، له» ايله دۆزلىنلر تاتيرلى اولور و بۇنا گۆرمده فقط
اۇنلاردان مجهول نوع دۆزلىتمک اۇلار. بۇ فعللردن «ين ۴» شكيلچيسى واسطهسىله
دۆزلىر، انجاق شكيلچينين «ى» حرفى دۆشور.

مثال: باغلاندى ، ياغلاندى ، داغلاندى ، آياقلاندى ، يۇخلاندى ، ايزلندى ، گۆزلندى ،
اۇدلاندى ، سۇلاندى ، ديللندى ، گۆللندى ...

همين بۇ فعللره مجهول فعل علامتى «يل ۴» ده علاوه ائتمک اۇلار. مثال: يۇخلانيلدى ،
ايزلەنيلدى...

معاصير ديليميزده بۇ سۇن مجهول فعللر هر ايكى شكيلده ايشلنير.

مثال: باغلاندى ← باغلانيلدى ، يۇخلاندى ← يۇخلانيلدى

(۳) قايیدیش نوع

اگر فعلین مضمونو ائله اولا کی، ایشین نتیجەسى دە ایش گۆرەنین اۆزونون اۆستونە قايیدا، بئله فعللرە قايیدیش فعللری دئییلیر. دئمک، بۇ فعللر مجهول فعللرین عکسینەدیر. بۇ فعللردە تاماملیق اولماز.

مثلاً: یۇیوندو ، سۇیندی ، دئییندی ، گئییندی ، سۆرونودو ، بیلیندی ، اۆیوندو ، دۆیوندو قايیدیش نوع فعللری تاثیرلی فعللردن معین شکیلچیلرین واسطەسەیلە دۆزەلر. بۇ شکیل-چیلرین مەملری بۇنلاردیر:

(۱) دۆرد چئشیدلی ین ۴ (ین ، ین ، ۆن ، ۆن):

بۇ شکیلچیلر مضمونو مناسیب اولان تاثیرلی فعللرین کۆکلرینە علاوه اولوب قايیدیش فعلی دۆزلدر. مثلاً: سۆ + ین + دی ← سۆیندی ؛ گۆرونودو ، یۇیوندو ، اۆیوندو ، دۆیوندو ، سۆرونودو ، دەلیندی

(۲) دۆرد چئشیدلی یل ۴ (یل ، یل ، ۆل ، ۆل):

بۇ شکیلچیلردە بعضی تاثیرلی فعللردن قايیدیش فعلی عملە کتیرر:

مثلاً: آچ + یل + دی ← آچیلدی ؛ اۆزولدو ، بۆزولدو ، جیریلدی ، وۇرولدو

گۆردوگونوز کیمی قايیدیش نوعو شکیلچیلرە مجهول نوع فعللری شکیلچیلری عینی-دیر. لاکن بۇنلاری جملە داخлінده بیرى بیریندن سئچمک چۆخ آساندیر. اگر جملەده ایش

گۆرن معلوم اولماسا، فعل مجهول دور، اما اگر جمله نین فاعلی معلوم اولسا، و ایشین نتیجه سی ایش گۆره نین اۆستونه قاییتسا، فعل قاییدیش نوعون داندیر.

مثلا: «گۆل بۇداغیندان اۆزولدو» جمله سینده ایشی گۆرن معلوم دئییلدیر، بۇنا گۆره ده «اۆزولدو» فعلی مجهول دور، لاکن «اۆرگیم اۆزولدو» جمله سینده ایشی گۆرن «اۆرگیم» دیر و «اۆزولدو» فعلینین نتیجه سی ده اۆنون اۆستونه قاییدیر، بۇنا گۆره ده بو فعل قاییدیش نوعون داندیر. عینی سۆزلری «قاپی آچیلدی» و «گۆل آچیلدی» جمله لری و هابئله «قاپی برک وۇرولدو» و «کرم اصلی یه وۇرولدو» و سایر جمله لری باره- ده دئمک اولار.

یۇخاریدا قنید ائتدیک کی، قاییدیش فعللری یالنیز تاثیرلی فعللردن دۆزملر، اۇنا گۆره کی، بۇنلاردا مفعول لازیم دیر کی، فاعیل اۆنون یئرینی تۇتسون.

قاییدیش فعللری، یۇخاریدا گۆستریدیگیمیز کیمی، مستقیم تاماملیغا مالیک اولای بیلمز. اۇنا گۆره کی، ایشین نتیجه سی بۇ فعللرده فاعیلین اۆزونه قاییدیر و مفعولا حاجت اولمور. لاکن معاصیر دیلیمیزده، خلق داخلینده بعضا قاییدیش شکیل چیسینه مالیک اولان فعللر مستقیم تاماملیق ایله ایشلنیر، یعنی تاثیرلی فعل اولور. مثلا: آسلان پالتارینی گئییدى. عاریف پالتارینی سۆیوندو.

بۇ جمله لرده «گئییدى» و «سۆیوندو» فعللری شکیلجه قاییدیش فعل دیر، لاکن مستقیم تاماملیغا مالیک اولدوقلاری اۆچون تاثیرلی فعل حساب اولور و بۇنا گۆره ده قاییدیش فعلی اولماقدان اۇزاقلاشیرلار. بئله فعللر قاییدیش نوعو آدلانا بیلمز.

۴) قارشىلىق نوع (متقابل)

اگر فعلين معناسى ائله اولسا كى، ايشى ايكى متقابل شكىلده گورسەلەر، بئله فعللەر قارشىلىق نوعو دىيىلىر. مثلاً «يازىشماق» فعلينده ايكى نفر قارشىلىقلى شكىلده بىرى-بىرىنە مکتوب يازار. بۇرادا هر ايكى نفر هم ايشى گۇرن، همده ايشين نتيجهسینه معروض قالانديرلار. قارشىلىق نوعو فعللرينى دۆزلىتمك اوچون فعللرين كۆكونه دۇرد چىشىدلى «يش» شكىلچىلرينى علاوه ائدرلر. مثلاً: گىرىشىدى = گىر + يش + دى ؛ يازيشدى ؛ وۇروشدو ، گۇروشدو ...

فعلين كۆكو سسلى ايله قۇتارسا، ايكى سسلى يان-يانا گلهبىلمەدىگى اوچون، شكىلچىلرين سسلى حرفلرى دۇشر. مثلاً: مەله + يش + دى = مەلەشىدى ، بەلەشىدى ، بۇلاشىدى ، دالاشدى ، ياراشدى ، دىرشدى ...

بو فعللرى همين «يش۴» شكىلچىسىلە دۆزەلن فعلى اسملرە قارىشىدىرماماق لازىمدير. مثلاً: آلىش ، ساتىش ، چاغىرىش ، بىلدىرىش ...

بۇنلار بىرى-بىرىندىن آيىرماقدان اۆترو فعللرە شىخ سۇنلوقلارى آرتىرماق مۇمكىن اۆلدوغو حالدا، اسملرە حال و منسوبىت شكىلچىلرى علاوه ائتمك اولار.

قۇيد اولونمالىدير كى، همين شكىلچى و يا اونا ياخين شكىلچىلرە بيتن فعللرين هامىسى قارشىلىقلى نوع اولمور. بۇ جەتدن بۇ فعللرين آشاغىداكى دستەلرى وار:

۱) مستقل معنایا مالیک اولان ساده فعل كۆكلرينە «يش۴»، «آش۲» و «ش» شكىل-چىلرينى آرتىرماقلا دۆزەلن فعللر قارشىلىقلى فعللردير. مثلاً: آتىش ، يازىش ، سۇيش ، دۇيىش ، گزىش ، وۇروش ، اۇپوش ، گۇروش ، دالاش ، مەلش ...

۲) «لاش ، لش» شكىلچىلرە دۆزەلن فعللر مضمونجا قارشىلىق معنا ايفاده ائدير. سۇزلىش ، دىللەش ، مصلحتلىش ، صحبتلىش ، اوزلىش ، آياقلاش ، داشلاش ، اللش ...

۳) وقتىلە مستقىل معنایا مالیک اۆلموش، لاکن معاصیر دیلیمیزده مستقىل معنایا مالیک اۆلمایان سۆز کۆکلرینه «یش۴» آرتیرماقلا اۆنلاردان قارشىلىقلى نوع فعللر یارانیر. مثلاً: باریش ، یاریش ، گۆلش (گۆلش معناسیندا) ، تۆققاش

بۇ فعللر بۇ گۆنکۆ دیلیمیزده قارشىلىق فعل ساییلماقدادیر، لاکن اۆنلاری، بیرینجی نوع کیمی، شکیلچی و کۆکه آییرماق اۆلماز.

۴) دیلیمیزده «ش» حرفیله بیتن، یعنی شکیلجه قارشىلىق فعله بنزمین بیر سیرا فعللرده واردیر کی، اۆنلاردا هنج بیر قارشىلىق مضمون یۆخدور. بۇنلارین اۆزلری قارشىلىق مضمونو وئرمهدیگی کیمی، اۆنلارا قارشىلىق شکیلچیلرینی ده قوشماق اۆلماز.

مثلاً: چالیش ، آلیش ، آراش ، دئش ، انش ، بییش ، دۆش ، شاش ، سۆروش ، سۆوروش ، یاناش ، قیزیش ، بیتیش ، ازیش ، قاتیش ، چاتیش ، دولاش ، اوزوش ، ... بو فعللره، هر هانسی فعل شکیلچیلرینی قوشساقدا، اۆنلار قارشىلىق معناسی ایفاده ائدهبیلمزله.

۵) دیلیمیزده بیر سیرا ائله فعللرده واردیرکی، اۆنلاردا قارشىلىق شکیلچیلری واردیر، لاکن اۆنلاری کۆک و شکیلچی آییردیقلا کۆکلری تامامیله باشقا معنایا مالیک اۆلور و فعلین موجود معناسیله هنج بیر علاقەسى اۆلمور. بۇ فعللر شکیلجه قارشىلىق فعللرینه بنزمسلرده، معناجا قارشىلىقلى نوع ایله هنج بیر ایلگیلری یۆخدور. مثال: یاپیش ، چالیش ، قاریش ، آلیش ، داراش ، ...

قارشىلىق فعللر اساسا تاثیرلی فعللردن دۆزلیر و نوع شکیلچیسی علاوه ائندن سۇنرا، مفعول طلب ائتمهدیکلری اۆچون، تاثیرسيز اۆلورلار. بۇ فعللری یئنین تاثیرلی ائتمک اۆچون اۆنلارا «دیر۴» شکیلچیسینى آرتیرماق لازیمدیر. مثال: باریشدیر ، وۇرۇشدور ...،

(۵) اجبار نوع

دېلیمیزده ائله فعل نوعودا واردیر کی، اۇندا ایش بیر نفرین امری، خواهشی، مصلحتی و یا تدبیری ایلله ایکینجی و یا ایکینجی شخصین یۆلله اۆچونجو شخص طرفیندن اجرا اۆلور.

بئله فعللره اجبار نوعو دئییلیر. بۇ فعللر یالنیز تاثیرلی فعللردن دۆزلر و تاثیرلی ده قالار. اجبار نوعو فعللرینی دۆزلمک اۆچون همان شکیلچیلردن استفاده اۆلونا کی، تاثیرسیز فعللر دۆزلدنده استفاده اۆلونا.

مثلاً: آت ← آتدیر

اؤخشا ← اؤخشات ← اؤخشاتدیر

قاچ ← قاچیر ← قاچیرتدیر

اؤخو ← اؤخوت ← اؤخوتدور

ایشله ← ایشله ← ایشله تدیر

قئید اۆلونا لیدیر کی، «بیلدیرمک» فعلی اجبار نوعو اۆلوماسادا، ایشین ایکینجی و اۆچونجو ایجراچیسی اۆلوماسادا، اۆنون «بیلیمک» فعلینده فرقی واردیر. بۇ فرق اۆندان عبارتدیر کی، «بیلیمک» فعلی یالنیز «نهی؟» سوالینا جواب وئردیگی حالدا، «بیلدیرمک» فعلی هم «نهی؟»، همده «کیمه؟» سوالارینا جواب وئیر.

بیلدیردیم. نهی؟ سیرری ؛ بیلدیردیم. کیمه؟ دوستوما

دئمک اجبار نوعو شکیلچیسی قبول ائتمیش «بیلدیرمک» فعلی فاعیل، مستقیم تاماملیق و غیر مستقیم تاماملیق طلب ائدیر، لاکن اؤ فعل ایکینجی ایش گۆرن ایسته میر، یعنی اۇندا اجبار نوعو آنلایبیشی یۆخدور.

لاكن مثلا «يازديرماق» (يازديرديم) فعلينده يۇخاريدا كى آنلايشلاردان علاوه ايکينجى ايش گۆرنده واردير، يعنى فعل اجبار نועونداير. «يازديرديم» فعلى نهلر بيلديرير؟ بۇ فعلده بۇ آنلايشلار واردير:

(۱) ايشى گۆرن (فاعيل). كيم يازديردى؟ من يازديرديم.

(۲) مستقيم تامامليق. نهى؟ نهى يازديرديم؟ مكتوبو يازديرديم.

(۳) غيرمستقيم تامامليق. كيمه؟ كيمه يازديرديم؟ آتما يازديرديم. (گۆندرديم)

(۴) ايکينجى غير مستقيم تامامليق و يا اصيل ايش گۆرن، اصيل فاعيل كى، «كيمه؟» سوالينا جواب وئيرير. مكتوبو دۇستوما يازديرديم، يعنى دۇستومو مجبور ائتديم كى، مكتوبومو يازسين.

تاپشيريقي: معلوم فعللرى مجهول و مجهول فعللرى معلوم شكيلده دفتريره يازين:

آپارديم، تۇتولدون، قازدى، دۆزولدولر، اۇخوندو، چكدى، چالديز، سۆرولدون، آلىندى، قالادىق، سۆيولدوز، بيلديم، دارتيلدى، قاتدين، بيچيلدى، درديك

تاپشيريقي: فعللرين تاثيرلى و يا تاثيرسيز اولدوغونو معين انديب تاثيرلى فعللردن مجهول نوع دۆزلديب دفتريره يازين:

گۆرمك، آتماق، سۇلماق، سۇلاماق، يىتشمك، وۇرماق، تۆكمك، اۆزمك، كۆسمك، قۇرخماق، علاج ائتمك، داريخماق، سۆرمك، گللك

تاپشيريقي: فعللرى قايبديش نوعونا چئويريب دفتريره يازين:

دئمك، بۆرومك، وۇرماق، چكمك، اؤيمك، سرمك، سۇخماق، يۇزماق، گۆرمك، آچماق، سئومك

تاپشیریق: مجهول فعللری قاییدیش فعللرە چئویریب دفتریزە یازین:

گۆرولمک ، سۆرولمک ، دۆیولمک ، سۆرتولمک ، یۆیولماق ، دئیولمک ، گئیولمک ، سۆیولماق ، چکیلماق.

تاپشیریق: دئمک فعلیندن قارشیلیق نوع دئییشمک اولور و اونون سببینی ایضاح ائدین .

تاپشیریق: فعللرین قارشیلیق فورماسینی دۆزلدیب دفتریزە یازین:

دیدمک ، گۆلمک ، قاتماق ، آتماق ، دۆیمک ، یارماق ، گلמک ، تۇتماق ، اۇچماق ، دیرەمک ، قاپماق ، تاپماق ، یازماق ، گیرمک ، چکمک

تاپشیریق: کۆچورون و قارشیلیق فعللرین آلتیندان خط چکین:

آیدین تلفوندا دانیشدی.

قۇیون- قۇزو بیرى – بیرینه قاریشدى

ایکی دوست بیرى- بیرینی گۇرجک قۇجاقلاشديلار

سۇلماز لا چىچک جىناق چكىشديلر

دۇوشانلا ايت سۇيوروشدولر

بیردن قۇيونلار مەشديلر

ایکی دوشمن بیرى- بیرینی ازیشدیرديلر

نجار تختەنى دئشدى

هامى هر طرفدن تۇكولوشدو

آیدین ایپی انشدى

کندچیلر اکدیكلری بۇ غدانى بۇلوشدولر

اۋدون آليشيپ ياندى

تاپشيريىق: فعللىرى اولجە تائيرلى اندين و اۋندان سۇنرا اۋنلاردان اجبار نوع دۈزلديب
دفترىزە يازين:

سۇنمىك ، اۋتورماق ، اسنەمىك ، دۇنمىك ، قاچماق ، بيخماق ، مينمىك

تاپشيريىق: جملەلرە كى مجهول، قاييديش ، قارشىلىق ، و اجبار فعللرينين هر بيرينى بير
ستوندا دفترىزە يازين:

يائى گيرندن بئله ايسىتى گۇرونمەميشدى

صباح فطر بايراميدير چۈنكو آى گۇرونودو

دۇمان چكىلير

سۇلماز معلیمی دینلەدى و بيرآز دۇشوندو

ايپ قيريلدى

اۋزاقدان ماشينين سسى ائشيديلدى

ننەسى ائلنازا شيرين بير ناغيل دانيشيردى

خياباندا حرکت دايانديريلميشدى

هامى نوروز بايرامينا حاضيرلاشيردى

اۋشاقلارا تازا پالتار تىكديريرلر، بۈيوكلر پالتارلاريني دگيشديرمجكلر

ايكى دشمن بيرى- بيريله قارشىلاشدى

آناديلىنى اۋزون اۋيرن و بيلمەيەنە اۋيرت

سدین تىكىنتىسى باشا چاتديريلير.

آخسام اولاندا عائله عضولرى اوز ائولرينه يىغىشىدىلار

زلزله اولاندا قوردلار اولاشارلار

مشروطه بايرامى هر ايل بايرام ائىلىر.

آزادلىق اوچون مبارزه آپاريلمالىدير

آمريكا حكومتى آفريقالىلارى بىرى- بىرىنه قىردىرير

تجزيه: صرف جەتدن كەلمەلەر و اۇنلارین حصەلەرىنى بىر- بىر گۇستەرمگە تجزیه دئییلر.

مثلا: «انسان دۇغما دىلىنى سئور» جملەسى بئله تجزیه اولار:

انسان	اسم + عمومى + غيرمجرد + تك
دۇغما = دۇغ + ما	فعلى صفت + مصدرى « دۇغماق » + « ما » فعلدن اسم و صفت دۆزلدن شكىلچىسى
دىلىنى = دىل +ى + نى	اسم عمومى + غيرمجرد + تك + «ى» منسوبيت علامتى + اوچونجو شخص تك + «نى» تاثيرلىك حال شكىلچىسى
سئور = سئو + هر	فعل + مصدرى «سئومك» + معلوم + خبر شكىلى + گنىش زامان + اوچونجو شخص تك

تاپشيريقي: آشاغىداكى جملەنى اولجە سس قۇرولوشو و اوندان سۇنرا صرف قۇرولوشو
جەتدن تجزیه ائىدىن:

آداملىغىن قيمەتلەندىر كى ، آدام سايىلاسان. يۇخسا هر يۇردە تحقىر اولوناجاقسان.

فعللرده زامان

ایش و یا حرکت زامان خارجینده اؤلا بیلمز. فعل زامان سیز اولماز. زامان فقط فعله مخصوصدور. زامان یا کئچمیش، یا ایندی و یا گلهجک اولایلیر. زامان ایکی ایش آراسینداکی (حال حاضیر و ایشین ایجرا وقتی) زامانی معینلشدیریر. بۇ او دئمکدیرکی، مختلف زامانلار یالنیز ایندیکی زامانلا مشخص اندیلهیلر، بۇنسوز کئچمیش و گلهجک زامانی تعیین ائتمک اولماز. کئچمیش و یا گلهجک زامانلار آنجاق ایندیکی زامانا نسبت کئچمیش و یا گلهجک ساییلیر.

دیلمیزده مختلف زامانلار بیر سیرا شکلچیلر واسطهسیله بللهر کی، فعللرین کؤکلرینه قوشولار. بۇ شکلچیلر آشاغیداکی لاردان عبارتدیر.

(۱) کئچمیش زامان

بۇ زامان ایش و حرکتین کئچمیشده باش وئردیگینی بیلدیریر. کئچمیش زامانین چئشیدلری و جۆر به جۆرلوگو جهتن دیلمیز دۆنیانین ان گؤجلو و زنگین دیللریندن بیریدیر. عالمریمیز گؤستریرلر کی، دیلمیزده ایگیرمی دۆرده قدر مختلف معنالی کئچمیش زامان واردیر.

کئچمیش زامانین ان چۆخ ایشلهنن و مهملری بۇنلاردیر.

الف) شەھودى كۈچمىش (ماضى مطلق)

بۇ كۈچمىش زامان ايشين كۈچمىشده باش وئريب قۇرتارديغىنى بىلديرر. بۇرادا خبر وئرن
اۋزو ايشين ايجراسىنين شەھدى اولموش و ايندى اوندان خبر وئيرر.

اۋنون شكىلچىلرى دۇرد چۈشىدلى «دى، دى، دى، دۇ، دۇ» دن عبارتديركى، فعلين كۈكونه
قۇشولار، مثلاً: آچ + دى ← آچدى ؛ گلدى ، وۇردو ، گۇردو . بۇ كۈچمىش زامانين
اينكار علامتى «ما ، مه» ديركى، بلاواسطه فعلين كۈكونه قۇشولار .

مثلاً: آچ + ما + دى ← آچمادى ؛ گلمەدى ، وۇرمادى ، گۇرمەدى ... شەھدى كۈچمىشين
شخصلره گۇره تصريفىنى آشاغيداكى جدولده گۇروسوز. شەھدى كۈچمىشده خبر وئرن
اۋزو ايجرانين شەھدى اولدوغو اۋچون، اۋنون غۇير شەھدى شكىلى اولماز.

شەھدى كۈچمىش تصريفى

شخصلر	تصديق	اينكار
من	اۇخو + دو + م	اۇخو + ما + دى + م
سن	اۇخو + دو + ن	اۇخو + ما + دى + ن
اۇ	اۇخو + دو	اۇخو + ما + دى
بىز	اۇخو + دو + ق	اۇخو + ما + دى + ق
سىز	اۇخو + دو + نوز = ز	اۇخو + ما + دى + نيز = ز
اۇنلار	اۇخو + دو + لار	اۇخو + ما + دى + لار

(ب) نقلی كئچمیش (ماضی نقلی)

شهودی كئچمیشده خبر وئرن اؤزو ایشین ایجرا سینین شاهیدی اولموشدور، لاکن نقلی كئچمیشده بئله دگیلدير. بۇرادا خبر وئرن كئچمیشده اولموش بیر ایشدن نقل ائدير، چۆنكو اؤزو اونون ایجرا سینین شاهیدی اولمامیشدير، یالنیز ایشین نتیجه سینى بیلدیریر.

مسئله نین تام آیدین اولماسی اۆچون آشاغیداکی ایضاحلارا فیکیر وئرمک لازیمدير:

«من یازمیشام»، «سن یازمیشان»، «اؤ یازمیش» جمله لرینه فیکیر وئرمک. بۇرادا بیرینجی شخص ایکینجی و اۆچونجو شخصلر باره ده خبر وئریر، لاکن خبر وئرن بیرینجی شخص نه اؤزو اونلارین (۲-۳ نجو شخصلر) ایشی ایجرا ائتمه لرینی گۆرموش، نه ده اؤ شخصلرین اؤزلری، بۇنا گۆره ده خبر تام نقلی شکیده وئريلمه لیدی، شاهیدلیک شکینده یۆخ. لاکن «من یازمیشام» جمله سینده مسئله باشقا جۆردور. بۇرادا «من» اؤزو ایشی ایجرا ائتمیشدير. بۇندا شبهه یۆخدور. لاکن اؤنو دینله یین طرفلر (ایکینجی و یا اۆچونجو شخصلر) ایشین ایجرا سینى گۆرمه میش و اونون شاهیدی اولمامیشلار. بۇنا گۆره ده بیرینجی شخص (اؤزو ایشین ایجرا سینین شاهیدی اولماسینا باخمایاراق) نقلی شکیده خبر وئرمگه مجبور دور، اؤنا گۆره کی، طرفلر اونون شاهیدی اولمامیشلار.

مسئله نین داها دا آیدینلاشماسی اۆچون «شهودی كئچمیش» و «نقلی كئچمیش» ی بیرى-بیريله مقایسه ائدک.

«من یازدیم» و «من یازمیشام» جمله لرینده ایشلر كئچمیشده بیرینجی شخص طرفیندن ایجرا اولونموشدور. لاکن بیرینجی جمله ده هم خبر وئرن، همده دینله یین (ایکینجی و اۆچونجو شخصلر) ایشین ایجرا سینین شاهیدی اولموشلار، بۇنا گۆره ده اونلاردا ایشین ایجرا سی باره ده هئچ بیر شبهه قالمیر. لاکن ایکینجی جمله ده دینله یینلر، انشیدنلر (سن، اؤ) ایشین ایجرا سینین شاهیدی اولمامیشلار و ایشین ایجرا سی باره ده نقلی انشیدیرلر، بۇنا گۆره ده ایناملاری درین دگیلدير.

نقلی كئچمیشده ایش كئچمیشده باش وئرمیش سەده، اُونون اثرى خبر وئریلن زامانا قدر، ایندیكى زامانا قدر قالماقدادیر.

نقلی كئچمیشین غئیر شهودى نواعلارى دا واردیر. من یازمیشام. من یازمیش ایمشام. «شهودى كئچمیش» له «نقلی كئچمیش» ین فرقینی بیلمك اۆچون قئید ائتمك اولاركى، بیرینجیده شهودیلىك، قطعىلىك آنلامى و معناسى اولدوغو اۆچون، اولار كؤمكى «ایدی» و «ایمیش» فعللری قوشماق و مركب فعللر یاراتماق اولماز، لاکن نقلی كئچمیشده قسما غیر شهودى، غیر قطعىلىك آنلامى حكم سۆردوگو اۆچون، اولار كؤمكى «ایدی» و «ایمیش» فعللرینی قوشوب مركب فعللر یاراتماق اولار. مثلا: گلیمیش ایدیم. گلیمیش ایدی...

نقلی كئچمیشین معاصیر دیلیمیزده علامتى دۆرد چئشیدلى «میش ۴» دیر. مثلا: یازمیشام ، یازمیشسان ، یازمیشدیر ، یازمیشیق ، یازمیشسینیز ، یازمیشلار. بعضا اۆچونجو شخص تكدە دۆرد چئشیدلى «دیر ۴» شكیل چیسینی ده آرتیرماق اولار. مثلا: یازمیشدیر ، یازمیشدیرلار...

نقلی كئچمیشین اینكارى كۆكه قوشولان «ما ، مه» دیر. مثلا: یازمامیشام... قدیم دؤورلردن بۇ گۆنه قدر ایكىنجى و اۆچونجو شخصلرده یۇخاریدا گۆستریلن شكیل-چیلرین یئرینه دۆرد چئشیدلى «یب ۴» شكیل چیسینی ده ایشلدرلر. مثلا: یازیبسان ، یازیبدیر ، یازیبسيز ، یازیبار ؛ آچیبسان ، آچیبدر ، آچیبسيز ، آچیبدرلار..

نقلی كئچمیش تصریفینی آشاغیداكى جدولده گۆرورسونوز:

نقلى كئچمىش تىرىقى

شەخسلەر	تەسدىق	اينىكار
مەن	اۇخو + موش + ام	اۇخو + ما + مىش + آم
سەن	اۇخوموشسان = اۇخويوبسان = اۇخوموسان	اۇخومامىشسان = اۇخومايىيسان = اۇخومايىسان
اۇ	اۇخوموش(دور) = اۇخويوب(دور)	اۇخومامىش(دور) = اۇخومايىب(دور)
بىز	اۇخوموشوق	اۇخومامىشىق
سەيز	اۇخوموشسوز(نوز) = اۇخويوبسوز(نوز)	اۇخومامىشسەيز(نەيز) = اۇخومايىسەيز(نەيز)
اۇنلار	اۇخوموشلار = اۇخويوبلار	اۇخومامىشلار = اۇخومايىبلار

ج) داۋاملى كئچمىش (ماضى استىمرارى)

بو نوع فعل ايشىن كئچمىشده اۇزون بىر مەتدە باش وئرمەسەينى بىلدۈرىدۇ. بۇ فەلەن
 علامەتلىرى دۇرد چىشىدلى « يۇردى ، يۇردى ، يۇردى ، يۇردى » و يا ايكى چىشىدلى « يۇردى
 ، يۇردى » دن عبارتدېر كى ، فەلەن كۆكۈنە قۇشولار. يازىردىم ، يازىردىن ، يازىردى ،
 يازاردىم ، يازاردىن ، يازاردى...

اينىكار علامەتلىرى ايسە « ماز ، مەز ، م » دىر. مەنلا: گەلمەزدىن ، يازمازدىم ، قاچمازدىق ،
 يازمىردىم ، گەلمەزدىك ، يازمىردىن ، يازىردىق ، يازىردىن (يازىردىز) ، يازىردىلار ،
 يازمىردىم ، يازمىردىز...

آشاغىداكى جەۋلەدە داۋاملى كئچمىش تىرىقىنى گۇرۇرسوز:

دواملى كئچمىش تىصريفى ۱

شەخسلەر	تەسدىق	اينىكار
مەن	گۇر + ۆردو + م	گۇرمەيىردىم = گۇرموردوم
سەن	گۇر + ۆردو + ن	گۇرمەيىردىن = گۇرموردون
ئو	گۇر + ۆردو	گۇرمەيىردى = گۇرموردو
بىز	گۇر + ۆردو + ك	گۇرمەيىردىك = گۇرموردوك
سەيز	گۇر + ۆردو + نوز (ز)	گۇرمەيىردىز (نەيز) = گۇرموردوز (نوز)
اونلار	گۇر + ۆردو + لر	گۇرمەيىردىلر = گۇرموردولر

دواملى كئچمىش تىصريفى ۲

شەخسلەر	تەسدىق	اينىكار
مەن	گۇر + ەردى + م	گۇر + مەزدى + م
سەن	گۇررىدىن	گۇرمزدىن
ئو	گۇرردى	گۇرمزدى
بىز	گۇرردىك	گۇرمزدىك
سەيز	گۇررىدىز (نەيز)	گۇرمزدىز (نەيز)
اونلار	گۇررىدىلر	گۇرمزدىلر

قئید ائتمک لازیمدیرکی، دورد چئشیدلی «یردی۴» و ایکی چئشیدلی «آردی۲» شکیل-
چیلرینده اصل داواملیلیق علامتی «یر۴» و «آر۲» دیر، «دی۴» ایسه «شهودی
کئچمیشین» علامتی دیر، اساس کئچمیش زامان علامتیدیر.

داواملی کئچمیشین ایکی نوعو بارهده قئید اولونمالی دیر کی، اولنلارین آراسیندا معین فرق
واردیر. بۇ فرق اوندان عبارتدیر کی، بیرینجی نوع نسبتا یاخین کئچمیشده بیر ایشین
داوام ائتدیگینی بیلدیریرسه، ایکینجی نوع اولدوقجا اوزاق کئچمیشده، اوزده اوزون
سۆرهلی بیر زاماندا ایشین باش وئرمه سینی بیلدیریر.

بۇ فرقی عیانی گۆرمک مقصدیله مثالا مراجعه ائدک.

کئچن ایل بۇ زامانلار دارالفنوندا اوخویوردوم. بیلدیر بۇ زامان استراحتگاهدا استراحت
ائتدیردیم. دۆن بۇ وقت ائوده یاتیردیم...

اوشاقلیقدا هر گۆن بۇ داغلاری گزردیم. گنجلیکده هر گۆن ایدمان مئیدانیندا چالیشاردیم.
قدیملر گنجلر تعطیل گۆنلری و بايراملاردا گۆله شردیلر...

بیرینجی مثاللاردان گۆروندوگو کیمی ایش اول اوزاق کئچمیش دییل، نسبتا یاخین
کئچمیشده باش وئیرر، بۇندان علاوه بۇنلاردا ایشین داواملیلیغی چوخدا اوزون زامان
سۆرمور. لاکن ایکینجی سیرا مثاللاردا اول ایش چوخ اوزاق کئچمیش زاماندا باش
وئیرر، همده ایشلر نسبتا اوزون زاماندا، اوزون مدتده داوام ائتدیر، اوزون سۆره داوام
ائتدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، ایکینجی نوعون اوزون زامان دالالت ائتمه سینین بیر سببی ده
اوندان عبارتدیر کی، اۇنون شکیل چیسى «آر۲» همده گئنیش زامان شکیل چیسى دیر کی،
بۆتون زامانلارا دالالت ائدر.

داواملی کئچمیشین هر ایکی نوعونون «غیر شهودی» شکلی ده واردیر کی، یئرینده
گۆرمجه ییک: گۆروردوم موش = گۆرورموشدوم. گۆرمیشدین = گۆرمه دینمیش.

يۇخارىداكىلاردان گۇرۇندوگو كىمى ، بۇتون دىللاردىن فرقىلى اۇلاراق، دىلىمىزدە اۆچ زاماندىن: كۆچمىش ، ايندىكى و گلەجىكدىن علاوه بىردە دۇردونجو، گۆنىش زامان آنلامى واردير كى، اۇنو يئرىندە گۇرمجىيىك.

(د) اۇزاق كۆچمىش (ماضى بعيد)

بۇ فعل ايشىن اۇزاق كۆچمىشده باش وئردىگىنى بىلدىرىر. اۇنون علامتى دۇرد چىشىدلى « مېشىدى ، مېشىدى ، مۇشدى ، مۇشدى » دن عبارتدير، بۇ شكىلچىلر «مېشايىدى» شكىلىندەده ايشلنەبىلر. بۇ فعلين اينكار علامتى «ما ، مه» دير كى، فعلين كۆكونه قۇشولار. بۇ فعلين تصريفىنى آشاغىداكى جدولده گۇرۇرسوز.

اۇزاق كۆچمىش تصريفى

شخصلر	تصديق	اينكار
من	وۇر + موشايىدى + م (وۇرموشدوم)	وۇر + ما + مېشىدى + م (وۇرمامېشىدىم/ايدىم)
سن	وۇر + موشايىدى + ن (وۇرموشدون)	وۇر + ما + مېشىدى + ن (وۇرمامېشىدىن/ايدىن)
اۇ	وۇر + موشايىدى (وۇرموشدو)	وۇر + ما + مېشىدى (وۇرمامېشىدى/ايدى)
بىز	وۇر + موشايىدى + ك (وۇرموشدوق)	وۇر + ما + مېشىدى + ق (وۇرمامېشىدىق/ايدىق)
سيز	وۇر + موشايىدى + ز/نيز (وۇرموشدوز/نوز)	وۇر + ما + مېشىدى + ز/نيز (وۇرمامېشىدىز/ايدىز)
اۇنلار	وۇر + موشايىدى + لر (وۇرموشدولار)	وۇر + ما + مېشىدى + لار (وۇرمامېشىدىلار/ايدىلر)

قۇيد ائتمك لازىمدير كى، بو زامانين ايكى چىشىدلى (جدولدىن گۇرۇندوگو كىمى) معنا و مضمون جەتدىن فرقلنىر. يعنى يالنىز «دى۴» ايله دۆزەلن نوعو اۇزاق كۆچمىشى

بیلدیریرسه، «ایدی» ایله دۆزەلن ایکینجی نوعو (وۇرموش ایدی) اۆلدوقجا اۇزاق کئچمیشی بیلدیریر.

بۇ ایکی اۇزاق کئچمیشین هر ایکیسینین «غیر شهودی» نوعودا واردیر کی، یئرینده گۆرمجهییک.

۲) ایندیکی زامان

ایندی کی زامان ایشین دانیشیلان وقت باش وئردیگینی بیلدیریر. ایندیکی زامانین علامتلی دۆرد چئشیدلی «یر، یر، وُر، وُر» دن عبارتدیر. مثلاً: آل + یر ← آلیر، گلیر، وۇرور، گۇرور...

اگر فعلین کؤکو سسلی ایله قۇرتارسا، ایکی سسلینی بیر- بیریندن آییرماق اۆچون سس- سیز «ی» حرفیده اۇنلارین آراسینا علاوه اۇلار. مثلاً: دئ + ی + یر + م ← دئییرم، اۇخویورام، انلهییرم....

ایندیکی زامانین اینکار علامتی «ما، مه» و یا فقط «م» حرفیدیر. اگر «ما، مه» اۇلسا، ایکی سسلی آراسیندا بیر سس سیز «ی» ده آرتیرماق لازیمدیر. مثلاً:

آل + ما + ی + یر ← آلماییر و اگر فقط «م» گلسه: آلمیر

آچ + ما + ی + یر + ام ← آچماییرام = آچمیرام؛ گۆرمهیییرسن، یازماییرسیز = یازمیرسیز

تبریز لهجه سینده اۆچونجو شخص تکین آخینه «ی۲» و «و۲» سسلریندن بیریده علاوه اۇلونار. مثلاً: گلیری، گۆرمورو...

دئىك خبر شىكلىنىدە اۇلان ايندىكى زامان فعللىرىندە عىن زاماندا ايكي ايش گۇرولور. مثلا «من اۇخورام» جملەسىندە هم «من» اۇخوماق ايشىنى اجرا ائدیرم، همده اۇ ايشله عىن زاماندا گۇردوگوم ايش بارده خبر وئیرم.

ايندىكى زامانيندا «غير شهودی» شىكلى واردیر کی، كئچمیش زامانى بیلدیرر.

ايندىكى زامانين تصریفی

شخصلر	تصديق	اينكار
من	وۇر + وۇر + آم	وۇر + ما + ي + ير + آم = وۇرمۇرام
سن	وۇر + وۇر + سان	وۇر + ما + ي + ير + سان = وۇرمورسان
اۇ	وۇر + وۇر + و	وۇر + ما + ي + ير = وۇرمور / و
بىز	وۇر + وۇر + وق	وۇر + ما + ي + ير + يق = وۇرموروق
سىز	وۇر + وۇر + سوز / نوز	وۇر + ما + ي + ير + سينيز / سيز = وۇرمورسوز
اۇنلار	وۇر + وۇر + لار	وۇر + ما + ي + ير + لار = وۇرمورلار

۳) گلهجك زامان

بۇ فعل ايشين گلهجكده باش وئرمجگىنى بیلدیرر. گلهجك زامانين ايكي شىكلى وار:

الف) قطعی گلهجك زامان:

بۇ شىكيل ايشين حتما گلهجكده باش وئرمجگىنى بیلدیرر. اۇنون شىكيلچىلری «آجاق ، آجک» دن عبارتدیر. مثلا: آل + آجاق + سان ← آلاچاقسان ، آلاچاقدير ...

اۋچونجو شىخىلاردا ايكي چىشىدلى «دېر» شىكىلچىسىدە علاوہ اۋلابىلر. فعلين كۆكۈ سىلىلە بىتتە «ى» حرفىدە علاوہ اۋلار.

اگر بۇ شىكىلچىلردن سۇنرا سىلىلە باشلانان شىكىلچى گلسە، سىس بۇلوموندە گۇردوگونوز كىمى، «ق» حرفلىرى «غ» و «ك» حرفلىرى «گ، ى» حرفلىرىدىن بىرىنە چىقىرىلر. مثلاً: آلاجاغام، گۇرمەجگم = گۇرمەجەيم...

گلەجىك زىمانىن اينىكار علامتى «ما، مە» دېرىكى، بلاواسطە كۆكە قۇشولار.

بۇ حالدا ايكي سىلى يان-يانا گلير و اۋنلارى بىرى-بىرىدىن آيۇرماق اۋچون بىر «ى» سىلىسى اۋنلارنىن آراسىنا علاوہ اۋلار. مثلاً: آل + ما + ى + اجاغ + ام ← آلماياجاغام؛ گۇرمەجەجگم = گۇرمەجەجەيم...

آشاغىداكى جدولده قطعى گلەجىك زىمانىن تصريفىنى گۇرورسوز.

قطعى گلەجىك زىمانىن تصريفى

شخصلر	تصديق	اينىكار
من	اۋىرنە + مەجگ + مە / يەم	اۋىرنە + مە + مە + مەجگ + مە / يەم
سن	اۋىرنە + مەجگ + سەن	اۋىرنە + مە + مە + مەجگ + سەن
اۋ	اۋىرنە + مەجگ / اۋىرنەجىكىر	اۋىرنەمەيەجىك / اۋىرنەمەيەجىكىر
بىز	اۋىرنە + مەجگ + يىك / يىك	اۋىرنەمەيەجەگىك / يىك
سىز	اۋىرنە + مەجگ + سىز / سىزىز	اۋىرنەمەيەجەكسىز / سىزىز
اۋنلار	اۋىرنە + مەجگ + لر / اۋىرنەجىكىرلر	اۋىرنەمەيەجىكلر / اۋىرنەمەيەجىكىرلر

ب) غیر قطعی گلهجک زامان

بۇ فعللر ایشین یاخین گلهجکده غیر قطعی شکیلده باش وئره جگینی بیلدیریر و علامتی «آر ، ار» دیر، اینکار علامتی ده یالنینز «م» اولار. مثلاً: یاز + آر + ام ← یازارام ، گنتمهرم؛.. اینکار فورماسیندا بعضا بو شکیلچیلر (آر ، ار) «ز» حرفینه چئوریلر. مثلاً: آچماز ، آچمازلار ، آچمازسان...

حتی بعضا «ز» حرفی دوشور. مثلاً آچماسان. فعلین کؤکو سسلی ایله بیتنده «ی» سس- سیزی ده علاوه اولار. مثلاً: اوخویارام... بو شکیلچیلرله ایشلهمن فعللر ایشین بوتون زامانلاردا باش وئرمجگینی ده بیلدیرر. بۇندا اۇنلارا «گننیش زامان» دئییلیر. مثلاً: «اکینچی بۇغدا اکر» جمله سینده «اکر» فعلی نشان وئریر کی، اکینچی هم کئچمیش ده، هم ایندی، همده گلهجکده بۇغدا اکر. غیر قطعی گلهجگین تصریفینی آشاغیداکی جدولده گؤرورسوز:

غیر قطعی گلهجک زامانین تصریفی

شخصلر	تصدیق	اینکار
من	قوو + آر + آم	قوو + م + آر + آم
سن	قوو + آر + سان	قوو + م + آز + سان (قووماسان)
او	قوو + آر	قوو + م + آز
بیز	قوو + آر + یق	قوو + م + آر + یق
سیز	قوو + آر + سیز / سینیز	قوو + م + آز + سیز / نیز (قووماسیز / نیز)
اۇنلار	قوو + آر + لار	قوو + م + آز + لار

تاپشیریق: فعللری كئچمیش زامانین شهودی، نقلی ، داواملی و اۇزاق كئچمیش لرینین
تصدیق شكلینده تصریف ائدیپ دفتریزه یازین:

آلماق ، یئمک ، سۆرمک ، دۇرماق

تاپشیریق: جملهلری اۇخویون و ایندیكى زامان فعللرین بیر ستوندا، داواملی كئچمیش
فعللری ایسه آیری ستوندا دفتریزه یازین:

اۇشاقلار هر گۆن مکتبه گئدیرلر. اۇردا درس اۇخویورلار، اۇینورلار و آخشام ائولرینه
قاییدیلر.

اۇ هر گۆن ایشلهییردی و خوشبخت یاشاییردی.

باهار گلیر، هاوالار یاخشىلاشیر، آغاجلار چیچکلنیر، داغلار، دۆزلر، و چؤلر یاشیل
دۇن گئییر.

چۇبانلار هر گۆن سحر سۆرو ایله برابر چۆله گئدر و آخشاملار ائوه قاییداردیلر.

بابک هر آخشام درس لرینی حاضیرلایاردی ، شام ائدردی و سۇنرا شیرین- شیرین
یاتاردی.

تاپشیریق: بایاتینی ازبرلهیین و فعللرینین هانسی زاماندا اولدوغونو گۆسترین.

سۇ گلر آخار، گئدر یار گلر، باخار، گئدر

نه دینەر، نه دانیشار یاندىرار، یاخار، گئدر

تاپشیریق: فعللری قطعی و غیر قطعی گلهجک زامان شکیللرینده تصریف ائدیپ
دفتریزه یازین:

قاریماق ، یئریمک ، قۇروماق ، سۆرومک ، ال چکمک

تاپشیریق: فعللری قطعی و غیر قطعی گلهجک زامانین اینکار شکلینده تصریف اندیب
دفتریزه یازین:

خدمت ائلهمک ، جاوانلاشماق ، دئمک ، دیشلهمک

تاپشیریق: فعللری کئچمیش زامانین شهودی، نقلی ، داواملی و اۇزاق کئچمیش لرینده
تصریف اندین:

قالاماق ، ائلهمک ، اۇخوماق ، سۆپورمک

تاپشیریق: جملهلری دفتریزه یازین و کئچمیش زامانلارین نواعلارینی گۆسترین.

آیلار آنادیلینی اؤیرندی

پۇلاد دۆنن مکتبه گئتمیشدی

اۇشاقلار هر گۆن مکتبه گئدیرلر

کئچن ایل مکتبلیلر گزمهگه گئتمیشدیلر

سیز درسیزی یاخشی اؤیرندیز

آتام ایشه گئتمیشدیر

آنام چۆرک آلمیشدیر

اۇشاقلار یاتدیلار

چیچک هر گۆن آتاسینا مکتوب یازیردی

اۇشاقلار قۇزولاری قۇوالایبیردیلار و قۇزولار قاجیردیلار

باجیم کئچن ایل «حیدر بابا» کتابینی اۇخوموشایدی

قایا درسینی اۇخوموشدور

اكينچى لر بۇغدانى اكىر، سۇوارىر و بېچىردىلر.

تاپشۇرۇق: شئۇردە ايندىكى زامان علامتلىرىنىڭ ئالتىندىن خەت چىكىن:

الحق مەنە بۇ كار تىجارەت ياراشمىرى

بۇكارلىق خۇش ايشىدى، و لاكن كار آشمىرى

اراجى/

تاپشۇرۇق: فەللەرى ايندىكى زامانىن تەسدىق و اينكار فۇرماسىندا تەسرىف اندىب دفتىزە يازىن:

قاجماق ، گەلمەك ، اۇدماق ، گۇرمەك

تاپشۇرۇق: فەللەرى ايندىكى زامانىن تەسدىق و اينكار فۇرمالارىندا تەسرىف اندىب دفتىزە يازىن :

يۇمەك ، سۇيەلمەك ، دىلەمەك ، قۇروماق

تاپشۇرۇق: «سۇلماز مەكتەپ گەنتەش ايدى» جەملەسى بۇلە تەجىزە اولونار:

سۇلماز	اسم + خەسەسى + تەك
مەكتەپ = مەكتەپ + ە	اسم + عەمۇمى + غەيرەمەرد + تەك + «ە» يۇنلۇك خەل شەكىلچەسى
گەنتەش ايدى = مەش ايدى	فەل + مەصدەرى گەنتەك + مەلۇم + خەير شەكلى + اۇزاق كەچمەش + اۇچۇنچۇ شەخس تەك + «مەش ايدى» اۇزاق كەچمەش شەكىلچەسى + مەركەب فەل

«كۇچن ايل ەر آخشام باغا كۇندەرىك» جەملەسىنى تەجىزە اندىن.

فعللرده بیتیشن شخص عوضلیکلری (فعلده شخص آنلایشی)

هر ایش و حرکت معین شخص و شئی طرفیندن اجرا اولونمالیدیر. نئجه کی ایش زامانسیز اولماز، شخص سیزده مؤمکون دئییلدیر. هر فعل تصریف اولاندا اونلارین آخیریندا معین شکیلچیلر واردیر کی، اونلارین شخصلرین گؤسترر. مثلا: «یازدیم» فعلینده «یاز» فعلین کؤکو؛ «دی» شهودی کئچمیش زامان شکیلچیسى و «م» بیرینجى شخص تک علامتىدير و بیلدیریر کی، ایش «منیم» طرفیمدن اجرا اولموشدور. «اوخویورام» فعلینده «اوخو» فعلین کؤکو، «یور» ایندیكى زامان علامتى و «آم» بیرینجى شخص تک علامتىدير و بیلدیریر کی، ایش منیم طرفیمدن اجرا اولموشدور. «تانیمامیشسان» فعلینده «تانى» فعلین کؤکو، «ما» اینکار علامتى، «میش» نقلی کئچمیش شکیلچیسى و «سان» ایکنجى شخص تکی بیلدیریر و ایش اونون طرفیندن اجرا اولمامیشدیر.

تصریف زامانى فعللرین آخیرینه قوشولان و مختلف شخصلری بیلدیرن شکیلچیلره بیتیشن شخص عوضلیکلری دئییلیر.

بیتیشن شخص عوضلیکلری آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

۱) بیرینجى شخص تک:

بیرینجى شخص تکیین اساس علامتى «م» دیر کی، فعلین بؤتون زامانلاری، نوعلاری و شکیللرینده ایشلهنیر.

۱) بۇ علامت فعلین شهودی کئچمیش «یازدیم»، شرطی (یازسام) و التزام- آرزو شکیلینده (گرک یازام) یالنیز «م» حرفی اولار.

۲) فعلین نقلی كئچمیش ، ایندیكى زامان ، قطعی و غیر قطعی گلهجگینده، هابئله لازیم و واجیب فورمالاریندا. همین شکیلچی «آم ، ام» شکیلنده اولار. مثلا: یازمیشام ، یازیرام ، یازاجام ، یازارام ، یازاسیام ، یازمالیام ، گلمیشم ، گورورم ، وئرمجگم ، سورهم ، بيلهسیم ، ..

۳) فعلین لازیم (یازاسی) و واجب (یازمالی) شکیللری سسلی ايله بیتیر، بونا گورمهده، ایکی سسلینی بیرى- بیریندن آییرماق اوچون، «آم ، ام» شکیلچیسی ايله فعلین آراسیندا بیر «ی» سس سیزیده علاوه اولار.

مثلا: یاز + آسى + ی + ام ← یازاسیام ؛ یاز + مالی + ی + ام ← یازمالیام ، گلهسیم ، گلمهلیم

۴) امرین بیرینجی شخص تکینده:

الف) اگر فعلین کؤکو سس سیزله قورتارسا، دورد چئشیدلی «ئیم ، یم ، وم ، وم» شکیل-چیلری ایشلهنر. مثلا: یازیم ، گلیم ، اولوم ، سوروم...

ب) اگر فعلین کؤکو سسلی ايله قورتارسا، ایکی سسلینی بیرى- بیریندن آییرماق اوچون، کؤکله شکیلچیلر آراسیندا بیر «ی» سس سیزیده علاوه اولار.

مثلا: دئ + ی + یم ← دئییم ؛ آنلا + ی + یم ← آنلايیم ؛ تۇخو + ی + وم ← تۇخویوم ؛ سورو + ی + وم ← سورویوم...

۲) بیرینجی شخص جمع:

بیرینجی شخص جمع بیتیش شخص عوضلیکلرینین اساس عنصر و «ق ، ک» دیر ، کی فعللرین سس قورولوشو و سون حرفيله علاقه دار آشاغیداکی شکیللره دؤشر:

الف) فعلین شهودی کئچمیش، التزام- آرزو (گرک یازا) و شرطینده یۇخاریدا کی شکل-
چیلر همان شکیلده ایشلنر.

مثلا: یاز + دی + ق ← یازدیق ؛ گۆر + دو + ک ← گۆردوک ؛ گرک یاز + ا + ق ←
گرک یازاق ؛ گرک ایشلهیک ، یاز + سا + ق ← یازساق ؛ ایشله + سه + ک ←
ایشلهسک

ب) فعلین نقلی کئچمیشی، ایندیکی زامانی، قطعی و غیر قطعی گلهجک زامانلاریندا «ق
، ک» حرفلریندن اول دؤرد چئشیدلی «ئ ، ی ، و ، و» شکیلچیسیده علاوه اولار.

مثلا: آل + میش + ی + ق ← آلمیشیق ؛ گلمیشیک ، آلیریق ، گلیریق ، آلاجاغیق ، گله-
جگیق (گلهجهیک) ، آلاریق ، وۇرموشوق ، گۆرموشوک ، وۇروروق ، گۆروروک

ج) فعلین لازیم (یازاسی) و واجب (یازمالی) شکیللرینده «ئ ، یق ، یک ، وُق ، وک»
شکیلچیلرله فعلین آراسیندا آیریجی «ی» علاوه اولار.

مثلا: آلا + سی + ی + یق ← آلاسیییق ؛ آل + مالی + ی + یق ← آلامالیییق ؛ گلهسیییق
، گلمهلیییق ، وۇراسیییق ، وۇرمالیییق ، گۆرهسیییق

د) فعلین امرینده: اگر فعلین کؤکو سس سیزله بیتسه، «ق ، ک» شکیلچیلریندن اول «آ ،
ه» سسلیلریده علاوه اولار. مثلا: آل + ا + ق ← آلاق ، گۆرهک ، وۇراق ،...

۲) اگر فعلین کؤکو سسلی ایله بیتسه، «آق ؛ هک» دن اول بیر «ی» سس سیزیده علاوه
اولار.

مثلا: دی + ی + هک ← دئیەک ؛ اۇخو + ی + اق ← اۇخویاق ؛ کۆرهیک ، بلهیک ،
سؤیلهیک ، الهیک ،...

۳) ايكينجى شخص تى:

بىتېش شىخىس عوضلىكلرىنىن ايكينجى شىخىس تىكىنىن اساس علامىتى «ن» دور كى،
آشاغىداكى شىكىللردە ايشلنر:

۱) شىهودى كىچمىش و شىرط (يازسا) فورماسىندا يالنىز «ن» ايشلنر.

مثلا: قال + دى + ن ← قالدین ؛ گل + دى + ن ← گلدین ؛ قال + سا + ن ← قالسان ؛
گل + سه + ن ← گلسن ؛ گۆر + سه + ن ← گۆرسن

۲) فعلین نقلى كىچمىش، ايندىكى زامان، قطعى و غير قطعى گلهجك زامانى، لازيم
(يازاسى) ، التزام - آرزو (گرک يازام) و واجب (يازمالى) شىكىللرىندە «سان ، سن»
اۇلار. مثاللار:

الف (نقلى كىچمىش: يازمىشسان ، گۆرموشسن

ب) ايندىكى زامان: يازىرسان ، گۆرورسن

ج) قطعى گلهجك زامان: يازاجاقسان ، گۆرمىجىسن

د) غير قطعى گلهجك زامان: يازارسان ، گۆررسن

ه) لازيم شىكىل: يازاسىسان ، گۆرەسىسن

و) التزام - آرزو شىكىلى: گرک يازاسان ، گرک گۆرەسن

ز) واجب شىكىل: يازمالىسان ، گۆرمەلىسن

۴) ايكينجى شخص جمع:

ايكينجى شخص جمعه بىتېش عوضلىگىنىن اساس عنصرى «ز» حرفىدىر، كى مختلف
يئرلردە جۆر به جۆر شىكىلدە ايشلنر:

الف) فعلین شهودی کئچمیشی و شرطینده یالنینز «ز» حرفی ایشلنر.

مثلا: یاز + دی + ز ← یازدیز ؛ گۆر + دو + ز ← گۆردوز ؛ یازساز ، گۆرسز ،...

ادبی دیلیمیزده بو «ز» حرفیندن اول دۆرد چئشیدلی «نئ ، نئ ، نو ، نو» شکیلچیلری ده علاوه اولار.

مثلا: یاز + دی + نی + ز ← یازدینیز ؛ گل + دی + نی + ز ← گلدینیز ؛ وۇر + دو + نو + ز ← وۇردونوز ؛ گۆر + دو + نو + ز ← گۆردونوز

ب) فعلین امرینده، کۆک سس سیزله بیتسه، بیتیشن شخص عوضلیگی دۆرد چئشیدلی «ئین ، ئین ، ئون ، ئون» و یا دۆرد چئشیدلی «ئیز ، ئیز ، ئوز ، ئوز» اولار.

مثلا: قاچ + ین (یز) ← قاچین = قاچیز ؛ گل + ین (یز) ← گلین = گلیز ؛ وۇر + ون (وز) ← وۇرون = وۇروز ؛ گۆر + ون (وز) ← گۆرون = گۆروز.

هر ایکسی بیلکدهده ایشلنر : گۆرونوز. اگر فعلین کۆکو سسلی ایله قۇرتارسا، ایکسی سسلینی بیر- بیریندن آیرماق اوچون، یۇخاریداکی شکیلچیلردن اول «ی» سس سیزی ده علاوه اولار.

مثلا: قالا + ی + ین ← قالایین ؛ اله + ی + ین ← الهیین ؛ قۇرو + ی + ون ← قۇرویون ؛ سۇرو + ی + ون ← سۇرویون = سۇرویوز ...

ج) فعلین نقلی کئچمیش، ایندیکی، قطعی و غیر قطعی گلهجک زامانلاریندا، هابتله لازیم (یازاسی)، التزام- آرزو (گرک یازام) و واجب (یازمالی) شکیللرینده دۆرد چئشیدلی «سئز ، سئز ، سۇز ، سۇز» و یا «سئنینز ، سئنینز ، سۇنوز ، سۇنوز» شکیلچیلری ایشلنر. مثاللار:

۱) نقلی کئچمیش: قاز + میش + سیز (سینیز) ← قازمیش سیز = قازمیش سینیز ؛ گل + میش + سیز (سینیز) ← گلیمیش سیز = گلیمیش سینیز ؛ اول + موش + سوز (سونوز) ←

اۆلموشسوز = اۆلموشسونوز ؛ گۆر + موش + سوز(سونوز) ← گۆرموشسوز =
گۆرموشسونوز

(۲) ايندىكى زامان: قاز + ير + سيز (سينيز) ← قازيرسيز = قازيرسينيز ؛ گل + ير +
سيز (سينيز) ← گليرسيز = گليرسينيز ؛ اۆل + ور + سۆز (سۆنوز) ← اۆلورسوز =
اۆلورسونوز ؛ گۆر + ور + سۆز (سۆنوز) ← گۆرورسوز = گۆرورسونوز

(۳) قطعى گلهجك زامان: قاز + آجاق + سيز (سينيز) ← قازاجاقسيز = قازاجاقسينيز ؛
گل + هجك + سيز (سينيز) ← گلهجكسيز = گلهجكسينيز ؛ اۆل + آجاق + سيز (سينيز)
← اۆلاجاقسيز = اۆلاجاقسينيز ؛ گۆر + هجك + سيز (سينيز) ← گۆرهجكسيز =
گۆرهجكسينيز.

(۴) غير قطعى گلهجك زامان: قاز + آر + سيز (سينيز) ← قازارسيز = قازارسينيز ؛ گل
+ هر + سيز (سينيز) ← گلرسيز = گلرسينيز ؛ اۆل + آر + سيز (سينيز) ← اۆلارسيز =
اۆلارسينيز ؛ گۆر + هر + سيز (سينيز) ← گۆرهرسيز = گۆرهرسينيز ، ...

(۵) لازيم شكيل: قاز + آسى + سيز (سينيز) ← قازاسىسيز = قازاسىسينيز ؛ گل + ەسى
+ سيز (سينيز) ← گلهسىسيز = گلهسىسينيز ؛ اۆل + آسى + سيز (سينيز) ← اۆلاسىسيز
= اۆلاسىسينيز ؛ گۆر + ەسى + سيز (سينيز) ← گۆرهسىسيز = گۆرهسىسينيز ، ...

(۶) التزام- آرزو شكيل: گرک + قاز + آ + سيز (سينيز) ← گرک قازاسيز = گرک
قازاسينيز ؛ گرک + گل + ە + سيز (سينيز) ← گرک گلهسيز = گرک گلهسينيز ؛ گرک
اۆلاسيز = گرک اۆلاسسينيز ؛ گرک گۆرهسيز = گرک گۆرهسينيز ، ...

(۷) واجب شكيل: قاز + مالى + سيز (سينيز) ← قازمالىسيز = قازمالىسينيز ؛ گل +
مەلى + سيز (سينيز) ← گلەمەلىسيز = گلەمەلىسينيز ؛ اۆل + مالى + سيز (سينيز) ←
اۆلمالىسيز = اۆلمالىسينيز ؛ گۆرمەلىسيز = گۆرمەلىسينيز

۵) اۆچونجو شخص تکی:

۱) اۆچونجو شخص تکی ایندیکی زاماندا بیتیشن شخص عوضلیگی اۆلماز. اما تبریز لهجه سینده دورد چئشیدلی «ئ، ی، و، و» اۆلار.

مثلا: گلیر = گلیری ؛ آلیر = آلیری ؛ گۆرور = گۆرورو ؛ وۆرور = وۆرورو ...

۲) شهودی کئچمیش (یازدی) ، اۇزاق کئچمیش (یازمیش ایدی)، غیر قطعی گلهجک (یازار)، التزام- آرزو (گرک یازا)، شرط (یازسا) فعللرینین اۆچونجو شخص تکیده بیتیشن شخص عوضلیگی اۆلماز.

۳) فعلین امر شکلینده اۆچونجو شخص تکی بیتیشن شخص عوضلیگی دورد چئشیدلی «سین، سین، سۆن، سۆن» اۆلار. مثلا: یازسین، گل سین، وۆرسون، گۆرسون

۴) فعللرین قالان زامانلاری نوعلاری و شکللرینین اۆچونجو شخص تکیده دورد چئشیدلی «دیر، دیر، دۆر، دۆر» شکلچیلری ایشلنر. مثلا:

نقلی کئچمیشده: یازمیشدیر ، داواملی کئچمیشده: یازیردی ، قطعی گلهجک زامان: یازاجاقدیر ، لازیم شکیلده: یازاسیدیر ، واجب شکیلده: یازمالیدیر

۶) اۆچونجو شخص جمعه:

اۆچونجو شخص جمعین بیتیشن عوضلیکلری فقط «لار، لر» دیر کی ، اۆچونجو شخص تکی علامتلینه علاوه اۆلار. مثلا: گلیلر ، یازیرلار ، یازمالیدیرلار ، یازاسیدیرلار ، یازسینلار ...

تاپشیریق: اۇخویون. فعللری زامان و شخص شکیلچیلرینه گۆره پارچا- پارچا یازین و
هرهسینی ایضاح ائدین. نمونه: قاییدیردیق = قایید + یردی + ق

بیز سحر ائوه قاییدیردیق کی ، یاغیش یاغدی

یازدا سیز هر جمعه داغا گئدیردیز

سونا ایله نرگیس باغا گنتمیشلر، سیزده گندهجکسیزمی؟

هر قیش داغلاردا قار یاغار و بۇلاقلار گۆجله‌نر

سیز آنادیلینی اؤیرنیرسیز، اۇنلار آذربایجان تاریخینی اۇخویورلار

بیلدیر داغا گنتمیشایدیک، دۇمان هر یانی بۆرودو، بیردن دۇمان چکیلدی و گۆنش
پارلادی

ائلانزگیل صاباح تبریزه گندهجکلر، سیزده گندهجکسیزمی؟

قیش گئدر، اوزو قارالیق کۆموره قالار /مئل/

تاپشیریق: فعللری جمع شکیلنده دقتریزه یازین.

یازدیم ، آلام ، گۆرهجگم ، گئدیردیم ، گلیمیشایدی ، اۇخویورام ، امتحان وئرمیشسن ،
قاچیرام ، گۆلور ، اؤیرنمیشایدین ، وۇردوم

تاپشیریق: نقطه‌لرین یئرینه مناسیب بیتیشن شخص عوضلیگی یازین:

بیز بیرى- بیریمیزی سئویر...

من یاز...، سن باخیر....

تلویزیون ایشلیر...

بیزده باخیر...

قۇشلار اۇچور... و اۇشاقلار اۇنلار تماشاشا ائدير...

سيز نه وقت گلмыш....؟

صباح مکتبه گلر....؟

درسيزى ياخشى اويرنمیش....؟

اۆز آدينى اۆزگەدن سۇروشور... /مئل/

اۇخو آتير يايين گيزله... /مئل/

اۆز باشىمى ساخلايانمير... /مئل/

تاپشيريقي: «اۇنلار دۆنن بو وقت باغا گئديرديلر» جملەسىنى تجزيه ائدين.

فعللرین شکیللری (فۇرمالاری)

(فعللرین زامان، شخص و فۇرما علامتلىرىنە گۆره دەگىشمەسى)

فعللرین تصريفىندە شخص و زامان شکیلچىلرىندىن باشقا بىر آيرى شکیلچىلردە باردىر كى، ايشىن نەجور و نە شكىلدە اجرا اولونماسىنى بىلدىرر. مثلاً امر شكىلىندە، شرط شكىلىندە... بو شکیلچىلر، ھابئله شخص و زامان شکیلچىلرىنىن اولوب اولماماسىندان فعلین شکیللرى و يا فۇرمالارى ميدانا گلر. فعلین شکیللرى اشاغىداكىلاردىر:

۱) مصدر شكىلى (فۇرمو)

مصدر بارەدە كئچمىشده دانيشىلمىشىدىر، اورا يا مراجعه ائدين.

۲) امر شكىلى (فۇرمو)

امر فعلین ائله بىر شكىلى دىر كى، يالنىز بيتىش شخص عوضلىكلرى اولار. امرین زامان شکیلچىلرى اولمور، آنجاق زامان تصور اولونور كى، گلهجگه عايدىر.

امر فعلىنىن شکیلچىلرى:

۱) بىرىنجى شخص معمولا اوز- اوزونه امر ائدهبىلمز.

بۇنونلا برابر بىرىنجى شخص تكدە سس سىزلە قۇرتاران كۆكلردە دۇرد چئشىدلى « ئىم ، ئىم ، ئىم ، ئىم » و سسلى ايله قۇرتارانلاردا، ايكى سسلىنى بىرى- بىرىندىن آيىرماق اوچون سس سىز «ى» دە علاوه اولار. «ئىم ، ئىم ، ئىم ، ئىم». مثلاً گلىم ، آلىم ، وۇروم ، گۇروم ، قالايىم ، الهىم ، قۇروىوم ، سۇروىوم ، قاجىم ، اۇتوروم...

بیرینجی شخصین جمعینده سس سیز ایله بیتن کؤکلرده «آق ، هک» و سسلی ایله بیتنلرده «یاق ، یهک» دیر. مثلاً: آلاق ، گلهک ، وۇراق ، قالایاق ، الهیک ، قۇرویاق ، سۇروییک. بۇ شکیلچیلر شکیلجه امر، لاکن مضمونجا گرکلیک و لازیملیک بیلدیریر.

(۲) ایکینجی شخص تکده امر فقط فعلین کؤکو اولار و هئچ بیر شخص علامتی اولماز. مثلاً: یاز ، وۇر ، گل ، اله ، سؤیله ، اۇتور...

امرین ایکینجی شخص جمعین علامتلی، کؤک سس سیزله بیتنده، دۇرد چئشیدلی «ین ، ین ، وُن ، وُن» و یا «یز ، یز ، وُز ، وُز» دیر. مثلاً: آلین = آلیز ؛ گلین = گلیز ؛ وۇرون = وۇروز ؛ گۇرون = گۇروز...

هر ایکی شکیل بیر یئرده ایشلنمیلر. مثلاً: آلینیز ، گلینیز ، وۇرونوز ، گۇرونوز یاز + ین + یز ← یازینیز

کؤک سسلی ایله قۇرتاراندا، ایکی سسلینی بیر- بیریندن آیرماق اۆچون، «ی» سس- سیزی ده شکیلچیلرین اولینه علاوه اولار. مثلاً: قالایین = قالاییز ؛ الهین = الهیز ؛ قۇرویون = قۇرویوز ؛ سۇرویون = سۇرویوز = سۇرویونوز.

هر ایکی شکیل بیر یئرده ایشلننده ایکینجیسی اۆچون «ی» سس سیزینه احتیاج قالمیر. مثالی یۇخاریدا گۇردونوز.

(۳) اۆچونجو شخص تکی امرینده علامت دۇرد چئشیدلی «سین ، سین ، سۇن ، سۇن» دور. جمعه ایسه بو شکیلچیلره «لار ، لر» جمع علامتی ده علاوه اولار. مثلاً: آلین ، آلینلار ؛ گلین ، گلینلار ؛ وۇرسون ، وۇرسونلار ؛ گۇرسون ، گۇرسونلار...

۳) خبر شکی (فۆرمو)

او فعللره کی، ایشین کئچمیشده باش وئرمهسی، ایندی جریان ائتمهسی و یا گلهجکده باش وئرهجگیندن خبر وئره، خبر شکیللری دئییلر. خبر شکیلینین خصوص علامتی اولماز اما شخص و زامان شکیلچیلری اولار. خبر شکیللرینین زامان علامتلری بونلاردیر:

(الف) شهودی کئچمیش علامتلری (کئچن درسلرده گۆرموشوک)

(ب) نقلی کئچمیش علامتلری (کئچن درسلرده گۆرموشوک)

(ج) داواملی کئچمیش علامتلری (کئچن درسلره مراجعه ائدین)

(د) ایندیکی زامان علامتلری (کئچن درسلره مراجعه ائدین)

(ه) قطعی گلهجک زامان شکیلچیلری (کئچن درسلرده گۆرموشوک)

(و) غیر قطعی گلهجک زامان شکیلچیلری (کئچن درسلرده گۆرموشوسوز)

خبر شکیللرینین شخص علامتلری آشاغیداکیلاردان عبارتدیر کی، بۆتون شکیلچیلردن آخیردا یازیلار:

(الف) شهودی کئچمیش (فعللرده بیتیشن شخص عوضلیکلری بۆلومونه باخین):

زامان و شخص شکیلچیلریله بیرلیکده شهودی کئچمیش زامانین تصدیقینین کامل تصریفینی آشاغیداکی جدوللرده گۆرمک اولار.

شخصلر	قالين		اينجه	
	سس سيزله بيتن	سسليله بيتن	سس سيزله بيتن	سسليله بيتن
۱- تک	ياز + دپ + م	قالا + دى + م	وئر + دى + م	ديله + دى + م
۲- تک	يازدين	قالادين	وئردين	ديلهدين
۳- تک	يازدى	قالادى	وئردى	ديلهدى
۱- جمع	يازديق	قالاديق	وئرديک	ديلهديک
۲- جمع	يازديز = يازدينيز	قالاديز = قالادينيز	وئرديز = وئردينيز	ديلهديز = ديلهدينيز
۳- جمع	يازديلار	قالاديلار	وئرديلر	ديلهديلر

اينكاريندا كؤكدن سؤنرا «ما ، مه» آرتيرييلار: يازماديم ، وئرمهديم ، قالاماديم...

۲ - دۇداقلانان فعللرده

شخصلر	قالين		اينجه	
	سس سيزله بيتن	سسليله بيتن	سس سيزله بيتن	سسليله بيتن
۱- تک	دۇر + دو + م	قۇر + دو + م	گۇر + دو + م	سۇر + دو + م
۲- تک	دۇردون	قۇرودون	گۇردون	سۇرودون
۳- تک	دۇردو	قۇرودو	گۇردو	سۇرودو
۱- جمع	دۇردوق	قۇرودوق	گۇردوک	سۇرودوک
۲- جمع	دۇردوز = دۇردونوز	قۇرودوز = قۇرودونوز	گۇردوز = گۇردونوز	سۇرودوز = سۇرودونوز
۳- جمع	دۇردولار	قۇرودولار	گۇردولر	سۇرودولر

اینکاریندا فعلین کؤکوندن سؤنرا «ما ، مه» آرتیریلار، اونا گؤره ده دۇداقلانمايانلار کیمی تصریف اولار. مثلا: دۇر + ما = دی + م ← دۇرمادیم ؛ قۇرومادیق ؛ گۇرمەدیم ، سۇرومەدینیز = سۇرومەدیز

ب) نقلی کئچمیش (فعللرده بیتیشن شخص عوضلیکلری بۇلومونه باخین): زامان و شخص شکل چیلریله بیرلیکده نقلی کئچمیش زامانین کامل تصریفی آشاغیداکی جدوللرده واردیر.

۱ - دۇداقلانمايان قالین سسلی فعللرده

شخصلر	سس سیزله بیتن	سسلیله بیتن
۱- ش. تک	آل + میش + آم	تالا + میش + آم
۲- ش. تک	آلميسان = آلمیشسان = آلیبسان	تالاميسان = تالامیشسان = تالاییبسان
۳- ش. تک	آلمیش/دیر / = آلیب/دیر /	تالامیش/دیر / = تالاییب/دیر /
۱- ش. جمع	آلمیشیق	تالامیشیق
۲- ش. جمع	آلمیسیز = آلمیشسیز = آلیبسیز/نیز	تالامیسیز = تالامیشسیز = تالاییبسیز/نیز
۳- ش. جمع	آلمیشلار = آلیبلار	تالامیشلار = تالاییبلار

۲ - دۇداقلانمايان اینجه سسلی فعللرده

شخصلر	سس سیزله بیتن	سسلیله بیتن
۱- ش. تک	ایت + میش + هم	یئ + میش + هم
۲- ش. تک	ایتمیشسن = ایتمیسن = ایتیپسن	یئیمیشسن = یئیمیسن = یئیپسن
۳- ش. تک	ایتمیش/دیر / = ایتیپ/دیر /	یئیمیش/دیر / = یئیپ/دیر /
۱- ش. جمع	ایتمیشیک	یئیمیشیک
۲- ش. جمع	ایتمیشسیز = ایتیمیسیز = ایتیپسیز/نیز	یئیمیشسیز = یئیمیسیز = یئیپسیز/نیز
۳- ش. جمع	ایتمیشلار = ایتیپلار	یئیمیشلار = یئیپلار

اینکاریندا کؤکدن سۇنرا «ما ، مه» آرتیریلار: آلامیشام ، یئمهمیشم...

۳- دۇداقلانان قالین سسلی فعللرده

شخصلر	سس سیزله بیتن	سسلیله بیتن
۱- تک	قۇر + موش + آم	قۇرو + موش + آم
۲- تک	قۇر موشسان = قۇر موسان = قۇروبسان	قۇر موشسان = قۇر موسان = قۇرویوبسان
۳- تک	قۇر موش/دور/ = قۇروب/دور/	قۇر موش/دور/ = قۇرویوب/دور/
۱- جمع	قۇر موشوق	قۇر موشوق
۲- جمع	قۇر موشسوز = قۇر موسوز = قۇروبسوز/ونوز	قۇر موشسوز = قۇر موسوز = قۇرویوبسوز/ونوز
۳- جمع	قۇر موشلار = قۇروبلار	قۇر موشلار = قۇرویوبلار

اینکاریندا فعلین کؤکونه «ما ، مه» آرتیریلار، اونا گؤر ده دۇداقلانمایانلار کیمی تصریف اولار. مثلا: قۇرمامیشام ، قۇرمامیشسیز ، قۇرمامیشلار....

۴- دۇداقلانان اینجه سسلی فعللرده

شخصلر	سس سیزله بیتن	سسلیله بیتن
۱- تک	سؤر + موش + هم	سؤرو + موش + هم
۲- تک	سؤر موشسن = سؤر موسن = سؤروبسن	سؤر موشسن = سؤر موسن = سؤرویوبسن
۳- تک	سؤر موش/دور/ = سوروب/دور/	سؤر موش/دور/ = سؤرویوب/دور/
۱- جمع	سؤر موشوک	سؤر موشوک
۲- جمع	سؤر موشسوز = سؤر موسوز = سؤروبسوز/ونوز	سؤر موشسوز = سؤر موسوز = سؤرویوبسوز/ونوز
۳- جمع	سؤر موشلار = سوروبلار	سؤر موشلار = سؤرویوبلار

اینکاریندا فعلین کؤکونه «ما ، مه» آرتیریلا. اونا گؤره ده دۇداقلانمايانلار کیمی تصریف اولار. مثلا: سؤرمه میشم ، سؤرمه میش سینیز ، سؤرمه میسن = سؤرمه میسن

ج) داواملی کئچمیش: شخص علامتلینی «فعللرده بیتیشن عوضلیکلی» بؤلومونده وئرمیشیک. زامان و شخص شکیلچیلرله بیرلیکده داواملی کئچمیش زامانین کامل تصریفی بئله دیر:

۱ - دۇداقلانمايان فعللرده

شخصلر	قالین	سسليله بيتن	سسليله بيتن	اینجه
۱- تک	ياز + یردی + م	قالا + ی + یردی + م	بیل + یردی + م	اله + ی + یردی + م
۲- تک	ياز یردین	قالاییردین	بیلیردین	اله یردین
۳- تک	ياز یردی	قالاییردی	بیلیردی	اله یردی
۱- جمع	ياز یردیق	قالاییردیق	بیلیردیق	اله یردیق
۲- جمع	ياز یردیز/نیز/	قالاییردیز/نیز/	بیلیردیز/نیز/	اله یردیز/نیز/
۳- جمع	ياز یردیلار	قالاییردیلار	بیلیردیلار	اله یردیلار

اینکاریندا یا فقط بیر «م» کؤکه آرتیریلا. مثلا: یازمیردیم ، قالامیردیم ، بیلیمیردیم ، اله-میردیم و یا فقط «ما ، مه» علاوه اولار و ایکی سسلی یان- یانا گلدیگی اؤچون، «ی» سس سیزی آرالارینا گلر.

مثلا: ياز + ما + ى + ىردى + م ← يازمايىردىم ؛ قالمايىردىن ؛ بىلمەيىردى ؛ الەمە-
يىردىنىز ،...

۲ - ئۇداقلانغان فعللەردە

شەخسلەر	قالىن	سەسسىزلەيتىن	سەسسىزلەيتىن	سەسسىزلەيتىن
۱- تەك	ئۇر + وىردو + م	قۇر + ى + وىردو + م	گۇر + وىردو + م	سۇر + ى + وىردو + م
۲- تەك	ئۇروردون	قۇرويوردون	گۇروردون	سۇرويوردون
۳- تەك	ئۇروردو	قۇرويوردو	گۇروردو	سۇرويوردو
۱- جەم	ئۇروردوق	قۇرويوردوق	گۇروردوق	سۇرويوردوق
۲- جەم	ئۇروردوز/ئوز	قۇرويوردوز/ئوز	گۇروردوز/ئوز	سۇرويوردوز/ئوز
۳- جەم	ئۇروردولار	قۇرويوردولار	گۇروردولار	سۇرويوردولار

اينكارىندا يا كۆكە بىر «م» آرتىرىلار. مثلاً: وورموردوم ، قوروموردوم ، گۇرموردوم .
و يا «ما ، مە» آرتىرىلار و ايكى سەسلى يان- يانا گەلدىگى اوچون آرالارينا بىر «ى»
سەس سىزى دە علاوہ اولار. مثلاً: وورمايىردىم ، قورومايىردىق ، گۇرمە يىردىنىز ،
سورومە يىردىن ،...

داواملى كىچمىش ايكىنجى نوعو: شەخس عوضلىكلرى «آردى ، ەردى» دىر. (
«فعللەردە بىتتىش شەخس عوضلىكلرى» بۇلومونە باخىن)

زامان و شەخس شەكىلچىلەرىلە بىرلىكدە ايكىنجى نوع داواملى كىچمىش شەخس كامىل تەصرىفى
بۇلە دىر:

بۆتون فعللردە

شخصلەر	قالین (دۇداقلانان و دۇداقلانمايان)	اینجه (دۇداقلانان و دۇداقلانمايان)	
	سس سیزلە بیتن	سس سیزلە بیتن	سسلیله بیتن
۱- تک	وۇر + آردی + م	قالا + ی + آردی + م	سۆرو + ی + مردی + م
۲- تک	وۇرار دین	قالایار دین	سۆرویەردین
۳- تک	وۇرار دی	قالایار دی	سۆرویەردی
۱- جمع	وۇرار دیق	قالایار دیق	سۆرویەردیک
۲- جمع	وۇرار دیز / ینیز	قالایار دیز / نیز	سۆرویەردیز / نیز
۳- جمع	وۇرار دیلار	قالایار دیلار	سۆرویەردیلر

اینکاریندا «آر ، م» شکیلچیسینین یئرینه «ماز ، مز» شکیلچیلری قویولار.

مثلا: وۇر + ماز + دی + م ← وۇرمازدیم ؛ قالامازدیم ، بیلمز دین ، سۆرومز دیک ، بیلمز دیلر ، قالاماز دیز (قالاماز دینیز) ، قالاماز دیلار ،...

بیر داها قئید ائتمەلی بیک کی، داواملی کئچمیشین ایکینجی نوعونون علامتلی گئیش زامان علامتلی ایله عینی اولدوغو اوچون بو داواملی کئچمیشین داواملیلیق مضمونو، اوزون سۆرهلیلیگی داها آرتیق دیر.

یئرینده گۆرەجگیمیز کیمی، داواملی کئچمیشلرین هر ایکیسینین غیر شهودی نوعوده واردیر.

(د) اينديكى زامان: اينديكى زامانين شخص شكيلچىلرى نقلى كئچمىشده اولدو غو كىمىدیر.
(«فعللرده بيتيشن شخص عوضلىكلرى» بۇلومونه باخ) زامان و شخص شكيلچىلريله
بىرلىكده اينديكى زامانين كامل تصريفى بئلهدير:

۱ - دۇداقلانمايان فعللرده

شخصلر	قالين		اينجه	
	سس سىزله بيتن	سسلىله بيتن	سس سىزله بيتن	سسلىله بيتن
۱- تك	آل + ير + آم	دۇلا + ي + ير + آم	بيل + ير + هم	گۇزله + ي + ير + هم
۲- تك	آلير سان	دۇلاير سان	بيلير سن	گۇزلهير سن
۳- تك	آلير /ى/	دۇلاير /ى/	بيلير /ى/	گۇزلهير /ى/
۱- جمع	آليريق	دۇلايريق	بيليريك	گۇزلهيريك
۲- جمع	آلير سىز/ نيز	دۇلاير سىز/ نيز	بيلير سىز/ نيز	گۇزلهير سىز/ نيز
۳- جمع	آلير لار	دۇلاير لار	بيلير لار	گۇزلهير لار

اينكاريندا يا بىر «م» فعلين كۆكونه علاوه اولار. مثلا: آلميرام ، دۇلاميرام ، بيلميرم ،
گۇزله مير سىز ، آلميريق ، بيلمير سىنيز ،...

و يا «ما ، مه» فعلين كۆكونه آرتيريلار. بئله حالدا ايكي سسلى يان- يانا گلنده اونلارين
آراسينا بىر «ى» سس سىز حرفى ده علاوه اولار. مثلا: آلماييرام ، بيلمه ييرم ،...

۲ - دۇداقلانان فعللردە

شخصلەر	قالين	سسىزله بيتن	سسىزله بيتن	اينجه
۱- تى	اۇل + وۇر + آم	قۇرو + ي + وۇر + آم	هۇر + وۇر + آم	سۇرو + ي + وۇر + آم
۲- تى	اۇلورسان	قۇرويورسان	هۇرورسان	سۇرويورسان
۳- تى	اۇلور /و/	قۇرويور /و/	هۇرور /و/	سۇرويور /و/
۱- جمع	اۇلوروق	قۇرويوروق	هۇروروق	سۇرويوروق
۲- جمع	اۇلورسوز /نوز	قۇرويورسوز /نوز	هۇرورسوز /نوز	سۇرويورسوز /نوز
۳- جمع	اۇلورلار	قۇرويورلار	هۇرورلار	سۇرويورلار

اينكاريندا يا بىر «م» فعلين كۆكۈنە علاوہ اۇلور. مثلاً: اۇلمورام ، قۇرومورسوز ،
هۇرموروك ، سۇرومورسونوز ،...

و يا «ما ، مە» فعلين كۆكۈنە آرتىرىلار. بۇ حالدا ايكي سسلى يان- يانا گلدیگی اۆچون
اۇنلارین آراسینا بىر سسسىز «ى» دە علاوہ اۇلار. مثلاً: اۇلمايىرام ، اۇلمايىر ،
قۇرومايىرسان ، هۇرمەيىرىك ، سۇيەلمەيىرسن ،...

ه) قطعى گلهجک زامان: گلهجک زامانين شخص علامتلىرى «فعللردە بيتيشن شخص
عوضليکلىرى» بۇلومونده وئریلمیشدیر.

زامان و شخص شکیلچیلریلە بىرلىکدە قطعى گلهجک زامانين کامل تصریفینی
آشاغیداکی جدولده گۆرمک اۇلار.

بۆتون فعللردە

شخصلر	قالين (دۇداقلانان و دۇداقلانمايان)	اينجه (دۇداقلانان و دۇداقلانمايان)	
	سس سىزلە بىتن	سس سىزلە بىتن	سسلىلە بىتن
۱- تى	وۇر + آجاغ + آم	جالا + ي + آجاغ + آم	سىل + هجگ + هم
۲- تى	وۇر اچاقسان	جالا ياقسان	سۇيلەيەجكسن
۳- تى	وۇر اچاقدير	جالا ياقدير	سۇيلەيەجكدیر
۱- جمع	وۇر اچاغيق	جالا ياقاغيق	سۇيلەيەجگىك
۲- جمع	وۇر اچاقسىز/نيز	جالا ياقاقسىز/نيز	سۇيلەيەجكسىز
۳- جمع	وۇر اچاقلار	جالا ياقاقلار	سۇيلەيەجكلر

اينكارىندا فعلين كۆكونه «ما ، مه» شكيل چىسى علاوه اولار. مثلا: وۇرماياچاغام ، جالاماياچاغيق ، سىلمەيەجكسن ، سۇيلەمەيەجكسىنيز ، آلماياچاق ، گلمەيەجكلر..

قئيد اولونماليدير كى، بيرىنجى شخص جمعه «غ» و «ك» حرفلىرى، دانىشيق دىلىندە «ى» دىيىلر.

و) غيرقطعى گلهجك زامان: غيرقطعى گلهجك زامانين شخص علامتلىرى «آر ، مر» دير كى، «فعللردە بيتيشن شخص عوضليكلىرى» بۇلومونده وئريلميشدير.

زامان و شخص شكيل چىلريله بيرليكدە غيرقطعى گلهجك زامانين كامل تصريفينى آشاغيدا كى جدولده گۇرمك اولار.

بۆتون فعللردە

شخصلەر	قالین (دۇداقلانان و دۇداقلانمايان)	قالین (دۇداقلانان و دۇداقلانمايان)	اینجه (دۇداقلانان و دۇداقلانمايان)
	سس سیزلە بیتن	سس سیزلە بیتن	سس سیزلە بیتن
۱- تک	وۇر + آر + آم	دانلا + ی + آر + آم	بیل + هر + هم
۲- تک	وۇر ارسان	دانلایار سان : دانلار سان	بیلر سن
۳- تک	وۇرار	دانلایار : دانلار	بیلر
۱- جمع	وۇراریق	دانلایاریق : دانلاریق	بیلر یک
۲- جمع	وۇرار سیز / نیز	دانلایار سیز : دانلار سیز / نیز	بیلر سیز / نیز
۳- جمع	وۇرارلار	دانلایارلار : دانلارلار	بیلرلر

اینکاردا بیرینجی شخص تک و جمعه فعلین کۆکونه یالنیز «م» علاوه اولار. مثلا:

وۇرمارام ، دانلاماریق ، بیلمه ریک ، سۆیلمه ریک ، سۆیلمه مرم... ایکینجی شخص تک و جمعین اینکاریندا «ما ، مه» اینکار علامتیلە «آر ، هر» غیرقطعی گلەجک زامان شکیلچیلری بیرلەشیپ یا «ماز ، مهز» یا دا «ما ، مه» شکیلنه دۆشر و هر ایکی شکیلده ایشلەنر. مثلا: وۇرمازسان = وۇرماسان ، وۇرماسیز (وۇرماز سینیز) = وۇرماسیز (وۇرماسینیز) ، دانلامازسان = دانلاماسان ، بیلمزسن = بیلمه سن ، سۆیله-مزسن = سۆیلمه سن ، دانلامازسیز (دانلاماز سینیز) = دانلاماسیز (دانلاماسینیز) ، بیلمه زسیز (بیلمه ز سینیز) = بیلمه سیز (بیلمه سینیز) ، سۆیله مزسیز (سۆیله مز سینیز) = سۆیلمه سیز (سۆیلمه سینیز)

اۋچونجو شخص تەك و جمعەين اينكارىندا «ما ، مە» و «آر ، مە» شەكىلچىلەرى بىرلە-
شەيب «ماز ، مەز» شەكىلىدە ایشلنر. مثلاً وۇرماز ، وۇرمازلار ، دانلاماز ، دانلامازلار
، بىلمز ، بىلمزلر ، سۇيەلمز ، سۇيەلمزلر.

تاپشیریق: آشاغىداكى مصدرلەرى شەھودى، نەقلى و داۋاملى كئچمىش زامانلارین تصدیق
و اينكارىندا حاللاندیریپ دفتەرىنیزە یازین و اۇنلارین بیرینجى شخص تەك و جمعەلەرىنى
آیری- آیری جملەلەردە ایشلەدین:

آلاق ، سۇلاماق ، گەلمەك ، الەمەك ، وۇرماق ، اۇخوماق ، اۇتورمەك ، یۈرۈمەك

تاپشیریق: یۇخاریدا وئردیگیمیز سەكیز مصدرى ایندىكى، قەئە و غەیر قەئە گەجەك
زامانلارین تصدیق و اينكارىندا حاللاندیریپ دفتەرىنیزە یازین و اۇنلارین ایكىنجى شخص
تەك و جمعەلەرىن هر بیرینى بىر جملەدە ایشلەدین.

خبر فورماسىنىن ايكى نوعو

خبر فورماسىنىن هم مضمون، همده شكىلى ايكى جور اولور، يعنى خبر فورماسىنىن فعللىرى يا يۇخارىدا گوردوگوموز فورمالار كىمى سادە اولور و يا آشاغيدا گورمىگىمىز كىمى مركب. يۇخارىدا گوردوگوموز كىمى، خبرين سادەسى: «كۆك + زامان شكىل-چىسى + شخص سۇنلوقلارى»ندان عبارت اولدوغو حالدا، اونون مركب فورماسىندا بۇنلاردان علاوه بيرده «ايدى» و يا «ايميش» كۆمكىچى فعللىرى اولور. بۇ كۆمكىچى فعللر علاوه اولدوقدا بۇ خبر فورمالارينين شكىلجه قۇرولوشو بئله اولور:

كۆك + زامان شكىلچىسى + كۆمكىچى فعل + شخص سۇنلوقو

«ايدى» و «ايميش» كۆمكىچى فعللىرى هاردان مئيدانا گلەيشدير؟

بۇ كۆمكىچى فعللر قديم زامانلار دىلیمیزده اولموش و ايندى ايشلنمەين «ايمك» مصدريندن قالمادير. «ايدى» همين فعلين كۆكو ايله «شهودى كئچميشين» اوچونجو شخص تكينين علامتى «دى»دن يارانميشدير. «ايميش» ايسه گئنهده هامان فعلين كۆكو و «نقىلى» كئچميشين اوچونجو شخص تكينين علامتيدير «ميش».

همين «ايمك» مصدرينين كۆكوندن دىلیمیزده بۇ ايكي كۆمكىچى فعلدن باشقا همده «ايسه» و «ايكن» كۆمكىچى فعللر دۆزەلر.

«ايدى» و «ايميش» كۆمكىچى فعللىرى نه تكجه فعللر، بلكه اسملر، صفتلر و باشقا نطق حصەلرى ايلهده ايشلنر و كئچميش زامان آنلامى وئرى. مثلاً:

اسملرده: ائلناز ايدى. ائلناز ايميش. معجز ايدى. معجز ايميش...

صفتلرده: ياخشى ايدى. ياخشى ايميش. يامان ايدى. يامان ايميش...

عوضلىكلردە: بو ايدى. بو ايميش. اۇنلار ايدىلر. اۇنلار ايميشلر...

سايالاردا: از ايدى. از ايميش. چۇخ ايدى. چۇخ ايميش... بىر ايدى. اۇچ ايميش...

ظرفلردە: برک ايدى. برک ايميش. غفلتاً ايدى. غفلتاً ايميش...

مصدرلردە: يازماق ايدى. يازماق ايميش...

بۆتون بو مثاللاردا كئچميش زامان آنلامى واردير كى، همين كۆمكىچى فعللردن مئيدانا كلىمىشدير. باشقا نطق حصەلرينده اولدوغو كىمى، بۇ كۆمكىچى فعللر فعللرينده باشقا زامانلاريني كئچميش زامانا باغلار. بۇندان علاوه همين بۇ ايكى كۆمكىچى فعل «شهودى» و «نقىلى» كئچميشلرينده مضمونلاريني اوزلرينده داشيىرلار. يعنى «شهودى» كئچميش ايشين اجراسيندا شاهيدلىگى و «نقىلى» كئچميش غيرشاهيدلىگى بىلديرير.

بۇ سببلره گۆرەده مركب خبر و باشقا مركب فعل فورمالاريندا «ايدى» و «ايميش» كۆمكىچى فعللر ايشلنديكده اۇنلاردا يالنىز شكيل دگىل، همده مضمون دگىشيكلىگى عمله كلىر.

مركب خبرلرين «ايدى» و «ايميش» كۆمكىچى فعللرى، باشقا زامانلارى كئچميشه باغلادىغى اوچون، زامان شكيلچىلريندن سۇنرا كلىر.

«ايدى» و «ايميش» كۆمكىچى فعللرى اكثر فعل نواعلاريندان مركب فعللر يارادار، لاكل بۇنلار يالنىز «شهودى» زامانا قۇشولا بىلمزلر. اۇنا گۆره كى، بۇ فعلده اولان قطعىلىك و شاهيدلىك خصوصيتى سبب اولور كى، بۇ كۆمكىچى حيكايه و نقل بىلديرن فعللر اۇنلارا تاثير اندهبىلمهسين. بۇ كۆمكىچى فعللر «شهودى» كئچميشدن باشقا قالان خبر فورمالارينا علاوه اۇلار و اۇنلارين مضمونوندا آشاغيداكى دهگىشيكلىكلرى عمله كتىرر.

«ايدى»: بو كۆمكىچى فعل «نقىلى» خبر فورماسيله ايشلننده:

۱) شاهیدلیک مضمونونو بیلدیریر، بیر صورتده کی، بو کئچمیش زامان روایت مضمونونا مالیک اۇلار.

۲) ایشین ایجرا سینین نسبتا اۇزاق کئچمیشه عاید اۇلدوغونو بیلدیریر.

۳) ایشین کئچمیشده ایجرا اۇلونوب بیتدیگینی و سۇنرادان همین ایش بارهده دانیشیلدیغینی بیلدیریر.

مثلا: یازمیش + دی + م = یازمیش + ایدی + م

یازمیش + دی + ن = یازمیش + ایدی + ن

یازمیش + دی = یازمیش + ایدی

یازمیش + دی + ق = یازمیش + ایدی + ق

یازمیش + دی + ز = یازمیش + ایدی + ز (نیز)

یازمیش + دی + لار = یازمیش + ایدی + لار

«ایمیش» کؤمکچی فعلی «نقلی» کئچمیشله ایشلندیکه فعل اۇزاق کئچمیشی بیلدیریر، لاکن غیرشهودی شکیلده، یعنی خبر وئرن نه ایشین ایجرا سینینی گؤرموش، نه شاهیدی اۇلموش و نه ده اۇزگه دن ائشیتیمیشدیر، بلکه الهه ائتدیگی معلوماتلاردان، حادثه لرین انکشافی و گئدیشیندن بو معلوماتی الهه ائدیپ اۇنون باره سینده معلومات وئریر. مثلا

گلمیش + ایمیش + هم ؛ گلمیش + ایمیش + سن ؛ گلمیش + ایمیش ؛ گلمیش + ایمیش + یک ؛ گلمیش + ایمیش + سیز (سینیز) ؛ گلمیش + ایمیش + لر.

«ایدی» و یا اۇنون اختصاری «دی» کؤمکچی فعلیله دۆزهلن مرکب خبر فورمالاریندا شهودیلیک، حکایت همده دوامییت مضمونو واردیرسا، «ایمیش» و یا اۇنون اختصاری «میش» کؤمکچی فعلیله دۆزهلن مرکب خبر فورمالاریندا اساسا روایت و غیر شهودیلیک مضمونلاری وار.

گۆردوگوموز كىمى «ايدى» و «ايميش» كۆمكى فعللى دىلیمیزده هم تام، همده قيسا شكىلده ایشلنر. تام شكىلده ایشلندىكده اۇنلار، مستقل كلمه كىمى، آهنگ قانونا تابع اۇلماز، يعنى اصیل فعلله هماهنگ اۇلماز، لاکن اۇنلار قيسا شكىلده ایشلندىكده فعللره قوشولار و اۇنلارین سس قۇرولوشونا تابع اۇلار.

بۇ گۆن آنادىلیمیزین قايدا كىتابلاریندا زامان شکیلچیلرله شخص سۇنلوقلاری آراسیندا ایشلنن «ايدى» و يا اۇنون اختصارى «دى۴» شکیلچیلری اشتراك ائدن فعللر شکیل اعتباريله خبر فورماسینین (شکلینین) مرکبى، مضمونجا ایسه «خبرین حکایهسى» حساب اولونور.

مثلا: آل + ميش + دى + م = آل + ميش + ايدى + م

اوخو + يار + دى + ق = اوخو + يار + ايدى + ق

گل + ير + دى + ن = گل + ير + ايدى + ن

گۆر + مچک + دى + نیز = گۆر + مچک + ايدى + نیز

بوگۆن آنادىلیمیزین قايدا كىتابلاریندا زامان شکیلچیلرله شخص سۇنلوقلاری آراسیندا ایشلنن «ايميش» و يا اۇنون اختصارى «ميش۴» شکیلچیلری اشتراك ائدن فعللر شکیل اعتباريله خبر فورماسینین (شکلینین) مرکبى و مضمونجا روايتى آدلانديريلير. مثاللار:

آل + ميش + ميش + آم = آل + ميش + ايميش + آم

اوخو + يار + ميش + يق = اوخو + يار + ايميش + يك

گل + ير + ميش + سن = گل + ير + ايميش + سن

گۆر + مچک + ميش + سینیز = گۆر + مچک + ايميش + سینیز

يۇخارىدا قىيىد ائىدىگىمىز كىمى، بو مركب فعللرده «شەودى» كئچمىش زامان اشتراك ائتمىر. اونا گۆره كى، بو كۆمكى فعللرده قطعىت و شەودىلىك اولمادىغى حالدا، شەودىده بو مضمونلار واردىر و ايكى ضد فيكىر بىر يئره تۇپلانا بىلمىز.

مركب خبر فورماسىنىن «اۇزاق كئچمىشى» واردىر كى، ايكى شكىلده ايشلنىر.

بو ايكى شكىل هم فورم، همده مضمونجا بىرى- بىرىندىن فرقلىنىر. «ايدى» و يا اۇنون مختصرى «دى۴» ايله دۆزەلن اۇزاق كئچمىشده «ايدى» كۆمكى فعلى مستقل ايشلنىدە داها اۇزاق كئچمىشە دلالت ائدىر. بىر صورتده كى، «دى۴»لە دۆزەلن اۇزاق كئچمىش نسبتا ياخين كئچمىشى بىلدىرىر. بو كئچمىش شىخى علامتلىرى «شەودى» كئچمىشده اولدوغو كىمىدىر. زامان و شىخى شكىلچىلرلە بىرلىكدە اۇزاق كئچمىشنى تصرىفى بئله- دىر:

شخصلر	تك	جمع
۱- ش	آچمىشديم = آچمىش ايدىم	آچمىشدىق = آچمىش ايدىك
۲- ش	آچمىشدين = آچمىش ايدىن	آچمىشديز/نيز = آچمىش ايدىز/نيز
۳- ش	آچمىشدى = آچمىش ايدى	آچمىشديلار = آچمىش ايدىلر

اينكارىندا فعلىن كۆكونه «ما ، مه» آرتىرىلار. مثلا: آچمامىشديم ، گلمەمىشدين...

غیر شہودی شکیل (فورم)

فعلین خبر شکیللریندن دانیشارکن، یئری گلدیکده گؤستر دیک کی، اۇنلارین اکثرینین هم شہودی، همده غیر شہودی شکیللری واردیر.

شہودی خبر شکیللری بارهده یوخاریدا دانیشدیق و گؤستر دیک کی، فعلین بو شکیللری اکثر دۇنیا دیللرینده واردیر، لاکن فعلین غیر شہودی شکیلی تانییدیغیمیز دیللرده یۇخدور، او، بیلدیگیمیزه اساسا، یالنیز تۆرک سیستمی دیللرده، اۇ جملهدن آنادیلیمیزده واردیر.

آشاغیدا گۆرهجگیمیز کیمی، فعل زامانلارینین اکثرینین غیر شہودی فورمودا واردیر کی، البته مضمونجا کئچمیش زامانا دلالت ائدر. اگر فعللرین کئچمیش خبر شکیللریله غیر شہودیلری بیرلیکده نظره آلساق، اۇندا دیلیمیزین فعل قۇرولوشونون نه اندازه ده گئنیش و درین مضمونلو اۇلدوغونو حدس وۇرماق اۇلار. فعلین غیر شہودی شکیلی دیلیمیزه ائله بیر قدرت و بیغجاملیق وئریر کی، بعضی غیر شہودی فعللرین بیرجه کلمه ایله ایفاده اۇلونان سۆزونو مثلاً «گلمه‌م‌لی‌ایمیش» سۆزونو تقریبی اۇلاراق فارس دیلینه بئله ترجمه ائتمک اۇلار:

«حوادث نشان می دهد که، نمی بایستی می آمد»

عین سۆزلری عرب دیلیله علاقه‌دار اۇلاراقدا دئمک اۇلار.

ایندی‌ده غیر شہودی کئچمیش زامانین خصوصیتلری و شکیللرینی نظرден کئچیردک.

یۇخاریدا گۆردوگوموز بۆتون فعللرین (کئچمیش، ایندیکی، گله‌جکلر) هم تصدیقی، همده اینکاری معنی جهتدن ائله‌دیر کی، اۇنلاردان خبر وئرن شخص یا او ایشلرین ایجرا سینی اۆز گۆزو ایله گۆرموش، اۇنلارین شاهی دی اۇلموش، شہودی شکیلده اۇنلاری تماشا ائتمیش‌دیر و یا اینکی او ایشلرین اجراسنی تماشا ائتمک امکانی وار.

بۇ فعللره شہودی کئچمیش دئییلیر.

بۇنلاردان علاوه آنادىلىمىزدا فعللر ئىلە مەناسىدا واردىر كى، اۇنلاردان خبر وئرن
 شىخس اۇنلار ئىن اىجراسىنى اۇز گۇزو اىلە گۇرمەمىش و گۇرمەك امكانىدا اۇلماز، اما
 آىرىلار ئىندان انشىتىدىگى سۇزلر، خبرلر و يا باش وئرن حادثەلردن نتيجه چىخاردىب
 غير شهودى شكىلدە اۇ ايشلر ئىن اىجراسىندان خبر وئرن. فعللن بئله شكىللر ئىنە «غير
 شهودى» و يا «روايت» شكىلى دئىلىلر. غير شهودى شكىلى بىر مثال اىلە آيدىنلاشدىراق:
 بىر نفر ماشىن سۇره بىلمزدى و گۇمان اندەردى كى، بۇ ايش اصلا اۇنون الىندن گلمز.
 دۇستلارى اۇزون مدت اۇنو بۇ ايشە تشويق اندىب، عملى شكىلدە اۇنا ياردىم اندىرلر.
 نهايت اۇ ماشىن سۇرمگى اۇيرنىر و رۇلون دالىندان اۇتوران حالدا دۇستلار ئىنا و اۇز
 اۇزونه بئله دئىلر: بالام! منده ماشىن سۇره بىلرمىشم. يا منده ماشىن سۇرمەرمىشم.

فعللن غير شهودى كئچمىش ئىن شكىل علامتى دۇرد چئشىدىلى «مىش ۴» و يا تام فۇرمادا
 «ايمىش» دن عبارتدىر. بۇ علامتى بىتئىش شىخس عوضلىكلر ئىندن اول و بعضى حاللار و
 ئىرلردە اۇنلاردان سۇنرا ايشلەنر. غير شهودى فۇرمون عمومى فۇرمولو بئله دىر:

كۆك + زامان شكىلچىسى + كۆمكى فعل (مىش) + شىخس سۇنلوقلارى.

غير شهودى شكىل ئىنكار علامتى هامان «ما ، مە» دىر كى، بلاواسطە فعللن كۆكونە
 قۇشولار.

صىاد جفاكاردا رحم اۇلمايا جاقمىش

آهولارى، جئىرانلارى ئئىلىردىن اىلاھى

/صابر/

غير شهودى علامتى ئىن شىخس سۇنلوقلار ئىندان سۇنرا گلەسىنە مثاللار:

بىر قىرندە قارداشدان اۇزاقلاشماق اۇلورموش؟!!

قارداش دئىە بىر عۇمر سۇراقلاشماق اۇلورموش؟!!

بیردندە بۇ قارداشلا قۇجاقلاشماق اۇلورموش!!

/شهریار/

محببتدن مرض حاصل اۇلور الحق دئیرلرمیش

بۇ سۆز دۇغرو سۆزه بنزیر، دئینلر حق دئیرلرمیش

بۇنو عارفلر عالمده دئییلر: یوخ وفا رسمی

اۇلوبدور تجربه، فیکیر ائیلهمه، ناحق دئیرلرمیش

/زایر تبریزی/

ایندییه قدر اؤیرندیگیمیز فعل شکیللریندن مصدر، امر و شهودی کئچمیش زامانین غیر شهودی شکلی اۇلماز، قالانلارینین ایسه اۇلار. نمونهلر:

(۱) **نقلی کئچمیش زاماندا:** وۇرموش موشام ؛ وۇروب موشام ؛ وۇرموش ایمیشم ؛
وۇرموش ایمیشسن ؛ وۇرموش موشسان ؛ وۇروب موشسان ؛ وۇرموش ایمیش ؛ وۇرموش
؛ وۇروب موشوق ؛ وۇرموش ایمیشیک ؛ وۇروب موشسوز ؛ وۇرموش ایمیشسیز ؛
وۇرموشلار ؛ وۇرموش ایمیشلر ...

(۲) **داواملی کئچمیش (بیرینجی نوع):** گلیرمیشدیم ، گلیرمیشدین ، گلیرمیشدین ،
گلیرمیشدی ، گلیرمیشدیک ، گلیرمیش ، گلیرمیشدیلر ...

(۳) **داواملی کئچمیش (ایکینجی نوع):** گلیرمیشدیم ، گلیرمیشدین ، گلیرمیشدی ،
گلیرمیشدیک ، گلیرمیشدینیز ، گلیرمیشدیلر .

۴) اۇزاق كۈچمىشە: الەمىش ایدىمىش ، الەمىشەدىن مىش ،... چۇخ نادىر ایشلەر.

۵) ایندىكى زامان: یازىرمىشام ، یازىر ايمىشام ، یازىر ايمىشسان ، یازىرمىش = یازىر ايمىش ، یازىرمىشئىق ، یازىرمىشسىز ، یازىرمىشلار ...
ملتە دە یاھو! بئله بیر غنىرت اولورموش! /صابر/

۶) قىطعى گلهجک زامان: قالایاجاق + ايمىش + ام = قالایاجاقمىشام ؛ قالایاجاقمىشسان ، قالایاجاقمىش ، قالایاجاقمىشئىق ، قالایاجاقمىشسىز ، قالایاجاقمىشلار.
عشقین کی قراریندا وفا اولماياجاقمىش

بىلم کی طبیعت نییه قۇیموش بو قرارى؟!

/شهریار/

بیر دؤورده کی صدق و صفا قالماياجاقمىش

بىلم بئله دؤورانلاری نئیلیردین ایلاھى؟!

مظلوملارین گۆز یاشى دریا اولاجاقمىش

دریالاری، عمانلاری نئیلیردین ایلاھى؟!

باغین، اکینین خئیرینی بگلر گۆرمجکمىش

تخم اکمگه دهقانلاری نئیلیردین ایلاھى؟!

حکم انیلهیهجکمىش بۆتون عالمده جهالت

دلداده عرفانلاری نئیلیردین ایلاهی؟!

یا خود بولارین بونجا نفوذو اولاجاقمیش

بئش- اوچ بو سخندانلاری نئیلیردیم ایلاهی؟!

تاجیرلریمیز سونیا لارا بند اولاجاقمیش

بدبخت تکذبانلاری نئیلیردین ایلاهی؟!

/صابر/

۷) **غیرقطعی گلهجک زامان:** سۆررمیشم ، سۆررمیشسن ، سۆررمیش ، سۆررمیشیک ،
سۆررمیشسیز ، سۆررمیشلر

وفا بو آشنالاردا اولوبدور مرغ عنقا تک

آدی واردیر، اؤزو یۆخدور، بونو مطلق دئیرلرمیش

/زایر تبریزی/

بۆتون اسمی جملهلرده مختلف نطق حصه لری غیرشهودی اولاییلر.

مثالار:

هاوالاری گۆزل ایمیش بو یازین. /سلیمان رستم/

نه پیس قاری ننه ایمیش سن؟! /شهریار/

اؤغلوموز، آی خان صنم، بیر یئکه پهلوان ایمیش

بختور اولسون باشین، بختور اؤغلان ایمیش

/صابر/

تاپشیریق: امر شکیلندە تصریف ائدین:

آچماق ، باغلاماق ، سیلمک ، گۈزلەمک ، دۇرماق ، قۇروماق

تاپشیریق: نقلی و داواملی کئچمیشین تصدیق و اینکاریندا تصریف ائدین:

قازماق ، سۇلماق ، سرمک ، بلەمک ، یۇرولماق ، بۇرومک

تاپشیریق: اۇزاق کئچمیشین تصدیق و اینکاریندا تصریف ائدیب دفتریزه یازین:

کۈچمک ، ساچماق ، قۇروماق ، درمک

تاپشیریق: فعللرین شکیللرینی گۈسترین و آلتیندان خط چکین:

تۈلکی قۇجالمیشایدی شیکاردان قالمیشایدی

اۋو کئچمیردی الینه ات دگمیردی دیلینه

هفته لرله قالیب آج دۇلانیردی یالاواج

اۋوا باتمیردی دیشی یامان کئچیردی ایشی

/عبدالله شایق/

تاپشیریق: مصدرلری ایندیکی زامانین تصدیقی و اینکاریندا تصریف ائدیب دفتریزه

یازین:

قالماق ، ساللاماق ، کسمک ، ایشلەمک ، سۇلماق ، یۇلماق ، قۇروماق ، بۇلمک ،

یۇرومک

تاپشیریق: مصدرلری قطعی گلهجک زامانین تصدیقی و اینکاریندا تصریف ائدیب

دفتریزه یازین:

آتماق ، كئچمك ، ساللاماق ، ايشلهمك ، اۋيرنمك

تاپشيريقي: مصدرلرى غيرقطعى گلهجك زامانين تصديق و اينكاريندا تصريف انديب
دفترىزه يازين:

قۇرماق ، آنلاماق ، قاچيرتماق ، تيكمك ، سۈرونمك

تاپشيريقي: شعرى ازبرلهيىن، فعللرين شكيلينى گۈسترين و غيرقطعى شهودى فعللرين
آلتيندان خط چكىن.

مظلوملارين گۈزياشى دريا اۋلاجاقميش

دريالارى عمانلارى نئيليردين ايلاهى

باغين اكينين خيرينى بگلر گۈرمجكميش

تخم اكمگه دهقانلارى نئيليردين ايلاهى

/صابر/

تاپشيريقي: فعلين نقلى كئچميش و داواملى كئچميشلرينين غيرشهودى شكيلينين تصديقى و
اينكارينى تصريف انديب دفترىزه يازين: يازماق.

تاپشيريقي: مصدرلردن اۇزاق كئچميشين غيرشهودى شكيلينين تصديقى و اينكارينى
تصريف انديب دفترىزه يازين: اۋخوماق ، گۈرمك

تاپشيريقي: مصدرلردن ايندىكى زامانين غيرشهودى شكيلينى تصديق و اينكاردا تصريف
انديب دفترىزه يازين: اۋچماق ، ايشلهمك

تاپشيريقي: مصدرلرين قطعى و غيرقطعى گلهجك زامانلاردا غيرشهودى شكيلينى هم
تصديق همده اينكاردا تصريف انديب دفترىزه يازين: بيلمك ، اۋلماق

تاپشيريقي: كۈچورون و فعللرى غيرشهودى شكلده يازين:

آيدىن آتاسىنا كۈمك اندىردى

اىلناز ھەر گىجە نەسەندىن بىر ناغىل اشىدەردى و اوندان سۇنرا ياتاردى

چىچىك حىدر بابانى اۇخوموشدور

پۇلاد باغدا ايشلەمىشىدى

ايلار آتاسىنا كۈمك اندەجكدىر

دۇنمز كىتابى اۇخويور

مكتىلى ھەر گۆن سحر ساعت دۇققوزدا مكتىبە گىدەردى

اۇلدوز يۇخودان دۇراندا گۆنش چىخمىشىدى

تاپشىرىق: بو تاپشىرىغىن بىرىنجى جملەسىنى تجزيە اندىن.

۵) فعلین لازیم شکیلی (فۆرمو)

فعلین لازیم شکیلی ایشین اجراسینین لازیم اولدوغونو بیلدیرر، اونون زامان شکیلچیسى اولماز، لاکن خصوصى علامتلى اولار. لازیم شکیل ایکی جور اولار:

۱) ساده فۆرما: بو فۆرمانین علامتی «آسی ، هسی» دیر کی، فعلین کؤکونه قوشولار. فعلین کؤکو سسليله قورتارسا، همچنین بیتیشن شخص عوضلیگی سسليله باشلانسا، اولارین آراسیندا سس سیز «ی» ده علاوه اولار. بۇ فعللرده زامان علامتی اولماسادا، ایشین گلهجکده باش وئرمجگی تصور اولونار. مثلا:

آل + آسی + ی + آم ← آلاسیام

اوخو + ی + آسی + ی + آم ← اوخویاسیام ؛ اوخویاسیدیر...

۲) مرکب فۆرما: بۇ فۆرمانین علامتی «ایدی» دیر کی، یوخاریداکی «آسی ، هسی» شکیلچیلرینه علاوه اولار، اوزوده هم کامل، همده اختصارلا یازیلایلر. (یعنی: آسی ایدی = آسییدی ؛ هسی ایدی = هسییدی) بۇ فۆرما حکایت مضمونو بیلدیرر. مثلا: آسی ایدیم ، آلاسی ایدیز ، آلاسی ایدی = آلاسیدی...

هر ایکی فۆرمانین غیرشهودی شکیلی «ایمیش = میش» واسطه سیله دۆزملر.

مثلا: آلاسی ایمیش سینیز = آلاسی میش سینیز ؛ آلاسی ایمیشم تصریفی نی جدوله گؤرورسوز . بو شکیل روایت مضمونو بیلدیرر.

قئید ائتمک لازیمدیر کی ، لازیم فۆرمانین مرکب شکیلنده اولان ایکی نوعون همده مضمونجا فرقلری واردیر. بئله کی، «دی۴» ایله دۆزملن نسبتا یاخین کئچمیشی گؤستردیگی حالدا، «ایدی» ایله دۆزملن داها اوزاق کئچمیشی گؤستریر.

لازیم شکیلین سادەسینین عمومی فورمولو بئله‌دیر:

فعلین کۆکو + فورم علامتی + شخص سۆنلوقلاری

مرکب فورمون عمومی فورمولو ایسه بئله‌دیر:

فعلین کۆکو + فورم علامتی + کۆمکچی فعل + شخص سۆنلوقو

فعلین لازیم شکیلی ایله «ایدی» و «ایمیش» کۆمکچی فعللردن علاوه همده «ایسه = سه» کۆمکچی فعلی ایشلنر. آنجاق اگر «ایدی» کۆمکچی فعلی «حکایت» ، «ایمیش» فعلی «روایت» مضمونو بیلدیریرسه، «ایسه» کۆمکچی فعلی «شرط» مضمونو ایفاده ائدیر.

«ایسه» ایله یارانان فعلین لازیم فورمو ایشین ایجرا سینین لازیم اولدوغونو، معین شرطله، یا گله‌جک و یا دا کئچمیش زامانا باغلا‌ییر.

«ایسه = سه» کۆمکچی فعلی، «ایدی» و «ایمیش» کۆمکچی فعللرینین اشتراکی اولمادان ایشلنمیلر و اوندان «ساده لازیم فورم» آدلانار و گله‌جک زامانی بیلدیرر. مثلاً:

اؤخو + یاسی + ایسه + م = اؤخو + یاسی + یام + سا

اؤخو + یاسی + ایسه + ن = اؤخو + یاسی + سان + سا

اؤخو + یاسی + ایسه + _ = اؤخو + یاسی + دیر + سا

اؤخو + یاسی + ایسه + ک = اؤخو + یاسی + ییق + سا

اؤخو + یاسی + ایسه + ز (نیز) = اؤخو + یاسی + سیز + سا

اؤخو + یاسی + ایسه + لر = اؤخو + یاسی + لار + سا

گۆرۈندۈگۈ کیمی «ایسه» کۆمکچی فعلینی لازیم شکیلی علامتیندن سۇنرا گلمک شرطیله ایکی یئرده ایشلتمک مۆمکۈن‌دور.

«ایسه = سه» کۆمکچی فعلی لازیم شکلینده همده «ایدی» و «ایمیش» کۆمکچی فعللریله بیرلیکده ایشلنمیلر. بۇ حالدادا اۇ كئچمیش زامانا عاید اۇلور. مثاللار:

اۇخو + یاسی + ایدی + م + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایدی + ن + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایدی + _ + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایدی + ک + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایدی + ز (نیز) + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایدی + لر + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایمیش + م + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایمیش + سن + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایمیش + _ + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایمیش + یک + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایمیش + سیز (سینیز) + ایسه (سه)

اۇخو + یاسی + ایمیش + لر + ایسه (سه)

دئمک «اۇخویاسییام» لازیم شکلین سادە گلهجک زامانی، «یازاسییامسا» لازیم شکلین مرکبی، گلهجک زامانی و شرطی، «اۇخویاسی ایدیم» لازیم شکلین مرکبی، حکایهسی و کئچمیش زامانی، «اۇخویاسی ایمیشمسه» لازیم شکلین مرکبی، روایتی، شرطی و کئچمیشی دیر.

لازیم شکیلین بۆتون فعللرده تصریفی

شخصلر	ساده فورما	مرکب فورما	غیرشهودی شکیل
۱- تک	يازاسیام	يازاسی ایدیم	يازاسی ایمیشم
۲- تک	يازاسی سان	يازاسی ایدین	يازاسی ایمیش سن
۳- تک	يازاسی دیر	يازاسی ایدی	يازاسی ایمیش
۱- جمع	يازاسی بیق	يازاسی ایدیک	يازاسی ایمیشیک
۲- جمع	يازاسی سیز/نیز	يازاسی ایدیز/نیز	يازاسی ایمیش سیز/نیز
۳- جمع	يازاسی دیرلار	يازاسی ایدیلر	يازاسی ایمیشلر

لازیم شکیلین اینکاری «دئیل» واسطه سیله دۆزملر کی، «آسی، هسی» شکیل چیسیندن سۇنرا یازیلار. مثلاً: یازاسی دئیلیم ، یازاسی دئیل ایدیم ، یازاسی دئیل ایمیشم ، یازاسی دئیل ایمیشیک ، یازاسی دئیلدیک ،...

۶) فعلین التزام- آرزو شکی (فورمو)

فعلین بو شکی هم ایشین اجراسینین گرکلیگین، همده آرزو اولونماسینی بیلدیرر و ایکی جور اولار.

۱) **سادە التزام- آرزو شەكلى:** بۇ شەكلىن علامىتى «آ ، ه» دىر كى، فعلىن كۆكۈنە قۇشۇلار. فعل سىلىلە قۇرتارسا، اۇنلارلىن آراسىنا «ى» سىسىزى علاوہ اۇلار. بۇ شەكلىن زامان علامىتى اۇلماز، لاکن گلەجگى بىلدىرر. مثلاً:

قاچ + آ + م ← قاچام ؛ گۆرەم ؛ بىلىم ؛ قۇروياق ؛ سۆروپەك ؛ دۇيوشەسىنىز ...
بۇ شەكلىن اينكار علامىتى «ما ، مە» دىر كى، بلاواسطە كۆكە قۇشۇلار و ايكى سىلىنى بىرى- بىرىندىن آيىرماق اۆچۈن، اۇندان سۇنرا «ى» سىسىزى دە گلر.
مثلاً: قاچ + ما + ى + آ + م ← قاچمايىم ؛ گۆرمەيم ؛ قۇروماياق ؛ دۇيوشمەيسىنىز ؛
وۇرماياسان ؛ گلەمەيسەن ؛ اۇلمەيسەن ؛ ياشاماياسان ؛ بۇنلار سادە التزام- آرزو شەكلى دىر.

۲) **مركب التزام- آرزو شەكلى:** بۇ شەكلىن علامىتى «ايدى» دىر كى، «آ ، ه» شەكىل- چىلىرىندىن سۇنرا گلر، اۇزودە ھەم كامىل، ھەمدە اختىصارلا يازىلار و كىچمىش زامانى بىلدىرر. فعلىن بۇ شەكلىندىن اول «گرک» سۆزودە يازىلمايدىر.

مثلاً: گرک قاچ + آ + ايدى + م ← گرک قاچايدىم = گرک قاچايدىم ؛ گرک قاچايدىنىز ؛
گرک قاچايدىلار. بۇنلار حكاىە شەكلىدەر. اينكارى «ما ، مە» شەكىل چىسىلە دۆزەلر كى، كۆكە قۇشۇلار. مثلاً: گرک قاچمايىدەيم ؛ گرک گىتمەيەيدىلر ؛ گرک قۇرمايىدەينىز ...

ھەر ايكى التزام- آرزو شەكلىنىن غىر شەھودىسى «ايمىش = مىش» واسطەسىلە دۆزەلر كى، «آ ، ه» شەكىل چىسىندىن سۇنرا گلر و فعلىن اولىندە «گرک» يازىلار. مثلاً: گرک قاچايمىشام ؛ گرک قۇرويايمىشىك ؛ گرک گلەيمىشىك ؛ گرک گىندەيمىشسىز ؛ گرک قاچايدەيمىش... اينكارى «ما ، مە» ايلە دۆزەلر كى، فعلىن بلاواسطە كۆكۈنە قۇشۇلار.

مثلا: گرک قاچماياييميشم ؛ گرک سۆروميهاييميشيك ؛ گرک گلمهيهاييميشسيز ؛ گرک ياتماياييميشلر....

بۇنلار التزام- آرزو شكيلينين روايت- غيرشهودى فورمودور.

التزام- آرزو شكيللرينين كامل تصريفينى آشاغيداكى جدولده گۆرمك اولار.

التزام- آرزو شكيلينين بۆتون فعللرده تصريفى

شخصلر	ساده فورما	مركب فورما	غيرشهودى شكيل
۱- تك	گۆر + ه + م	گرک وۇر + آ + ايدى + م	گرک يازاييميشم
۲- تك	گۆرەسن	گرک وۇر + ا + ايدىن / وور ايدىن	گرک يازاييميشسن
۳- تك	گۆره	گرک وۇر ايدى / وور ايدى	گرک يازاييميش
۱- جمع	گۆرەك	گرک وۇر ايدىق / وور ايدىق	گرک يازاييميشيك
۲- جمع	گۆرەسيز / نيز	گرک وۇر ايدىز / نيز	گرک يازاييميشسيز / نيز
۳- جمع	گۆرەلر	گرک وۇر ايدىلار	گرک يازاييميشلر

فعلين بۇ شكيليندن اول، لازيم اولاندا، «كاش ، ايكاش» سۆزلريندن بيرى گلەيلر. مثلا:

ايكاش گۆرەم ؛ كاش گلەايدىن ؛ كاش گئدهاييميشسيز....

وطن اولماي ايدى، يارب، منه كاش بۇ شبيستر . (معجز)

۷) فعلین واجب شکلی (فۆرمو)

ایشین اجراسینین واجب لیگینی بیلدیرن فعل چنشییدینه واجب شکیل دئییلیر. بۇ فعلین زامان علامتی اولمور، لاکن خصوصی اؤز علامتی اولور. واجب شکیلی ده ایکی جور اولار:

۱) **ساده واجب شکیل:** ساده واجب شکیلین علامتی «مالی، مهلی» شکیلچیلری دیر کی، بلاواسطه فعلین کؤکونه یاپیشار. بیتیشن شخص عوضلیکلری سسلیله باشلانسا، بۇ عوضلیکلرله واجب شکلی آراسیندا سس سیز «ی» علاوه اولار. بۇ واجب شکیلین زامان علامتی اولماز، لاکن گلهجک زامانی بیلدیرر.

مثلا: آل + مالی + ی + آم ← آلمالییام ؛ قوغورمالیسان ؛ اوءتورمالیسینینیز ؛ سؤیلهمهلی- بیک ...

ساده واجب شکیلین اینکار علامتی «ما، مه» دیر کی، کؤکه قوشولار.

مثلا: آل + ما + مالی + دیر ← آلمالیدییر ؛ سئوینمهملیدییر ؛ یازمامالییام ؛ گلمه مه- لیسینیز ...

ساده واجب شکیل بعضا «آر، هر» و اینکاریندا «ماز، مهز» شکیلچیلرله ده دؤزهلر. بۇ حالدا فعلدن سؤنرا «اولماق» کؤمکچی فعلی گلمه لیدییر.

مثلا: گئدمر اولدوم یعنی گئتمهلی اولدوم، گؤلمز اولدوم یعنی گؤلمه مهلی اولدوم... بۇ نوع دا گلهجک زامان بیلدیرر.

یارالاندی کؤنول، دؤندو آل قانا

سؤتندن ده، مئیدن ده واز کئچر اولدوم

/سید علی/

واجیب شکیلین بۇ ایکی جۆرونون غیرشهودیسی واردیر کی، کئچمیش زامانی بیلدیریر.
مثلا: آلمالی ایمیثم ، آلمالی ایمیش ، گئدر اولدوموش...

۲) **مرکب واجب شکیل:** بۇ شکیلین علامتی «ایدی» دن عبارتدیر کی، «مالی ، مه- لی» شکیلچیسیندن سونرا گلر، اؤزوده هم کامل، همده اختصارلا یازیلابیلر و کئچمیش زامانی بیلدیریر. مثلا:

یاز + مالی + ایدی + م ← یازمالی ایدیم ؛ گئتمهلی ایدیک ...

اینکاری کؤکه قوشولان «ما ، مه» ایله اولار.

مثلا: یاز + ما + مالی + ایدی + م ← یازمالیدیم. بۇ ، واجیب شکیلین حکایه سیدیر.

بۇ واجیب شکیلین غیرشهودیسی «ایمیش ، میث» واسطه سیله دۆزهلر کی، «مالی ، مه- لی» شکیلچیسیندن سونرا گلر.

مثلا: قازمالی ایمیثم ، گۆرمهلی ایمیث سینیز ؛ ال اؤزمهلی ایمیث سن ؛ گۆز یوممالی- ایمیثیک ... بۇ ، واجیب شکیلین روایتیدیر.

غیر شهودینین اینکاری گئنده «ما ، مه» ایله دۆزهلر کی ، بلاواسطه کؤکه قوشولار.

مثلا: قازمالی ایمیث سن ؛ گۆرمهلی ایمیث سن ؛ گۆز یوممالی ایمیثم....

واجب شکیلین کامل تصریفینی آشاغیداکی جدولده گؤرورسوز.

واجب شكلينين بۆتون فعللرده تصريفى

شخصلر	سادە فۇرما	مركب فۇرما	غيرشهودى شكل
۱- تىك	دىئ + مەلى + ى + مەم	وۇر + مالى + ايدى + م	گۇر + مەلى + ايميش + مەم
۲- تىك	دئمەلىسن	وۇر مالى ايدىن	گۇر مەلى ايميشسن
۳- تىك	دئمەلىدير	وۇر مالى ايدى	گۇر مەلى ايميش
۱- جمع	دئمەلىيىك	وۇر مالى ايدىك	گۇر مەلى ايميشىك
۲- جمع	دئمەلىسىز/نيز	وۇر مالى ايدىز/نيز	گۇر مەلى ايميشسىز/نيز
۳- جمع	دئمەلىديرلر	وۇر مالى ايدىلر	گۇر مەلى ايميشلر

ايضاحلاردان و مثاللاردان گۇرونور كى، فعلين واجيب شكلينين سادەسينين عمومى فۇرمولو بئله اولار:

فعلين كۆكو + فۇرم علامتى + شخص سۇنلوغو

بۇ فۇرمون مركب شكلينين عمومى فۇرمولو ايسه بئله اولاجاقدىر:

فعلين كۆكو + فۇرم علامتى + كۆمكىچى فعل + شخص سۇنلوغو

فعلين «لازيم» و «التزام- آرزو» فۇرمالاريندا اولدوغو كيمى، واجيب شكلينينده مضمونوندا هم حكايه، همده روايت مضمونو واردىر. بۇ خصوصيت هامان كۆمكىچى فعللرين محصولودور.

بۇرادادا، قاباقلار اولدوغوكيمى، «ايدى» كۆمكىچى فعلى «حكايه» و «ايميش» كۆمكىچى فعلى «روايت» مضمونو داشييير، باشقا سۆزله دئسك غير شهمودى اولور. يعنى روايت و غير شهودىليك عين آنلامدير.

دئمك ، آمالىيام، گلمەلىسن ، گۆرمەلىدىر ، يازمالىيىق ، وئرمەلىسىنىز/سىز / ،
وۇروشمالىدىرلار ... كىمى فعللر واجيب شكلينين شكل اعتباريله سادهسى و زامانجا
گلهجگى حساب اولور.

گلمەلى ايدىم ، گئتمەلى ايدىن ، آمالى ايدى ، گۆرمەلى ايدىك ، اوتورمالى ايدىنىز/ىز / ،
الشمەلى ايدىلر ... كىمى فعللر واجيب شكلينين قۇرولوشجا مركبى، زامانجا كئچمىشى،
مضمونجا ايسه حكايسى حساب اولور.

گلمەلى ايمىشم ، گۆرمەلى ايمىشسن ، آپارمالى ايمىش ، گتيرمەلى ايمىشىك ، آمالى ايمىش-
سىز/سىنىز / ، الشمەلى ايمىشلر ، اؤخومالى ايدىمىش ... كىمى فعللر واجيب شكلينين
قۇرولوشجا مركبى، زامانجا كئچمىشى و مضمونجا هم روايتى، همده غير شهوديسىدير.

تاپشيريقي: آشاغىداكى مصدرلرى لازيم ، التزام- آرزو و واجيب شكللرينين هم ساده،
همده مركب نۇعلاريندا حاللانديريپ دفترينيزه يازين و اۇنلارين اؤچونجو شخص تك و
جملەرينه بير جمله دۆزەلدين:

قاچماق ، بيلمك ، اوتورماق ، سۆپورمك

تاپشيريقي: «قۇرولتماق ، سؤكمك ، آتماق ، اگلشمك» مصدرلرينى بير دفعه «آسى۲»
بير دفعه «آ ۲» بير دفعهده «مالى۲» شكل چيلريله ساده نوعدا تصريف ائدين.

۸) فعلین داوام شکیلی (فۆرمو)

دیلیمیزده داواملی کئچمیشدن علاوه، بیرده فعلین انله بیر شکلی واردیر کی، ایشین کئچمیشده باشلانیب ایندی داوام ائتمه سینی بیلدیریر. بۇ شکلین خصوصی علامتی «ماقدا ، مکده» دیر کی، بلاواسطه فعلین کؤکونه قوشولار. بۇ شکلینده ایکی فۆرماسی واردیر، اوندادا زامان شکیلچیسى اولماز.

۱) ساده داوام شکلی: بۇ شکلین علامتی «ماقدا ، مکده» دیر. بیتیشن شخص عوضلیکلری سسليله باشلانسا، آرالاریندا «ی» سس سیزی ده یازیلار. مثلا: اوخوماقدايام ، گۆرمکدهيم ، گلمکدهسن ...

ساده داوام شکلینین اینکاری اولماز، اما نادیر حاللاردا ایشله ننده «دئیل» سؤزوندن استفاده اولار کی، «ماقدا ، مکده» علامتیندن سؤنرا گلر. مثلا: یازماقدا دئییلیم ، قاچماقدا دئییلدیرلر

۲) مرکب داوام شکلی: بۇ شکلین علامتی «ایدی» دن عبارتدیر کی، «ماقدا ، مکده» شکیلچیسیندن سؤنرا گلر، اؤزوده هم کامل، همده اختصارلا یازیلار و کئچمیش زامانی بیلدیرر. مثلا: یاز + ماقدا + ایدی + م ← یازماقدايدیم ؛ گۆرمکده ایدینیز ...

دئمک بۇ شکیل داوام فۆرماسینین حکایه سیدیر. بۇنون هم قیسا، همده اؤزون شکیلینین غیر شهودیسی واردیر کی، روایت ساییلیر. مثاللار: یازماقدا ایدیممیش ؛ یازماقدا ایدیممیش ؛ گۆرمکده ایدینیزمیش ، .. گۆرون دوگو کیمی «میش» روایت علامتی یئری گلدیکده شخص سؤنلوقلاریندان سؤنرادا ایشله نیلر.

بۇ شکلینده اینکاریندا «دئیل» دن استفاده اولار. مثال: یازماقدا دئییل ایدیم ؛ گۆرمکده دئییلدین ؛ اوخوماقدا دئییلدیلر ...

«ایمیش ، میش» واسطه‌سیله دۆزه‌لن غیرشهودی هم کئچمیش زامانا دلالت ائدر، همده روایت معناسی وئزر. مثاللار: یازماقدا ایمیشم ؛ یاتماقدا ایمیش ؛ اوخوماقدا ایمیش سنینز

...

داوام شکلینین غیرشهودسینین اینکاری دا «دئییل» واسطه‌سیله دۆزه‌لر. مثال: یازماقدا دئییل میمش سینیز ؛ ایشله‌مکده دئییل میشلر ...

فعلین داواملی شکلینین کامل تصریفی آشاغیداکی جدولده وئریلمیشدیر.

داواملی شکلین بۆتون فعللرده تصریفی

شخصلر	ساده فۇرما	مرکب فۇرما	غیرشهودی شکل
۱- تک	یاز + ماقدا + ی + آم	ایشله + مکده + ایدی + م	یات + ماقدا + ایمیش + هم
۲- تک	یاز ماقدا سان	ایشله‌مکده ایدین	یاتماقدا ایمیش سن
۳- تک	یاز ماقدا دیر	ایشله‌مکده ایدی	یاتماقدا ایمیش
۱- جمع	یاز ماقدا ییق	ایشله‌مکده ایدیک	یاتماقدا ایمیشیک
۲- جمع	یاز ماقدا سیز/نیز	ایشله‌مکده ایدیز/نیز	یاتماقدا ایمیش سیز/نیز
۳- جمع	یاز ماقدا دیرلر	ایشله‌مکده ایدیلر	یاتماقدا ایمیشلر

یوخاریدا دئییکلریمیز و گتیردیگیمیز مثاللاردان گۆرونورکی، داوام شکلینده زامان شکلچیسی اشتراک ائتمیر و یالنیز شخص سؤنلوقلاری اشتراک ائدیر.

داوام شکلینین ساده‌سینین عمومی فۇرمولو بئله اولار:

فعلین کؤکو + فۇرم شکلچیسی + شخص سؤنلوقلاری

يازماقدايام ، گلمكدەسن ، يازماقداسينيز ، اللشمكدەييك ، بئل وۇرماقداديرلار ، تاماشا
ائتمكدەيم ...

بۆتون بۇ فعللر ايندىكى زامانى بيلديرير.

داوام شكيلينين مركبينين عمومى فۇرمولو بئلە اولاجاقدير:

فعلين كۆكو + فۇرم علامتى + كۆمكىچى فعل + شخص سۇنلوقلارى

«ايدى» كۆمكىچى فعلى ايله يارانان داوام شكلى هم فعلى كئچميش زامانا باغلايير، همده
حكايت مضمونو يارادير.

يازماقدا ايديم ، گلمكدەايدينيز ، گۆتورمكدەايدى ، گۆرمكدەايدىك ...

«ايميش» كۆمكىچى فعلى ايله يارانان داوام شكلى هم فعلى كئچميش زامانا باغلايير، همده
اۇندا روايت معناسى يارادير و عين زاماندا غيرشهودى اولور.

يازماقداايميشم ، بۆكمكدەايميشسينيز ، اۆتورماقداايميشييك ، سيلمكدەايميش ...

فعلين داواملى شكلينده يۇخاريدا گۆردوگونوز ايكي كۆمكىچى فعلدن علاوه همده «ايسه»
و يا اۇنون اختصارى «سا ، سه» كۆمكىچى فعلى ايشلەنر. بۇ كۆمكىچى فعل يۇخاريدا
گۆردوگونوز هر اوچ داوام شكلى ايله ايشلەنر و هر اوچونده ايشين شرطله داوام
ائتديگيني بيلديرير.

۱) ساده داوام شكلينده: اۇخوماقدايامسا ، يازماقدايامسا ، ايشلەمكدە دئييلمسه ، اللشمكدە-
سينيزسه ، چاليشماقدا دئييلسينيزسه

۲) مركب داواملى (حكايت) : اۇخوماقدا ايديمسه ، يازماقدا ايديمسه ، ايشلەمكدە دئييل-
ايديمسه ، اللشمكدەايدينيزسه ، چاليشماقدا دئييل ايدينيزسه ...

۳) مرکب داواملى (روايت- غير شهودى): اۇخوماقدا ايميشم سە ، يازماقدا ايميشم سە ، ايشلەمەكە دئيىلميشم (دئيىل ايميشم) سە ، اللشمەكە ايميش سىنيز سە ، چاليشماقدا دئيىلميش- سىنيز سە (دئيىل ايميش سىنيز سە) ...

گۇرۇندوگو كىمى بۇ سۇنۇنچو اۇچ شكىلن بىرىنجىسى ايندىكى زامانى، او بىرىلرى ايسە كۇچمىش زامانى بىلدىرىر.

تاپشۇرۇق: آشاغىدا كى مصدرلرى فعلن داوام شكىلنن تصديق و اينكارىندا تصريف ائىدىب دفتريزه يازىن و هر بىر شخسىنى بىر جملەدە ايشلەدىن:

قۇرتارماق ، سۇيكنمك ، آتيلماق ، انمك ، قۇرتولماق

(۹) فعلین شرط شکلی

فعلین بۇ شکیلندە بیر ایشین اجرا اولونماسی آیری بیر ایشین اجراسینا باغلی اولور. باشقا سۆزلە دئسک، بیر ایشین اجراسی آیری بیر ایشین اجراسینا شرط اولور. شرط شکیلندە زامان علامتی اولمور، لاکن اولار معمولاً گلەجک زامانی بیلدیرن بیر فعلیلە ایشلەنر و اونا گۆرەدە سادە شکلی گلەجک مفهومونا مالک اولار. مثلاً: اگر گنتسم دئیەجگم.

شرط شکیلین علامتی «سا، سه» دیر کی، مختلف فعللردە مختلف یئرلردە ایشلەنر. بۇنولا برابر دیلیمیزدە شرط فعللرینین اولیندە «اگر» کلمەسینی ایشلتمک اولار. شرط ایکی جور اولار:

(۱) سادە شرط شکلی: بۇ شکلدە اولجە فعلین کؤکو، سۇنرا شرط شکیلچیسی و نہایت بیتیشن شخص عوضلیکلی گلر. مثلاً: آچ + سا + م ← آچسام ؛ قۇروساز(نیز) ؛ آچماسانیز ؛ وۇرماساق ؛ سۇیلەمەسک ... شرطین بۇ شکلی، زامان علامتی اولماسادا، گلەجکی بیلدیریر.

(۲) مرکب شرط شکلی: شرطین بۇ شکلی «ایدی» دن عبارتدیر کی، اساس شرط شکیل-چیسی «سا، سه» دن سۇنرا گلر، اؤزودە هم کامل، همده اختصارلا یازیلار و کئچمیش زامانی بیلدیریر. مثلاً: آچ + سا + ایدی + م ← آچسا ایدی = آچسایدیم ؛ قۇروسایدیم ؛ وۇرسایدینیز ؛ گۇرسه ایدین = گۇرسه ایدین ؛ بیلسه ایدیک.

اینکاری همان «ما، مه» دیر کی، کؤکن سۇنرا گلر. مثلاً: آچ + ما + سا + ایدی + م ← آچماسایدیم ، گۇرمه سایدینیز ... بۇ شرط قۇرمو حکایه مضمونو یارادیر.

مرکب شرطین ایکینجی قۇرمو «ایمیش» کؤمکچی فعلیلە دۆزلیر کی، هم شرط، هم روایت = غیر شهودیلیک همده کئچمیش زامانی بیلدیریر. بۇ شکیلدهدە شرط علامتی

«سا ، سه» بلاواسطە كۆكە قوشولار، اۆزودە هم تام، ەمدە قيسا شكىلدە ايشلەنر.
مثاللار:

ياز + سا + ايميش + م = يازسايميشام

گۆر + سه + ايميش + سن = گۆرسەيميشسن

آل + سا + ايميش + _ = آلسايميش

وۇر + سا + ايميش + يق = وۇرسايميشيق

الە + سه + ايميش + سيز = الەسەايميشسيز

قالا + سا + ايميش + لر = قالاسايميشلار

بۇ دئدىكلريمىزدن نتيجه چىخارداراق دئىيەيلريك كى:

۱) «سا ، سه» شكىلچىلرى اشتراك ائدن و «ايدى ، ايميش» كۆمكىچى فعللرى اشتراك ائتمەين فعللر قۇرولوشجا شرطين سادەسى اۇلار و زامانجا (اگر باشقا زامان شكىل-چىلرى اۇلماسا) گلەجگى بىلدىرر.

۲) «سا ، سه» شكىلچىسىندىن سۇنرا «ايدى» كۆمكىچى فعلى گلەسه، فعل قۇرولوشجا شرط فورمونون مركبى، مضمونجا ايسە شرطين حكايةسى، زامانجا ايسە كئچميش حساب ائدىلر.

۳) «سا ، سه» كۆمكىچى فعليندىن سۇنرا «ايميش» كۆمكىچى فعلى اۇلانلار قۇرولوشجا شرط فورمونون مركبى، مضمونجا روايتى و زامان اعتباريله كئچميش زامان حساب اۇلور.

۴) «سا ، سه» كۆمكىچى فعلى اسملرەدە قوشولاراق اسمى جملەلردە شرط بىلدىرر.
مثاللار: باھارسادا، بيزدە قئشدير، سۇيوقدور.

قار- ياغيشسا، قيشا چاتاريق

/شهریار/

شرط شکیلینین کامل تصریفی آشاغیداکی جدولده وئریلمیشدیر.

شرط شکیلینین بۆتون فعللرده تصریفی

شخصلر	ساده	مرکب	
۱- تک	اوخو + سا + م	گۆر + سه + ایدی + م	اوخوسایمیشام
۲- تک	اوخوسان	گۆر سه ایدین = گۆر سه ایدین	اوخوسایمیشسان
۳- تک	اوخوسا	گۆر سه ایدی	اوخوسایمیش
۱- جمع	اوخوساق	گۆر سه ایدیک	اوخوسایمیشیق
۲- جمع	اوخوساز/نیز	گۆر سه ایدیز/نیز	اوخوسایمیشسیز
۳- جمع	اوخوسالار	گۆر سه ایدیلر	اوخوسایمیشلار

فعلین شکیللرینین شرطی: فعللرین شکیللرینینده اؤزلرینه خاص شرطلری اولار، لاکن مصدر و امر شکیللرینین شرطی اولماز، قالانلارینین شرطی آشاغیداکی قایدا ایله اولار:

(۱) خبر شکیللرینده: معمولاً فعلین بۆتون خبر شکیللرینده شرط علامتی بۆتون علامتلرین آخیریندا گلر. مثلاً:

شهودی کئچمیش: یاز دیم سا ؛ یاز دینیز سا

نقلی کئچمیش: یاز میثام سا ؛ یاز میشدیر لار سا = یاز میشدیلار سا

من هر اودا یانمیثام، اونا سنده یانیبسان /شهریار/

داواملى كئچمىش بىرىنچى نوع: يازىردىمسا ، يازمايىردىقسا ...

داواملى كئچمىش بىرىنچى نوع: يازاردىمسا ؛ يازاردىقسا ...

اۇزاق كئچمىش: يازمىشدىقسا ، يازمىشدىنسا ؛ يازمىشدىلارسا ؛ يازمىشايىدىمسا ...

ايندىكى زامان: يازىرامسا ، يازىرسىنىزسا ، يازىرلارسا ...

قەتى گەجك زامان: يازاگامسا ، يازاگاسىنىزسا ، يازاگادىرلارسا ...

غەرىقەتى گەجك زامان: يازارامسا ، يازارسىنىزسا ، يازارلارسا ...

(۲) غەرىشەودى شەكىللەندە: بۇ علامەت غەرىشەودىلەرىن بەئىسىنە قوشۇلار ، اۇزۇدە لاپ
آخىردا گەر:

ايندىكى زامان: يازىرمىشامسا ؛ يازىرمىشسىنىزسا ...

غەرىقەتى گەجك زامان: يازارمىشامسا ؛ گەرايمىشسە ..

قەتى گەجك زامان: گەجگەمىشسە ، يازاگەرايمىشسىنىزسا ...

(۳) فەلىن لازىم شەكىللەندە: بۇنلاردادا «سا ، سە» معمولا لاپ آخىردا گەر. مەل:

سادە شەكىلدە: آلاسىيامسا ؛ گۇرەسىكسە ...

مەركەب شەكىلدە: آلاسىايدىمسا ؛ آلاسىايدىنىزسا ؛ آلاسىايدىلرسە ...

غەرىشەودى شەكىلدە: آلاسىايمىشسىنىزسا ؛ گەلسەايمىشمسا ؛ گۇرەسىايمىشىكسە ...

(۴) فەلىن واجىب شەكىلدە: بۇ شەكىللەندە «سا ، سە» معمولا آخىردا گەر. مەل:

سادە واجىب شەكىلدە: آمالىيامسا ؛ گۇرمەلىسىنىزسا ؛ گەلمەلدىرلرسە ...

مەركەب واجىب شەكىلدە: آمالىايدىمسا ، يازمالىايدىنىزسا ...

غەرىشەودى شەكىلدە: گۇرمەلىايمىشسە ؛ وۇرمالىايمىشىكسە ...

۵) فعلین داوام شکلینده: بۇنلار دادا شرط علامتلىرى معمولا آخیردا گلر. مثلا:

ساده داوام شکلینده: اوخوماقدايامسا ؛ گلمکده سینیزسه ...

مرکب داوام شکلینده: اوخوماقدا ایدیمسه ؛ ایشله مکده ایدینیزسه ؛ یازماقدا ایدیلرسه ...

غیر شهودی شکلینده: اوخوماقدا ایمیشسه ؛ یاتماقدا ایمیش سینیزسه ...

تاپشیریق: مصدرلری لازیم شکلین ساده، مرکب و غیر شهودی فورمالاریندا تصریف
اندیب دفتریزه یازین:

گزمک ، چالیشماق ، آزديرماق ، آلیشماق

تاپشیریق: فعللری لازیم شکلین ساده، مرکب و غیر شهودی سینین اینکاریندا تصریف
اندیب دفتریزه یازین:

یازديرماق ، چالیشماق ، دؤیونمک

تاپشیریق: نقطه لری یئرینه لازیم شکلین مناسب شکل چیلرینی قویوب جمله لری
تاماملایین و شخصلرینی گؤسترین:

یارین من دوستوم گيله گئد... یم

سيز گلن جمعه دوستونوزون تویونا باش ور... سيز

هامیمیز «آذربایجان» مجله سینه یازیل.. ییق

او بۇگۆن بۇرا یا گلمه ... دیر

بۇ یایدا سيز استراحت اوچون یایلاغا گئد ... سینیز

معلم صاباح اۇشاقلار مارقلى بىر ناغىل سۈيلە ... دىر

دۇستوم، صاباح بۇ وقت سنى بۇرادا گۈزلە ... يىك

دۈنن دۇستوما مکتوب ياز... م

دئمك بىز بۇ شعرى ازبرلە ... يک

سن بۇ ايل ايکى درسدن كسىلىيسن، دئمك، ايل بۇيو ياخشى چالیش ... ن

تاپشیریق: فعللری التزام- آرزو شکلینین سادە، مرکب و غیرشەودى فورمالاریندا

تصریف اندیب دفتریزە یازین:

بۇلوشمک ، یازیشماق

تاپشیریق: فعللری التزام- آرزو شکلینین سادە، مرکب و غیرشەودى فورمالارینین

اینکاریندا تصریف اندیب دفتریزە یازین:

قالدیرماق ، دۆشۈنمک

تاپشیریق: كۆچۈرون و نقطەلرین یئرینە التزام- آرزو شکلینین مناسیب شکیل چیسینی

یازیب جملەلری تاماملایین:

قۇرخورام بۇ ایش بیزە ال ونر...

ایندی او وقت دئییلدیر کی، هر کیچیک ایش اوچون اونا- بۇنا اییل...سن

گرک زحمت چک...سن، تا اۈزگهیە محتاج اول...سان

آدام گرک زحمتە دۈز... تا حیاتینی تامین اند...

او سنە پیسلیک انتدی سەدە سن گرکمز اونا پیسلیک اند....ن

هرکس گرک حقى اوچون دۈیۈش...

سندھ گرک بو خیر ایشده شرکت ائده....ن

گرک درسیمیزی اوخو...ق

گرک گل...سن

کاش گئد....ن

تاپشیریق: التزام- آرزو شکلینده اولان فعللرین آلتیندان خط چکین.

لای لای دئییم یاتاسان قیزیل گۆله باتاسان

قیزیل گولون ایچینده شیرین یوخو تاپاسان

/بیایاتی/

تاپشیریق: فعللری واجیبین ساده، مرکب و غیرشهودی شکللرینده تصریف ائدین و

دفتریزه یازین:

اؤنوتماق ، گؤروشمک ، قاچیرتماق

تاپشیریق: فعللری واجب شکلین هر اوچ فورماسینین اینکاریندا تصریف ائدیب دفتریزه

یازین:

گلمک ، دؤیوشمک ، اؤنوتدورماق

تاپشیریق: کؤچورون نقطه لرین یئرینه مناسیب واجب شکل علامت لریندن یازیب جمله-

لری تاماملایین:

خلق سنه خدمت ائتمیشدیر، سندھ اؤنا خدمت ات...سن

چتین لیگه دؤز...یک، منده سنن تک چالیش...یام

شاعر خلقینه فایدالی شعر یاز....دیر

ايستەمسەيدىن دە، ايستەمسەيدىن دە، اۇنلار بۇرادا قال...لار

انسان آجىندان اۇل...دىر

چاليشقان قىز درسلىرىنى اۇخو...، تاپشيريقلارنى ياز...، پالتارلارنى تميز ساخلا... و
آناسىنا ائو ايشلرىندە ياردىم ات...دىر

سن جاوانسان چۇخ چاليش...سان

ايندى موفق اۇلمادىن دىمك چۇخ چاليش ... سان

انسان زحمتيله چۇللرى دگىش... و باغ- باغاتا چئوير...دىر

خلقىمىز آزاد حيات سۇر... و انسانلار خوشبخت ياشا...لار.

تاپشيريقي: فعللرى داوام شكيلين سادە، مركب و غيرشهودى فورمالارىندا تصريف
اىديب دفتريزه يازىن:

ايشلەمك ، دۇشونمك ، ياتماق

تاپشيريقي: فعللرى داوام شكيلين مركب و غيرشهودى اينكاردا تصريف اىديب دفتريزه
يازىن:

اۇخوماق ، دۇيوشمك ، بۇللەمك

تاپشيريقي: كۇچورون، نقطەلرين يۇرىنه مناسيب داوام شكىلى علامتلىرىدن قۇيوب جملە-
لرى تاماملایين:

اۇدە استراحت ائد...مكى، برک ياغيش ياغدى

اۇشاقلار داغدا اۇينا...لر كى، نۇچە طيارە گۇيدە گۇروندو

گۇروندوگو كىمى سىز يۇلدا اۇلاندا بىز باغدا ايشلە...يك

سۇلماز مەكتەدە اۇلان زامان آتاسى باغدا ايشلە...

سيز كى، اۇخو...سېنىز، نىجە اۇيۇندا شىركىت ئىدەبىلرسىنىز؟

ايشچىلار قانلى تر ايجىندە چالاش...لر كى ، قۇنشولوقدا بمب پارتلادى.

تاپشىرىق: فعللرى شرط شىكلينىن سادە و مركب قۇرمالارىندا تصريف ائديب دفتريزه يازىن:

گۇرمىك ، قۇرتارماق ، اۇنوتماق ، گىتتىمىك

تاپشىرىق: فعللرى شرطىن سادە و مركب قۇرمالارىنىن اينكارىندا تصريف ائديب دفتريزه يازىن:

قۇرتارماق ، گۇتورىمىك ، دۆزەلتىمىك

تاپشىرىق: جملەلرى كۇچورون و نقطەلرىن يئرئىنە مناسىب شرط علامتلىرى قۇيۇپ تاماملابىن و شىخصلرىن معين ائدىن:

بو سۆزو بىردە دى...ن ، سنى تنبىه ائدىم

بابىك درسىنى قۇرتار... ائو گىلر

اگر بىلە گىت...، ايشلر دۆزەلر

نە ايش گۇر...م، سىزدە تىكرار ائدىن

ياخشى چالاش...نىز، ايش قۇرتارمازدى

آذربايجانىن هر يئرئىن دۇلان...نىز، گۇرەرسىز كى، خلق چالاشىر

طوفان قۇپ...دا، سئلر آخ...دا حقىقت سارسىلماز

ايشى باشلادىم... قۇرتارماليىام

دۇستوما مکتوب يازمىشدىم ...دا، گۇندره بىلمە دىم

ایشی گۆرمجگم...، قۇى اۇز سلىقمەلە اندىم

ايندى گۇدىرىك...، آخشام قايداجايىق

سنىن دۇدىگىن كىمى، اگر من اۇنا ھمىشە مەكتوب يازىر مىشام...، قۇى نشان وئرسىن

اۇدوز...م، شىرىنى آلام

اگر بۇ ايشى گۆرمەلى ايمىش سىنىز...، نه اۆچون گۆرۈلمەمىشدىر؟

فعلين عمومى شكىللىرى (فۇرمالارى)

يۇخارىدا ئۆزگەرتىلگەن شكىللىرىن ھەر بىرىندە ئۆزۈنە مەخسۇس شكىلچى وارايدى.
بۇنا گۆرەدە ئۇ شكىللىرىن ھامىسىنا خەسۇسى شكىللىرى دىيىلەر. دىيىمىزدە بۇ خەسۇسى
شكىللىرىن علاۋە فعلين ئالە شكىللىرىدە وارىدىر كى، فعلين گۆردوگوموز بۆتون شكىل-
لىرى، زامانلىرى، شەخەسلىرى و نۇعلارىندا ايشلەنە بىلەر. فعلين بۇ شكىللىرىنە عمومى
شكىللىرى دىيىلەر. فعلين باجاريق و سۇال شكىللىرى بۇنلاردان دىر:

(۱) فعلين باجاريق شكىلى:

بۇ شكىلى دۆزلىتمەك ئۈچۈن ھەر بىر فعلين كۆكۈنە، اگر سىسسىزە قۇرتارسا، «آ، ه» و
اگر سىسلى ايله قۇرتارسا «يا، يە» علاۋە اولار و اوندان سۇنرا «بىلمەك» فعلى گلىب
تەصرىف اولار، بۇ تەصرىفدە اصل فعل ثابت قالار.

مثلا: يازا بىلىرم ؛ گۆرە بىلەجگم ؛ آلا بىلمىشىم ← آل + ا + بىل + مىشىدى + م

فعلين بۆتون شكىللىرىنىن باجاريق شكىلىدە اولار بىلەر. مثاللار:

(۱) مصدر شكىلى: يازا بىلمەك ، گۆرە بىلمەك

(۲) امر شكىلى: يازا بىل ، گۆرە بىل ، گۆرە بىلىن

(۳) شەۋدى كىچمىش: يازا بىلدىم ، گۆرە بىلدىنىز

(۴) نەقى كىچمىش: يازا بىلمىشىم ، گۆرە بىلمىشىسىز

(۵) داۋاملى كىچمىش ۱: يازا بىلىردىم ، گۆرە بىلىردىنىز

(۶) داۋاملى كىچمىش ۲: يازا بىلىردىم ، گۆرە بىلىردىز

۷) اۇزاق كئچىش: يازا بىلمىشىم ، گۆرە بىلمىشىدىنيز

۸) ايندىكى زامان: يازا بىلىرم ، گۆرە بىلىرسىنيز

۹) قطعى گلهجك: يازا بىلهجگم ، گۆرە بىلهجكسىز

۱۰) غير قطعى گلهجك زامان: يازا بىلر ، گۆرە بىلرسىنيز

۱۱) غير شهودىلر: يازا بىلرمىشم ، گۆرە بىلرمىشسىز (بىر نمونه)

۱۲) لازىم شكىل: يازا بىلهسىم ، گۆرە بىلهسىسىنيز

۱۴) واجىب شكىل: يازا بىلمەلىسىنيز ، يازا بىلمەلىم

۱۵) داوام شكىلى: يازا بىلمكدهم ، گۆرە بىلمكدهسىنيز

۱۶) شرط شكىلى: يازا بىلىسم ، گۆرە بىلىسەنيز

باجارىق شكىلىنن اينكار علامتى «بىلمك» فعلينه علاوه اولان «ما ، مه» دىر.

مثلا: يازا بىلمىرم ، يازا بىلمەسم ، آلا بىلمەمىشىدىنيز ...

۲) فعلين سۇال شكىلى:

فعلين سۇال شكىلىنن علامتى «مى؟ ، مو؟» دوركى، فعلين استثناسىز بۇتون زامانلارى،

شكىللرى و نۇعلارىندا فعلين آخرينا آرتىرىلار. مثلا: يازدىنمى؟ ، گۆرموشسونوزمو؟

يازى بىلرمىشمى؟ ... بۇنلار اسم، صفت، ساي و عوضلىكلرلەده ايشلنە بىلر. ياددا

ساخلاماق لازىمديركى، امرين ايكىنچى شخصلرىندە «مى؟» سوال علامتىنى ايشلتمك

اولمور.

تاپشیریق: فعللری باجاریق شکلینین ایندیکی زامانی و شهودی کئچمیش زامانیندا

تصریف ائدیپ دفتریزه یازین:

آتیلماق ، ایشلهمک ، سۆرۈندۈرمک ، قۇرونماق

فعلی صفتلر

دیلمیزده فعلین ایندیکی، کئچمیش و گلهجک زامانلاریندان مختلف شکلچیلر واسطه- سیله صفتلر دؤزهلر. بۇ شکلچیلری و اۇنلارین دؤزهلندیکلری صفتلری کئچمیشده صفت بۇلومونده یازمیشیق، اۇرایا مراجعه ائدین.

فعلی باغلامالار

«سۇلماز ایچهری گیریپ سلام وئردی» جمله سینده «سلام وئردی» فعلی شهودی کئچمیشین اۆچونجو شخص تکیینی بیلدیریر. اما «ایچهری گیریپ» فعلینده نه زامان، نه شخص، نه نوع و نهده فعل شکللری علامتی واردیر. بیز ایندییه قدر فعللرده بۇ معنادا بئله بیر شکلچییه راست گلمه میشدیک. دئمک «ایچهری گیریپ»ده فعلین بیر خصوصی نؤعودور. بۇرادا «سلام وئردی» جمله نین اساس فعلیدیر. اما «ایچهری گیریپ» فعلی اساس فعلین اجراسی اۆچون بیر مقدمه و حاضیرلیقدیر. بئله فعللرین نؤعو، شخصی، زامانی و شکلی جمله نین اساس فعلیندن معلوم اولار. یعنی بۇرادا «سلام وئردی» فعلی معلوم نوع، اۆچونجو شخص تک، کئچمیش شهودی و خبر شکلینده دیر. بۇنا گؤره ده «ایچهری گیریپ» فعلینده زامانی کئچمیش شهودی، شخصی اۆچونجو شخص تک، نؤعو معلوم و شکلی خبر شکلیدیر. بوجور فعللره «فعلی باغلاما» دئییلیر.

فعلی باغلاما نىجه يارانيب و نه اوچون «فعلی باغلاما» آدلانير؟

«اوشاق مکتبدن گليب، جانتاسینی يئر قویجاق آناسیندان سۇ ایستهدی» جمله سینین اصلی بئله اولموشدور: اوشاق مکتبدن گلدی، جانتاسینی يئر قویدو، آناسیندان سۇ ایستهدی.

بۇ مرکب بیر جمله دیر. دیلیمیزده اسلوب جهتن، بیر جمله ده اوچ و یا نىچه خبرین عینی شکیلده ایفاده سینه یول وئریلمز. بۇنا گوره ده خلقیمیز بیرینجی جمله نین خبرینین «دی» شهودی کئچمیش زامانین اوچونجو شخص تکی علامتینی آتیپ اونون یئرینه «یب» قویراق اونو زامان و شکل جهتن اساس فعله (ایسته دی) باغلی اندیر، یعنی «گلیب» سوزو جمله نین اساس فعلینه باغلانیر، داها دؤغروسو «فعلی باغلاما» اولور.

ایکینجی جمله ده کی «قویدو» فعلینده شهودی کئچمیشین اوچونجو شخص تکی علامتی «دو»، تکرار و یکنسق اولماماق، دیلین اسلوبونا موافق اولماق اوچون آتیلیر و یئرینه «جاق» شکل چیسى قویولاراق شخص و زامان جهتن اساس فعله (ایسته دی) باغلانیر و بئله لیکله ده جمله نین اساس فعلینه باغلاناراق «فعلی باغلاما» اولور.

سؤال اولاییلر کی، عینی وظیفه لری داشیدیقلا ری اوچون نه سببه گوره بۇ ایکی فعلی باغلانین علامتلى عینی اولمامیشدیر؟

قئید اولونمالیدیر کی، فعلی باغلاما علامتلى، گؤستر دیگیمیز وظیفه لریندن علاوه، ایشین ایجرا زامانی، حالی، وضعیتى، شکلى و... ده بیلدیریر. بو مفهوملا رین چئشیدلی اولدوقلا ری اوچون فعلی باغلانمالارین دا شکل چیلری مختلف اولور.

مثلا یوخاریدا کی مثالدا «گلیب» فعلی باغلانماسیندا کی «یب» شکل چیسى اوندان سونرا گلن «قویجاق» فعلینه گوره ساده جه آردیجیللیق بیلدیرمک اوچوندور، یعنی اوشاق گلندن سونرا عادى حالدا، تلمه دن جانتاسینی يئر قویدو. لاکن «قویجاق» فعلی باغلانماسیندا «جاق» شکل چیسى همده گؤستریرکی، اوشاق جانتاسینی يئر قویماق هاما، فاصله سیز، او آن سۇ ایسته دی. ساده دیل ایله دئسک، «قویجاق» فعلیه «ایسته دی» فعللى آراسیندا

هئچ بیر فاصله یۆخدور و «جاق» شکیلچیسی «زامان و شکیل» دن باشقا همده بۇ فیکری ایفاده ائدیر.

بۇ مثاللاردان آیدین گۆرمک اولور کی، «فعلى باغلاما» لارین شکیلچیلرینین هر بیرى ظاهرى صرفى خصوصیت داشیماقلا برابر، همده سینتاکتیک وظیفه داشیبیر، گۆزه گۆرونمز بیر وظیفه ایفا ائدیر. بۇنا گۆرده «فعلى باغلاما» تئرمینی اۇنلارین سینتاکتیک وظیفه لریندن آلینما بیر تئرمیندیر، تا صرفى وظیفه لری.

بوتون بۇنلار نیشان وئیر کی، دیلیمیزده اولان فعلى باغلامالار اساس فعللردن، یعنی شخص و زامان شکیلچیسی قبول ائدن فعللردن، مستقل نطق حصه سی اولان فعللردن عمله گلیمیش و جمله ده کی وظیفه لرینه گۆره، اساس فعلدن آسیلی اولورلار.

آنادیلمیزده فعلى باغلامانین شکیلچیلری اولدوقجا مختلیف و زنگیندیر و جۆر به جۆر معنالار ایفاده ائدیر. فعلى باغلامالار حال- وضعیت، عمومی زامان، طرز حرکت، سبب ... مضمونلاری بیلدیریر.

فعلى باغلامالارین ایفاده ائتدیکلری اساس معنا و اۇنون نحوی وظیفه سی ایشلندیکلری جمله نین عمومی معناسیندان و اساس فعلین معناسیندان آسیلی اولور؟ مثلا «ترله ینده سۇ ایچمز لر» جمله سینده «ترله ینده» فعلى باغلاماسی هم «نه زامان؟»، همده «نه حالدا؟» سۇاللارینا جاواب وئره بیلر، یعنی هم «زامان»، همده «حال- وضعیت» آنلامی کیمی قبول ائدیله بیلر. لاکن جمله نین قۇرولوشوندان زامان آنلامی داها چۆخ حیس اولور.

معاصیر ادبی دیلیمیزده ایشلتنن فعلى باغلاما شکیلچیلری آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

(۱) یب ۴ (یب ۴) :

بۇ شکیلچیلرله فعللرین هم تصدیقی، همده اینکاریندان فعلى باغلاما دۆزملر و اساسا حال- وضعیت، طرز حرکت، قسما سبب و زامان مضمونلارینی ایفاده ائدیر. بۇ فعلى

باغلامالار هم فورم، هم مضمون، هم سينتاكسيس وظيفه، همده ايشلنمهلرينه گوره باشقا شكيلچيلرله دۆزەلن فعلى باغلامالاردان چۇخ اۆستون و فرقليدير. بۇ فعلى باغلامالار چۇخ قديم تاريخه ماليك اولوب اولدن هم دانيشيق، همده ادبى ديليميزده «بيانى۴» و «بيان۴» شكيللرينده ايشلنميشلر.

بیر نچه مثال:

يانينا گلوبنى روانى /ختايى/

اي جیگر زخمى، آغیز آچما خدنگین گۆروبىن /فضولى/

گۆروشوبىن ائيلههمديک خوش صفا /واقف/

بۇ شكيلچيلرله دۆزەلن فعلى باغلامالارين سينتاکتيک وظيفهلىرىده مختلفدير. باشقا فعلى باغلامالاردان فرقەلەرک، بۇنلار مستقیل فعل کیمی ایشلەنیر و نقلی کئچمیش زامانین ایکینجی و اۆچونجو شخصی اولور. نقلی کئچمیشین بۇ شکیللری هم دانیشیق دیلینده، فولکولوردا، همده ادبى ديلده چۇخ ایشلەنمیش و ایشلەنیر، لاکن بیرینجی شخص تکه ایشلەنمز. نقلی کئچمیشین ایکینجی و اۆچونجو شخصلرینین تک و جمعی بۇ شکیلده، نه تکجه ايندى، حتى قديم دؤورلرده ایشلەنمیشدير.

مثاللار:

بيداد ايله کؤنلونه وۇروب داش /فضولى/

گئجه- گۆندوز منى سۇسوز قۇيوبسان /واقيف/

قاشلارینی نه قۇروبسان!

چنلى بئلدن لاجين گليب /كۇراوغلو/

ايشته ستارخان، باخين، بير نوع اقدامات ائديب. /صابر/

سؤيله آغا نه ائيلههميسن اختراع سن،

كىم دۇلدورۇب جەھانى بۇ اندازە شەرتىن؟

/مەجز/

بۇ فەلى باغلامالار سادە جملەنىن غىرەمستقل ھەمجنس خىرى اۇلور. مىثلا:

آتام بازاردان گلىب، پالتارلارىن دگىشىب، يئرندە اۇتورۇب چاى اىستەدى.

بۇ فەلى باغلامالار مركب جملەلردە مستقىل خبر اۇلابىلىر. مىثلا:

آتام بازاردان قايدىب كى، ناھار يئسىن.

بۇ فەلى باغلامالار سادە جملەنىن ظرفى اۇلور. مىثلا:

ايشلرىمى قۇرتارىب گلەرم. (زامان ظرفى)

بۇ فەلى باغلامالار سادە جملەنىن مستقىل ھەمجنس خبرلرى اۇلاركن، اىكىنجى ايشىن

باشلانماسىندان اول بىرىنجىنىن بىتدىگىنى بىلدىرىر و اساس فەلىن شخس و زامانىلە

اۇزلاشا بىلىر.

بۇ فەلى باغلامالار اۇزلىرىندن سۇنرا گلن اساس فەل اىلە بىرلىكدە مركب خبر اۇلورلار.

مىثلا:

قئش فەلى گلىب چاتدى. اۇنا اوز تۇتوب دئدى. ال آتىب يازدى. ...

ھەم فەل، ھەدە فەلى باغلامالار اىنكار شەكلىندەدە اۇلا بىلىر. مىثلا:

اۇ گۇندەلىك ايشىنى قۇرتارمايىب. (فەل)

اۇ ايشىنى قۇرتارمايىب قۇيۇب گئتدى. (فەلى باغلاما)

۲) آندا ، ەندە (يائدا ، يئندە):

هم تصديق، ەمدە اينكار فعللردن فعلى باغلاما دۆزەلدىن بۇ شەكىل چىقىرىلە يارانان فعلى باغلامالار جملەنىن اساس فعلى باش وئەرن زامان آيرى بىر ايشىن باش وئەرمەسىنى بىلدىرىر.

بۇ فعلى باغلامالار زامان، حال- وضعيت، بعضا دە عىنى جملەدە هم زامان، ەمدە حال- وضعيت مضمونو ايفادە ائدىر.

بۇ فعلى باغلامالار سادە جملەدە يا زامان ظرفى يا دا طرز حرکت ظرفلىقى اولور. مثال:

اۇ بۇ سۆزو ائشىدىندە دىك آياغا قالخدى. اۇ ھۇشا گلندە تىترەدى.

بۇنلار سادە جملەلرى ھمجىس عضولرى اولايىلرلر. مثال:

آنا بالاسىنى گۆرەندە، اوندان آيرىلندا آغلايىردى.

من ھرگۆن تېرىزە گئەندە، اورادان قايداندا آذربايجانىن گۆزل منظرەلرىنى مشاھىدە ائدىرم.

بۇ فعلى باغلامالار سادە گئنىش جملەلردە فعلى باغلاما تركىبى يارادىر و جملەنىن مركب زامان ظرفلىكلرى اولور. مثاللار:

يازدا ايلدىرىم شاخاند، ياغىش ياغاند، يئر گۆى سسلندە قاچىب گىزلەندىم.

قئشدا سسسىز قار ياغاند، ھر يئر بۇز باغلايىندا قۇشلار يۇوالارىندىن چىخمازلار.

بۇ فعلى باغلامالارىندا شەخسى و زامانى اولمور و اونلار جملەنىن اساس فعلىندىن بللە- نىر.

مثاللار:

من گئندە کتابی آپارارام.

سن گئندە کتابی آپارارسان.

بیز گئندە کتابی آپاراریق.

سیز گئندە کتابی آپارارسینیز.

اۇ گئندە کتابی آپارار.

اۇنلار گئندە کتابی آپارارلار.

تاپشیریق: شعرده کی فعلی باغلاما ترکیبлерینی آییریپ دفتریزه یازین:

حیدربابا ایلدیریملار شاخاند، سئلر، سۇلار شاققیداییب آخاند

قئزلار اۇنا صف باغلائیب باخاند، سالام اولسون شووکتوزه ائلیزه

منیم ده بیر آدیم گلسین دیلیزه

/شهریار/

(۳) آرکن ۲ ، یارکن ۲ ، یرکن ۴ ، بیرکن ۴ ، میشکن ۴ :

بۇ اۆچ گروه شکیلچیلە عینی بیر نوع فعلی باغلاما دۆزلیر . بۇنلارین هر اۆچونون اساس عنصر و «ایکن» کؤمکچی فعلینین «کن» عنصرودور. بۇ عنصر:

(۱) غیرقطعی گلهجک زامان شکیلچیلرله بیرلەشیب بیرینجی دسته شکیلچیلری «آرکن»

۲) ایندیكى زامان شکیلچیلرله «یر ۴» بیرلهشیب ایکنجی دسته شکیلچیلری «دیرکن»

۳) نقلی کنچمیش زامان شکیلچیسيله «میش» بیرلهشیب اوچونجو دسته شکیلچیلری «میشکن» مئیدانا گتیرمیشدیر. بۇ فعلی باغلامالاریندا هم ایجابی، همده اینکاری ایشلهنر.

بۇ شکیلچیلرله دۆزهلن فعلی باغلامالار زامان و حال- وضعیت مضمونو ایفاده ائدیر.

مثاللار:

گئجه یاتماغا حاضیرلاشارکن گۆی گۆرولدادی. گلرکن. یئهرکن. قالایارکن. قاقیرکن. گلیرکن. گۆرورکن. وۆرورکن. قالاییرکن. الهییرکن. قۆرویورکن. سۆرویورکن. گلیمیشکن...

بۇ فعلی باغلامالار ساده جملهده طرز حرکت ظرفی وظیفهسی داشیییر. مثاللار:

بننا سۇواغی یایارکن اوخویوردو. اونلار یاریشا حاضیرلانارکن دانیشیردیالر. دۇنمز ناهار یئیرکن دیشی سیندی. سیز گلیمیشکن قۇی اختلافلاریمیزی حل ائدک. سن مجلیسده اولارکن من نییه دانیشیم. سن اوتورموشکن کیم نه دئییبیلر. رعنا پالتارلاری اوتولهیرکن سۇسموشدو. پالتاریم قۇروموشکن قۇی دگیشیم. او جاسوس گلهمیشکن، گلین سۆزلریمیزی دانیشاق.

۴) ديقدا ۴ :

بۇ شکیلچیلرله دۆزهلن فعلی باغلامالاردا اساس فعل ایله بیر زاماندا باش وئرن مضمونلو فعلی باغلاما اولور. بۇ فعلی باغلامالار ساده جملهلرده زامان ظرفی اولور. مثاللار:

معلمی دینلهدیکده ساکت اوتور. رییس ایچهری گئردیکده هامی آیاغا قالخدی.

بۇنلاردا فعلی باغلاما ترکیبی و مرکب زامان ظرفی اولور.

(۵) ديقجا :

بۇ شكىلچىلرلە فعل كۆكلرىندىن زامان، حال- وضعیت و داوامىت مضمونلو فعلى باغلامالار دۆزلەر و جملەنەن اساس فعللە ھەم زامان بىر ایشین باش وئرمەسىنى داواملا بىلدیریر.

مثلا «ستارخانین اولومو فاجعه‌سینه فیکیرلشدیکجه انسان تاسفلنیر» جملەسینده کی «فیکیرلشدیکجه» فعلی باغلاماسی ھەم حال- وضعیت بىلدیریر، ھەمدە بۇ ایشین داواملی بىر زاماندا باش وئرمەسىنى گۆستیریر.

بۇنلار سادە جملەده فعلی باغلاما ترکیبی عملە گتیریر و جملەنەن مرکب ظرفی اولور. ھاوا ایشیقلا ندیقجا تبریزین محتشم «ارک قالاسی» گۆرونمگە باشلاپیردی. بۇرادا «ھاوا ایشیقلا ندیقجا» فعلی باغلاما ترکیبیدیر، ھەمدە جملەنەن مرکب ظرفیدیر.

(۶) ینجا، (یینجا) :

بۇ شكىلچىلرلە ائله فعلی باغلامالار دۆزلەر کی، عمومیتلە زامان مضمونونا مالیک اولور. لاکن بۇ زامان آنلايیشی اۆزلوگونده ایکی شکیلدن بىرینده اولور:

(۱) معین زامان مقدارینی بىلدیریر. مثلا «آنا، سرباز گئدن اۇغلو گۆزوندن ایتینجه دالینجا باخدی» جملەسینده «ایتینجه» فعلی باغلاماسیندا ھەم زامان، ھەمدە معین زامان مقداری آنلايیشی واردیر. بۇ فعلی باغلامالارین اینکاری دا اولار.

(۲) بعضا بۇ فعلی باغلامالار زامانین معین مقدارینی دگیل، بىر آنینی بىلدیریر، یعنی بىرینجی ایش، باش وئرن کیمی، فورا بیتیر و ایکینجی فعل باشلانیر. مثلا «آنا ایتگین گئدن اۇغلونو گۆرونجه قۇجاقلادی» جملەسینده «گۆرونجه» فعلی باغلاما بىلدیریر کی، «گۆرمک» فعلی باشلانماق ھامان بیتیر و «قۇجاقلادی» فعلی باشلانیر.

بۇ شەكىلچىلەرلە دۆزلەن فعلى باغلامالاردا سادە جملەلەردە زامان ظرفى اولور. مثلاً:
 بۇ سۆزۈ انشىدىنجه انون حالى قارىشىدى. اوتوز ايلدن سۇنرا اۇ منى گۇرونجه تانىدى.
 بۇنلاردا سادە گۇنىش جملەدە فعلى باغلاما تركىبى يارادير و همين جملەنين مركب زامان
 ظرفى اولور. مثلاً: «گۇنش بير قارىش اوفوقدن اوجالينجا اونا باخديم» جملەسىندە
 «گۇنش بير قارىش اوفوقدن اوجالينجا» مركب زامان ظرفيدير و «نه زامانا قدر؟»
 سۇالينا جاواب وئرير. هابئله «قۇز آنادان گۇرمەينجه اويود آماز» /دە قورقوت/ جملە-
 سىندە «آنادان گۇرمەينجه» سۆزلرى مركب زامان ظرفيدير.

(۷) ۲ آلى (۲ يالى) :

بۇ شەكىلچىلەرلە ائله فعلى باغلامالار دۆزلر كى، اۇنلار باش وئرميش ايكى ايشين
 آراسيندا كى زامان فاصلەسىنى بيلديرير. مثلاً «وطنه قايدالى اوزوم گۇلمەميشدير»
 جملەسىندە «قايدالى» فعلى باغلاما وطنه قايداندان بۇ گۇنه قدر كى فاصلەنى بيلديرير.
 بۇ فعلى باغلامالار بعضا سادە گۇنىش جملەدە فعلى باغلاما تركىبى يارادير و جملەنين
 مركب زامان ظرفى اولور. مثلاً «سيزين يۇريزه قۇناق گلەلى حاليم دۆزلەميشدير» جملە-
 سىندە «سيزين يۇريزه قۇناق گلەلى» سۆزلرى بيرليكدە جملەنين مركب زامان ظرفيدير.

(۸) مادان ۲ :

بۇ شەكىلچىلر فعلين اينكار علامتى «ما ، مه» ايله زامان بيلديرن «دان ، دن» شەكىل-
 چيلريندن دۆزلەميش و اساسا زامان و قسما حال- وضعيت بيلديرير. بۇ فعلى باغلامالار
 جملەنين اساس فعليندن اول بير ايشين حتما باش وئرمەلى اولدوغونو بيلديرير. مثاللار:
 گلەمدن اول تلفون ائله. ياغمادان گۇرولدما /مئل/ چالمادان اوينايير. /مئل/ اۇشاق ياغيش
 ياغماسينا اهميت وئرمەدن مکتبه گۇتتى.

دئىمك بۇنلار ئىن تىدىقى اۇلماز.

بۇ فعلى باغلامالاردا جملة داخلينده ظرف رۇلو اۇيناير. مثلا: گۇزلەنيلمەدن هاوا برک تۇتولدو و ياغيش ياغدى.

بۇ فعلى باغلامالار سادە جملةده فعلى باغلاما تىكىبى يارادير و جملةنين مرکب زامان ظرفى اۇلور. مثلا «هاوا آچيلمادان اول يۇلا حاضيرلاشديم» جملةسينده «هاوا آچيلمادان اول» سۇزلىرى فعلى باغلاما تىكىبى و جملةنين مرکب زامان ظرفيدير.

۹) مېش ۴ :

بۇ فعلى باغلامالار فعلىن امر فۇرماسينا دۇرد چئشيدلى «مېش ۴» آرتيرماقلا دۇزملير و زامان و حال- وضعيت بيلديرن فعلى باغلامالار يارادير. مثلا:

منى قلبا ناراحات ائدن بۇ سۇاللار ئىن جوابىنى آلامامىش گئدن دئيلم. اۇيرنمەمىش بۇرادان گئدن دئيلم.

بىر چۇخ حاللاردا بو فعلى باغلامالاردا سۇنرا بىر سۇال عوضليگى ايشلەنر. مثلا:

گلمىش نه ائدهجكسن؟ پۇلاد اۇلموش نئچه ايىنن چىخار؟ /مئل/ يازمامىش نئجه گۇندرە- بيلر؟ بيلمىش نه ائدهبيلر؟

بۇ فعلى باغلامالار «ما ، مه» اينكار علامتى ايلهده ايشلەنبيلر. بۇ حالدا بۇنلار «مادان ، مەدن» فعلى باغلامالارى معناسىنى وئرو و اۇنلار ئىن بىرى ايله عوض اۇلابيلر. مثلا:

سئنمامىش شاققىلداما = سئنمادان شاققىلداما /مئل/

گۇزونله گۇرمەمىش اينانما = گۇزونله گۇرمەدن اينانما

چاى گلەمەمىش چئرمالانما = چاى گلەمدن چئرمالانما

ياتمامىش يۇخو گۇرمزلىر /مىثل/ = ياتمادان يۇخو گۇرمزلىر.

ياغمامىش گۇرولداما = ياغمادان گۇرولداما /مىثل/

بۇ فعلى باغلامالار سادە جملەدە يا زامان، يا دا طرزى حرىكتى ظرفى اۆلور. مىثلا:

معلمىن درسى قۇرتارمامىش زىنگ چالىندى. آى گۇرونمەمىش صلوات چنۇيرىر. /مىثل/

بۇ فعلى باغلامالار سادە گىنىش جملەدە فعلى باغلاما تركىبى يارادار و جملەنىن مركب زامان ظرفلىگى اۆلار. مىثلا: اۆنلار بىزه گلىب چاتمىش، بىز يۇلوموزا داوام ائتدىك. جملەدە «اۆنلار بىزه گلىب چاتمىش» سۆزلىرى بىرلىكدە جملەنىن مركب زامان ظرفىدىر.

۱۰ بىرىنجى فعل «آر۲» و اىكىنجى فعل «ماز۲» :

اىكى شكىلچىنىن بىرلىكدە ايشلنمەسىلە دۆزەلن بۇ فعلى باغلامالار بىر ايشىن اىجرا اۆلوب قۇرتاردىغى آن اىكىنجى بىر ايشىن باشلانماسىنى بىلدىرىر. هر اىكى شكىلچى عىنى بىر فعلە علاوه اۆلونار كى، بىرى تصدىق و اىكىنجىسى اينكار بىلدىرىر. مىثاللار: اۇشاق ائوۋە چاتار- چاتماز سۇ اىستەدى.

سۇلماز آناسىنىن مكتوبونو اۆخويار- اۆخوماز گۆلدو.

معلم كلاسا گىرىر- گىرىمز درسه باشلادى.

آنار بۇ سۆزلىرى ائشىدر- ائشىتمز قاجدى.

بۇ فعلى باغلامالار هم زامان، همده حال- وضعىت مضمونو بىلدىرىر و جملەنىن ظرفى اۆلار.

مثاللار: مسافىر قاتار داياناجاغينا چاتار- چاتماز ايكىنجى زنگ چايندى. اوشاق گنجە يئرینه گىرر- گىرمرز يۇخويا گئتىدى.

بۇ فعلى باغلامالاردا ساده جملهده فعلى باغلاما تركيبي يارادار و جملهنين مركب ظرفليگى اولار. مثلا: اوشاقلار مئيدانا ياريشا باشلار- باشلاماز يئر ترپىندى.

(۱۱) جاق ، جك :

بۇ شكيلچىلرله عمله گلن فعلى باغلامالار بير ايشين باشا چاتدىغى آن، فاصلهسىز ايكىنجى ايشين باشلانماسىنى بىلدىرير. مثلا: اوشاقلار آناسىنى گورجك اوستونه اتىلدى.

بۇ شكيلچىلرين يئرینه، فعلين مصدريندن سونرا، «هامان» سوزو ايشلنه بيلر. مثلا

آتى مینجک سۆردوم = آتى مینمک هامان سۆردوم

بۇ فعلى باغلامالاردا ساده جملهده زامان مضمونو بىلدىرهرك ظرف اولور. مثلا:

ائلناز ائوه يئتیشجک اوزانيب ياتدى.

بۇ فعلى باغلامالاردا ساده گئنيش جملهلرده فعلى باغلاما تركيبي يارادار و مركب زامان ظرفى اولار. مثلا «مكتب مۆدورو مكتبه چاتجاق زنگ ووترولدو» جملهسينده «مكتب مۆدورو مكتبه چاتجاق» سوزلرى بيرليکده زامان ظرفيدير.

(۱۲) آندان ، دندن (ياندان ، يندن) :

بۇ شكيلچىلرله دوزهلن فعلى باغلامالار جملهنين اساس فعلينين كئچميشده باشلاندىغى زامانى بىلدىرير. مثلا:

قارداشيم دارالفنونو قورتارانندان معلم ايشلهيير.

ائلدار مکتبه گلندن من اُونولا بير تانیشام

سۇ باشدان آشاندان سۇنرا يا بير قاریش، يا دا بير آرشین /مئل/

آياقدان دۆشندن سۇنرا يۇل گئتمک دۇغرو دگیلدير.

بۇنلاردا فعلی باغلاما ترکیبی و جملهنین اساس فعلینین مرکب زامان ظرفی اۇلور.

(۱۳) آن ۲ (یان ۲) :

بۇ شکلچیلر فعلی صفت شکلچیلرینه اۇخشاییر، لاکن فعلی باغلاما اۇلاندا بۇنلاردان سۇنرا «کیمی» و یا نادر حالدا «دک، جان ۲» قۇشمالاری حتما ایشلهنر، هالبو کی فعلی صفتلرده اۇنلار ایشلهنمز. مثلا «یئتیشن مسافیر استراحت ائتدی» جمله سینده «یئتیشن» فعلی صفتدیر و «مسافیر» سۆزونو تعیین ائدیر. لاکن «یئتیشن کیمی مسافیر استراحت ائتدی» جمله سینده «یئتیشن» سۆزو فعلی باغلامادیر (یئتیشنهدک، یئتیشنهنجن)

بۇ فعلی باغلامالار جملهنین اساس ایشینین باشلانماسیندان بلافاصله قاباق بیر ایشین باشا چاتماسینی بیلدیرر. مثاللار: اۇشاق درسی اۇخویان کیمی باشا دۆشدو. ستارخان عین-الدولهنین باسمینجا گلمه سینی ائشیندن کیمی، مجاهیدلره حاضیرلیق فرمانی وئردی.

(۱۴) آراق ۲ (یارقاق ۲) :

بۇ شکلچیلرله طرز حرکت، حال- وضعیت و بعضا سبب مضمونلو فعلی باغلامالار دۆزلر. بۇنلار «یب» ایله دۆزلن فعلی باغلامالارا گۆره محدود ایشلهنر، جملهنین فعلی و خبری اۇلابیلمز.

بۇ فعلی باغلامالار ساده جملهده سبب ظرفی مضمونو بیلدیریر و سبب ظرفی اۇلور. مثلا: بابک خلینین حقسیزلیگی و ازیمه سینی دۆشونه رک کدرله نیردی.

بۇ فعلى باغلاملار بعضا اساس فعلين، خبرين زامانينى بىلدىرمگە خىزمەت ئايدىر. مىثلا:
سەن ناراحەت اولما، يات، مەندە ايشىمى قۇرتار اراق گلەرم.

بۇنلار سادە جملەلەر غىرمستقل ھىمجىس خىر اولاندا بىر ايشىن اولجە باشلانىپ
بىتدىگىنى، اىكىنجى ايشىن (اساس ايشىن) ايسە اوندان سۇنرا باشلاندىغىنى بىلدىرىر و
بىللەلىكلە اىكى ايشى بىرى- بىرىنە باغلايدىر. مىثلا: اۇشاق مەكتەپ قىبول ائدىلەرەك ھوسلە
اوخوماغا باشلادى.

بۇ جملەدە غىرمستقل ھىمجىس خىر اولان «قىبول ائدىلەرەك» فعلى باغلاماسى «قىبول
ائدىلدى» شەكليندەدە ايشلەنەبىلەر و جملەيە ھىچ بىر خىل گلەزم. يعنى بۇ جملە «اۇشاق مەكتەپ
قىبول ائدىلدى، ھوسلە اوخوماغا باشلادى» شەكليندەدە يازىلايدىلەر و گەننەدە ھىمجىس خىرلى
جملە اولار. بۇ اىكى جملەنىن فرقى اوندان عبارتدىرەكى، بىرىنجى جملەدە ھىمجىس
خىرلەرىن بىرىنجىسىنى غىرمستقل – فعلى باغلامايدىر، لاکىن اىكىنجىدە مستقل فعلىدەر.

بۇ فعلى باغلاملار بعضا تابەسىز مەركەب جملەنىن تەركىبىندە كى بىرىنجى جملەنى
اىكىنجى جملەيە باغلاماغا خىزمەت ئايدىر. مىثلا «آنەنىن مەبتى جۇشاراق، بالاسىنى بىرە-
بىرە قۇجوب اۇيدو» بۇ جملە «آنەنىن مەبتى جۇشود، بالاسىنى قۇجوب اۇيدو» شەكليندەدە
دئىيەبىلەر و مەناسى دگىشمەز. دئەك «جۇشاراق» فعلى باغلاماسى بىرىنجى جملەنى
اىكىنجى جملەيە باغلاماغا خىزمەت ئايدىر.

۱۵) آنا، ەنە :

بۇ شەكىلچىلەرلە دۆزەلەن فعلى باغلاملاردان سۇنرا «دەك»، «قەر» يا دا «كىمى»
قۇشمالارىندان بىرى گلەلەيدىر. بۇ فعلى باغلاملار «آن، ەن» شەكىلچى فعلى
باغلاملارىن مەناسىنى وئەرر. بۇ فعلى باغلاملار جملەنىن فرعى ايشىنىن باشلاندىغى آنا
تەك اساس ايشىن داوامىنى بىلدىرىر. مىثاللار:

اۇشاق ياتانا تەك آناسى اونا لايلاى دئدى.

دۇستلار، بىز گەلىپ چاتانا قدر، بۇرادا گۈزلەيدىلەر.

قاتار گلەنە قدر گۈزلەمەلىيم.

اۋلەنە كىمى چالېشماق لازىمدىر...

(۱۶) دىغى.. ۴ (دىغى.. ، دىگى.. ، دۇغۇ.. ، دۇگۇ...):

بۇ شەكىلچىلەرلە فعلى باغلاملار دۈزەلدەندە اولانلارلا مطلق بېيتىش شەخس
عوضلىكلرى و اوندان سۇنرا «كىمى» قۇشماسى ايشلنمەلىدىر. بۇ فعلى باغلاملار
«نەجە كى..» شەكىلدە يازماق اولار. مىثلا: «يازدىغىن كىمى دانىش» جملەسىنى «نەجە
كى يازدىن دانىش» شەكىلدە دىمك اولار. مىثاللار:

گۇردوگون كىمى سۇيلە. اوزونو قلبا اولدوغون كىمى گۇستر. بۇ ياراماز كىتابى آلدىغىن
كىمىدە تىز سات. آپاردىغىن كىتابلارى گىتىرمەلىسن كى، منە لازىمدىر. دىدىگىنە يۇخ ائلە.
دىگىنە باخ. وۇردوغو نىشانانا چۇخ دىققىدىر. قازاندىغىن كىمىدە خىرلە.

تاپشىرىق: فعللردن «آراق-ارك» شەكىلچىلەرلە فعلى باغلاملار دۈزەلدەندە ھەر بىرىنى
بىر جملەدە دىقتىزە يازىن:

اۋىنماق ، دىللەنمك ، اۋچماق ، اۋتورماق

تاپشىرىق: «آنا-انە» شەكىلچىلەرلە آشاغىداكى فعللردن فعلى باغلاما دۈزەلدەندە اۋنلارى
جملەلەر داخلىندە ايشلەدىن:

يازماق ، آچماق ، چاتماق ، قۇرتارماق ، بىتتىرمك ، سۇپورمك ، تاپماق

تاپشیریق: فعللردن «یب» شکیلچیسيله فعلی باغلاما دۆزلدیپ جملهلرده اۇنلاری
ایشلهدین:

سۆرمک ، بېشیرمک ، یازماق ، پوزماق ، داراماق

تاپشیریق: شئعری ازبرلهیین و فعلی باغلامالاری آلتیندان خط چکین:

حیدربابا کندین گۆنو باتاندا اۇشاقلار شامین یئییب یاتاندا

آی بۇلوتدان چیخیب قاش گۆز آتاندا

بیزدنده بیر سن اۇلارا قصه دئ قصه میزده چۇخلو غم و غصه دئ

/شهریار/

تاپشیریق: فعللردن «آندا» ، «آرکن» و «دیقدا» شکیلچیلری واسطهسيله فعلی
باغلامالار دۆزلدیپ دفتریزه یازین:

قازماق ، وئرمک ، گلّمک ، گۆزلهّمک ، یازماق

تاپشیریق: فعلی باغلامالاری گۆسترین:

حیدربابا سنین کۆنلون شاد اۇلسون دۆنیا وارکن آغزین دۆلو داد اۇلسون

قاری ننه گئجه ناغیل دئینده کۆلک قالخیب قاپ- باجانى دؤینده

قۇرد كئچینین شنگیسین یئینده

من قاییدیپ بیرده اۇشاق اۇلایدیم بیر گۆل آچیب اۇندان سۇرا سۇلایدیم

/شهریار/

تاپشیریق: فعللردن «دیقجا» شکیلچیسيله فعلی باغلامالار دۆزلدیپ دفتریزه یازین:

آتماق ، ياتماق ، انشيتمك ، اوينماق ، اوتورماق ، گولمك

تاپشيريغ: فعللردن «ديقجا» و «ينجا» شكيلچيلريله فعلى باغلامالار دوزەلديب هر بيرىنى بير جملەدە ايشلەيدىن و دفترىزە يازىن:

يئمك ، گئتمك ، دويونمك ، گئيپنمك

تاپشيريغ: فعلى باغلامالارين آلتىندان خط چكىن:

ار مالينا قئيمايىنجا آدى چيخماز.

قئز آنادان گورمهينجه اويود آلماز.

اوغول آتادان گورمهينجه سفرە يايماز.

/ ددە قورقوت /

تاپشيريغ: معترضه داخليندە اولان فعللرين يئرینه همان فعللردن «آلى ، ەلى» شكيل-چيسيله دوزەلن فعلى باغلامالار يازىب كؤچورون:

آنامى (گورمهەمك) داريخيرام

دوغما شەريمه (دؤنمك) حاليم دوزەليپدير

سيز بۇرايا (گلمك) بير ايل اولور

بىز درسە (باشلاماق) بير ساعتدير

قطار يۇلا (دؤشمك) اون بئش دقيقەدير

اوشاق درمان (يئمك) ياخشىلاشمدير

تاپشيريغ: فعللردن «مادان» شكيلچيسيله فعلى باغلاما دوزەلديب، هرەسىنى بير جملەدە ايشلەيدىب دفترىزە يازىن:

دۇرماق ، ایشلەمەك ، ياتماق ، اللشمەك

تاپشیریق: فعللردن «میش» و «مامیش» شکیل چیلرله فعلی باغلاما دۆزەلدىب، جملەلرده ایشلدىب یازین:

وۇرماق ، اتیلماق ، دۆزولمەك ، اوخوماق

تاپشیریق: فعللردن «آر...ماز» شکیل چیلرله فعلی باغلامالار دۆزەلدىب، جملەلرده ایشلەدین و دفتريزه یازین:

یئتیشمەك ، گۇرونمەك ، آتماق ، تۇتماق ، اۇنوتماق

تاپشیریق: معترضهده کی مصدرلرین یئرینه همان مصدرلردن «جاق ، جک» شکیل- چیسيله فعلی باغلاما دۆزەلدىب ، جملەلرده ایشلەدین و دفتريزه یازین:

آی نور درسینی (قۇرتارماق) مکتبه گلدی

ائلچین پالتارلارینی (گئیمەك) گئتدی

سۇروجو ماشینا (مئیمەك) سرعتله گئتدی

اۇشاق ائوه (یئتیشمەك) سۇ ایستەدی

خبر (گلمەك) هامی سئویندی

بۇشقاب یئرە (دۆشمەك) پارچالاندی

تاپشیریق: فعللردن «آندان» و «آن» شکیل چیلرله فعلی باغلامالار دۆزەلدىب، هر بیرینی بیر جملەده دفتريزه یازین:

چىخماق ، سۇكمەك ، گۇرمەك ، ساتیلماق

تاپشیریق: معترضهده کی مصدرلردن «آنا ، هنه» شکیل چیسيله فعلی باغلاما دۆزەلدىب یازین:

اۇشاغا درسىنى (اۋىرتمەك) قىل يۈرۈلۈم

دۈنمىز ئىشى گۈرۈپ (قۇرتارماق) دىك ال چىكىمىز

سۇلماز كۈچە (ياتماق) كىمى اۇخوياردى

باققال مېۋىلەرنى ساتىپ (قۇرتارماق) دىكانىنى باغلامازدى

دۈشمەن قۇيۇپ (قاچماق) قىل عىگرلر وۇرۇشۇلار

دۈستۈم گۈلب (چاتماق) قىل بۇرادا دۇراسىيام

(دۇيماق) قىل اچ

تاپشۇرۇق: «دىغى» شەكىلچىلەرنىلە مەدەلەرنىلە قىل باغلاما دۈزەلەيدى، ھەر بىرىنى بىر جەملەدە ئىشلەيدى:

ئىشەتمەك ، اۋىرنەمەك ، سۇيەلمەك ، سۇمەك

تاپشۇرۇق: قىل باغلامالارنى ئالەندەن بىر خەت و قىلەتلىرىن ئالەندەن ايكى خەت چىكىن:

گۈردۈگۈم ايشلەرنى ھامىسى ياخشىيدىر

گۈردۈگۈنۈز كىمى مەن چالەشەيرام

قازاندىغىن خۇرمەتى ساخلا

چالەشەيدىغىم ھەچە گەتەدى

ظرف

جملهلر داخلينده ائله كلمهلر اولار كي، اولار ايش و حركتين نئجه اجرا اولونماسيني، اجرا اولدوغو زاماني، يئري، سببي، مقصدي، مقداري و سايره سيني بيلديرر. بئله سوزلره ظرف دئييلر كي، خصوصي نطق حصه سيدير. ظرفلر نئجه؟ هاجان؟ نه وقت؟ نه زامان/ نه قدر؟ هارا؟ نييه؟ نه اوچون؟ نه سببه گوره؟ و سايره بۇ كيمي سؤاللار جواب وئري. مثلا: «قطار سرعتله اؤتدو» جمله سينده «سرعتله» سؤزو قطارين نئجه اؤتدوگونو گؤستيري و نئجه؟ سؤالينا جواب وئري. «فعله چوخ ايشلهدي» جمله سينده «چوخ» سؤزو «ايشلهدي» فعلينين مقداريني بيلديرير و «نه قدر؟» سؤالينا جواب وئري. «سرعتله» و «چوخ» كلمه لري ظرفدير.

ظرفلر معنا لارينا گوره دؤرد جور اولار:

۱- حركت طرزي ظرفلري

حركت طرزي ظرفلري ايشين نئجه اجرا اولونماسيني بيلديرير و نئجه؟ نه جور؟ نه حالدا؟ نه وضعيته؟ نه طرزده؟ ... سؤاللاريندان بيرينه جواب وئري. حركت طرزي ظرفلري اوچ جور اولاييلر.

الف) ساده حركت طرزي ظرفلري:

بیر کۆکن عبارت اولان و ایشین نجه اجرا اولونماسینی بیلدیرن ظرفلره ساده حرکت طرزی ظرفلری دئییلیر. ساده حرکت طرزی ظرفلری چۆخدور. اولارین ان چۆخ ایشلهنلری بۇنلاردیر:

دۆز، ساکیت، جلد، تئز، دیک، یاواش، سرت، آغیر، یامان، آستا، برک، آج، آشکار، پیس، گۆزل، یاخشى، ساغ، آیدین،... بۇنلارین بعضیسی صفتدیر، اۇزلریندن سۇنرا اسم گلسه صفت اولار، یۇخسا ظرف. «یاخشى آدام» ترکیبیده «یاخشى» سۆزو صفت، اما «یاخشى یازیر» ترکیبیده «یاخشى» سۆزو ظرفدیر.

ب) دۆزلمه حرکت طرزی ظرفلری:

بیر کۆک و بیر شکیلچیدن عمله گلن ظرفلره دۆزلمه ظرفلر دئییلیر. بۇ شکیلچیلرین مهملری بۇنلاردیر:

- ۱- ساده حرکت طرزی ظرفلرینه «دان- دن» شکیلچیسی علاوه ائتمکله دۆزملنلر. مثال: برکدن، یاواشدان، دریندن، تئزدن..
- ۲- بعضی ساده حرکت طرزی ظرفلرینه «ینه» شکیلچیسی آرتیرماقلا دۆزملنلر. مثال: ترسینه، دۆزونه، چپینه، دیکینه...
- ۳- اسملره «لا، له» شکیلچیسی علاوه ائتمکله دۆزملنلر. مثاللار: شدتله، قدرتله، عظمتله، سرعتله، مهارتله، باجاریقلا، اۇستادلیقلا...
- ۴- عرب دیلیندن آلینما کلمهلره «آن، من» شکیلچیلری آرتیرماقلا دۆزملنلر. بۇ شکیل-چیلر عرب دیلیندن گلمهدير. مثلا، روحا، قلبا، سهوا، عمدا، بعضا..
- ۵- اسملره «جاسینا، جهسینه» شکیلچیلری علاوه ائتمکله دۆزملنلر. مثلا: ایگیتجهسینه، قهرامانجاسینا، آچاقجاسینا، قۇچاقجاسینا...

۶- «جا، جه» شکیلچیلریله دۆزهلن حرکت طرزی ظرفلری. مثال: یاخشیجا، یاواشجا، ساکیتجه، ذرهجه آیدینجا، آچیقجا...

۷- «آکی، مکی» شکیلچیلریله دۆزهلنلر. مثال: چپهکی، یاناکى، زۇراکى...

۸- فعل کؤکلرینه «یق، ایک، جاق، جک، ماز، مز» شکیلچیلری علاوه ائتمکله دۆزه-لنلر. مثال: آچیق، آییق، تلهسیک، اۇتانجاق، سئوینجک، دینمز، دانیشماز...

ج) مرکب حرکت طرزی ظرفلری:

ایکی کؤک سۆزدن دۆزهلن و ایشین اجرا طرزینی بیلدیرن ظرفلره مرکب حرکت طرزی ظرفلری دئییلیر. بۇنلارین چۇخ ایشلهنن نۇعلاری بۇنلاردیر:

۱- بیر ساده اسم، صفت، سای و یا حرکت طرزی ظرفین تکراریندان عمله گلەنلر کی، اۇنلارین آراسیندا تیره (-) قۇیولار. مثلا: یاواش- یاواش ؛ تنز- تنز ؛ دیک- دیک؛ یئکه- یئکه؛ دادلی- دادلی؛ حیرصلی- حیرصلی؛ لای- لای؛ دامجی- دامجی؛ قطار- قطار؛ گۆپ- گۆپ؛ قاه- قاه... فعل کؤکلرینه «آ، ه» آرتیریلاراق تکرار اۇلانلاردا بۇ قیلدن- دیرلر. مثال: قاچا- قاچا؛ گۆله- گۆله...

۲- تکرار اۇلان کلمهلرین آراسیندا «با، به» آرتیرماقلا دۆزهلنلر. مثاللار: دال با دال؛ اۆز به اۆز؛ ائو به ائو؛ یان با یان؛ تک به تک ...

۳- «بیر» سۆزونون واسطهسیله دۆزهلنلر. مثال: بیردن- بیرده؛ بیر تهر؛ بیر جور...

۴- مختلف حاللاردا اۇلان ایکی اسمدن دۆزهلنلر. مثال: گۆز اۇجو؛ ال- اله؛ قۇل- قۇلا؛ چینگین- چینگینه؛ الی بۇش؛ اۆزو اۆسته؛ گۆزو باغلی؛ اۆز- اۆزونه؛ اۆز باشینا؛ اۆز کئفینه...

۲- زامان ظرفلىرى

زامان ظرفلىرى ايش و حركتين اجرا اولوندوغو زامانى بىلدىرر. بۇ ظرفلر «هاچان؟ نه وقت؟ نه زامان؟» سۇاللاريندان بىرىنه جواب وئرر. بۇ ظرفلرده قۇرولوشلارينا گۆره اوچ جۆره اولار.

الف) ساده زامان ظرفلىرى:

بىر سۆزدن عبارت اولان و زامان آنلايىشىنا مالک اولان ظرفلره ساده زامان ظرفى دئىەرلر.

مثال: دۆن، ايندى، سحر، آخشام، هميشه، تئز، گئچ، هردن..

ب) دۆزلىتمه زامان ظرفلىرى:

بىر سۆز و بىر شكيلچيدن دۆزىلن ظرفلره كى، زامان مفهومونا مالک اولار، دۆزلىتمه زامان ظرفلىرى دئىيلىر. چۆخ ايشلەنن نۇعلارى بۇنلاردىر:

۱- «لىك» شكيلچيسى آرتيرماقلا دۆزىلنلر. مثال: هميشهلىك، هلهلىك، ايندىلىك...

۲- «جه» شكيلچيسىله دۆزىلنلر. مثال: ايندىجه، اولجه، اۇنجه...

۳- «دان، دن» شكيلچىلىرىله دۆزىلنلر. مثال: سحر دن، آخشام دان، گئجه دن، چۆخدان...

ج) مركب زامان ظرفلىرى:

ایکی سۆزدن دۆزەلن و زامان بیلدیرن ظرفلره مرکب زامان ظرفلری دئییلیر. بۇ
ظرفلری دۆزلتمک یۇللارینین مهملری بۇنلاردیر:

۱- ایکی زامان ظرفیندن دۆزەلنلر کی، آرالاریندا خط یازیلار. مثال: تئز- تئز؛ سحر-
سحر؛ گنج- گنج؛ تازا- تازا؛ آخشام- آخشام؛ یئنی-جە- یئنی-جە...

۲- زامان آنلامی داشییان کلمهلرین اولینه «بۇ، او» عوضلیکلری گتیرمکله دۆزەلنلر.
مثال: او گون، او ساعت، او ایل، بۇ دفعه، بۇ دقیقه...

۳- ساده زامان ظرفلرینه «چاغی، اوستو، باشی، وقتی» سۆزلریندن بیرینی علاوه
ائتمکله دۆزەلنلر. مثال: آخشام چاغی، آخشام اوستو، آخشام باشی، گنجە وقتی، گون
اورتا چاغی...

۴- زامان بیلدیرن کلمهلرین اولینه «بیر، هر، هنج» سۆزلرینی علاوه ائتمکله دۆزەلنلر.
مثال: بیر گون، بیر دم، هر وقت، هنج وقت، هنج گون، هر لحظه، هر گون...

۵- زامان بیلدیرن اسملرین تکراری و اۇنلارین آراسیندا «با، به» یازماقلا دۆزەلنلر. بۇ
کلمهلرین آراسیندا تیره قویولماز. ایل به ایل، ساعت با ساعت، گون به گون، آی با آی...

۳- یئر ظرفلری

ایش و حرکتین باش وئردیگی یئری بیلدیرن ظرفلره یئر ظرفلری دئییلیر. بو ظرفلر
هاری؟ هاردا؟ هارادان؟ .. سواللاریندان بیرینه جواب وئیریر. یئر ظرفلری ده
قرولوشلارینا گۆره اوچ جور اولور:

(الف) ساده یئر ظرفلری:

بىر سۆزدىن عبارت اولان و يئر مفھومو داشىيان ظرفلرە سادە يئر ظرفلرى دىيىلىر.
بۇنلار يىن بەغىسىنىدە حال شكىلچىلرىدە اولور، لاکن مضمونجا سادەدیر. مثال: آرخا،
يان، کنار، قىراق، انشىک، بايىر، برى، ايچەرى، ايچەرىدە، ايرەلى، ايرەلىدە، يۇخارى،
يۇخاريا، يۇخاريدان، گئرى، گئرىدن، بۇرا، بۇرايا، بۇرادان، اۇرا، اۇرادان، ياخين،
ياخيندا، اۇزاق، اۇزاقدان، آشاغى، آشاغىدا...

ب) دۆزلىتمە يئر ظرفلرى:

سادە يئر ظرفلرىن شكىلچى قۇشماقلا دۆزەلەن ظرفلرە دۆزلىتمە يئر ظرفلرى دىيىلىر. بۇ
ظرفلر دىليميزدە چۇخ آزدير. بىر نۇچە نمونە: آزالىق، آزالىقدان، ياخىنلىقدا، اورتالىغا،
آزالىغا، گئندەن، اۇزاقلىغا، اۇزاقدان، ياخىنلىقدان...

ج) مرکب يئر ظرفلرى:

يئر مفھومو اولان ايکى سۆزدىن دۆزەلەمىش ظرفلرە مرکب يئر ظرفلرى دىيىلىر. بۇنلار يىن
مهملىرى آشاغىداكى لاردير:

۱- ايکى ضد سۆزدىن دۆزەلەن مرکب يئر ظرفلرى. مثال: اۇرا- بۇرا، اۇردا- بۇردا؛
ساغا- سۇلا؛ دال- قاباق؛ ساغدان- سۇلدان؛ اۇردان- بۇردان...

۲- يئر معناسى اولان کلمەلرىن اولينە «اۇ- بۇ» عوضلىکلرىندىن بىرىنى آرتيرماقلا دۆزە-
لنلر. مثال: اۇ طرفدە، اۇ ياندا، بۇ ياندا، اۇ بۇجاقدا، اۇ گوشەدە، بۇ ائودە...

۳- يئر مضمونلو سۆزلرە «ەر- هئچ» کلمەلرىنى آرتيرماقلا دۆزەلنلر. مثال: هر يئردە،
هر ياندا، هئچ طرفدە، هر گوشەدن، هر بۇجاقدا، هر کۆچەدە...

۴- يئر مضمونلو کلمەلرىن اولينە «بىر» سايىنى آرتيرماقلا دۆزەلنلر. مثال: بىر ياندا، بىر
ياندا، بىر طرفدە، بىر بۇجاقدا، بىر ائودە، بىر طرفدن...

۴- مقدار ظرفلىرى

ايش، حال و حركتين مقدارينى، كميتىنى بىلدىرن ظرفلره مقدار و يا كميت ظرفلىرى دىيىلىر. بۇ ظرفلر نىچە؟ نه قدر؟ سۇاللار يندان بىرىنه جواب وئىر. قۇرولوشلارنا گۇره بۇ ظرفلر اۆچ جۇر اولار.

الف) ساده مقدار ظرفلىرى:

بىر سۇزدن عبارت اولان و مقدار مفهوم داشىيان ظرفلره ساده مقدار ظرفى دىيىلىر. و ان چۇخ ايشلەنلرى بۇنلار دىر: آز، چۇخ، خىلى، تام، تامام...

ب) دۆزلىتمە مقدار ظرفلىرى:

دۆزلىتمە مقدار ظرفلىرى دىلىمىزده آز دىر. اولار ين مهملىرى:

۱- «ايله- له» سۇزلرى ين مقدار مضمونلو سۇزلره آرتىرىلماسيله دۆزلىتلر. مثال: تاماميله، بۆتۇلوكله، بۆتۇنلوكله، دفعەلرله...

۲- «جا- جه» شكىلچىلريله دۆزلىتلر. مثال: ذرمجه، دۇنياجا، آرجا، دۇنيالارجا، آرشىن- جا، متىرجه، بىر قارىشجا..

۳- «دان- دن» شكىلچىلريله دۆزلىتلر. مثال: آزدان، چۇخدان...

ج) مركب مقدار ظرفلىرى:

ایکی سۆزدن دۆزەلەن و مقدار آنلامی داشییان ظرفلرە مرکب ظرفلر دئییلیر. بۇ ظرفلری دۆزەلەن مەھم یۇللار بۇنلاردیر:

- ۱- ایکی سادە مقدار ظرفیندن دۆزەلنلر. مثال: آز- آز؛ چۇخ- چۇخ؛ آز- چۇخ..
- ۲- مقدار سایلارینین تکراریلە دۆزەلنلر. مثال: بیر- بیر؛ ایکی- ایکی؛ اۆچ- اۆچ...
- ۳- «بیر» سۆزونون واسطەسیلە مختلیف کلمەلردن دۆزەلەن مرکب مقدار ظرفلری. مثال: بیر قدر، بیر آز ، بیر آغیز، بیر نۆجە...
- ۴- «دفعە- یۇل» سۆزونون واسطەسیلە سایلاردان دۆزەلنلر. مثال: بیر دفعە، مین دفعە، یۆز دفعە، یۆز یۇل، اۇن یۇل...
- ۵- ایکی سایدان دۆزەلنلر. مثال: بیر- ایکی؛ بئش- اۇن؛ اۇن- اۇن بئش..
- ۶- ایکی سۆزون تکراریلە دۆزەلنلر. بۇنلاریندا آراسیندا خط یازیلما لیدیر. مثال: دۇنە- دۇنە؛ تکرار- تکرار؛ لای- لای؛ برک- برک؛ قات- قات..

تاپشیریق: سادە حرکت طرزی ظرفلرینی جملەلردە ایشلەدیب دفتریزە یازین:

اعلا، آرخابین، چتین، یامان، آیدین، یاخشی

تاپشیریق: سۆزلردن دۆزلتمە حرکت طرزی ظرفلری دۆزلدیب جملەلردە ایشلەدین و دفتریزە یازین:

اۇجا، آچاق، ترس، باجاریق، ناشی، محبت، حۆرمەت، جسم، عالم، آچیق، گۆر، باریش، گیزلی

تاپشیریق: کلمەلردن مرکب حرکت طرزی ظرفلری دۆزلدیب جملەلردە ایشلەدین و دفتریزە یازین:

جۆت، اۆچ، اۆزون، قيسا، خۇمار، خيش، برک

تاپشیریق: «با- به» واسطه‌سیله کلمه‌لردن مرکب حرکت طرزی ظرفلری دۆزلدیب
جمله‌لرده ایشله‌دین و دفتریزه یازین:

قۇلاق، ال، کۆچه، قاپی، ایکی، چینگین، بیئر

تاپشیریق: سۆزلردن مرکب حرکت طرزی ظرفلری دۆزلدیب جمله‌لرده دفتریزه یازین:
تهر، قۇل، اۆزو، قارا، باشی، آشاغی، الی، قاباق، آچیق، بیردن، اۆرگی، گۆزو، یارالی،
یاغلی

تاپشیریق: مثلرده ظرفلرین آلتیندان خط چکین و نۇعلا رینی گۆست رین:
آنا سئرچه‌نین گز دیگی آغاجلاری، بالا سئرچه بۇداق- بۇداق گزر.
ماما ایکی اولاندا اۇشاق ترسه اولار.

آغیر اۆتور باتمان گل.

قۇرخان برک وۇرار.

داما- داما گۇل اولار، آخا- آخا سئل اولار.

های ایله گلن هوی ایله گئدر.

اۇ قدر دالی- دالی گئدیر کی، دامین اۇ باشیندان دۆشور.

تاپشیریق: ظرفلردن جمله دۆزلدیب دفتریزه یازین:

بیلدیر، اینیشیل، دۆنن، بۇگۆن، بینالی، ایکیندی، ائرته

تاپشیریق: نقطه‌لرین یئرینه مناسب ظرف شکل‌چیلری قۇیوب دفتریزه یازین:

ھلە... من گندیرم سحر گلەجگم؛ ایشلەپیرم یورولموشام؛ بیز کی، اولدوق، سیز... قالاسیز؛ بوردان چىخدیلار.... گنتدیلر؛ اوشاق یئمەگین ... یئدی و ... گنتدی

اونلار... گنتمیشلر، بیزدە... گندەجەپیک

... مشقینی یاز، سونرا... تلویزیونا باخ

... دوستوم گلەجک ... اونیایاجاییق.

تاپشیریق: مرکب زامان ظرفلرینی جملەلرە ایشلەدیپ دفتریزە یازین:

اؤ گۆن، ایکیندی چاغی، بۇ دفعە، اؤ ایل، بیر یۆل، بیر گنجە، هر گۆن، هر زامان، ایل به ایل، گۆن به گۆن، اۆز- اۆزونه

تاپشیریق: ظرفلرین هر بیرین بیر جملەدە ایشلەدین و یازین:

قیراق، بری، انشیک، ایرەلیدن، گئری، گئریبە، یوخاری، اوزاغ، ارادان، بۇرادا، قاباقدان، یاندان، بۇرادان، یاخینلیغا، آرا لیکدان.

تاپشیریق: نقطەلرین یئرینە مناسب سۆز یازیپ مرکب یئر ظرفی دۆزلدین و دفتریزە یازین:

... بۇرا باش اۇزاتما- اوردان- ... دانیشدی-...-قاباق گنتدی- ساغا-... ییخیلیردی-.... - قاباقدان آتش آچدیلار- ... یاندان وۇردو بو... قلچدی- اۇ... -... طرفدە دۇلانیلر-... یاندان سسی گلیر- بیر... کۇرا وۇلو... یاندان ایواز دشمنی قیردیلار-... وۇروب... چىخدی، وۇروب... چىخدی- هر ... خبر وئیر- بۇ سس... یئردە یاییلیبیدیر

تاپشیریق: ظرفلری جملەلرە ایشلەدیپ دفتریزە یازین:

آز- چۆخ؛ هامیسیلە، بۇ قدر، اؤ قدر، بۇنجا، اۇنجا، خیلی، دۇنیالار جا

تاپشیریق: نقطەلرین یئرینە مناسب سۆز قۇیماقلا مرکب کمیت ظرفی دۆزلدین دفتریزە یازین:

بئش... گلین

...- یۆز سایین

بیر... گۆتورون

...دفعه سنه دئدیم

هر ... گلسن سلام وئر

بیره... قازاندی

بئش... دفعه امتحان ائلهدین

گۆیو قات... بۇلودلار اۇرتموشدو

او ... اوینادیلار کی، برک یورولدولار

هر نه... چالیشسان ... قدر خوشبخت اولارسان

خواننده بیر... اوخودو

... نئچه گون اورادا قالدیق

آز... بیلیرم

تاپشیریق: شئعری از برلهیین و ظرفلرین آلتیندان خط چکین:

من سنین تک داغا سالدیم نفسی

سندده قایتار گۆیلره سال بۇ سسی

بايقوشوندا دار اولماسین قفسی

بۇردا بیر شیر داردایب باغیریر

مروتسیز انسانلاری چاغیریر

/شەھىر يار/

تاپشۇرۇق: ظرڧلرىن آلتىندان خط چكىن و نۇغلارنى گۇستىرىن:

قۇچ كۇر اۇغلونون دەلى نەرەسى دشمنى قاماشدىرمىشىدى. ھامىنىن الى داعوادان سۇيۇموشدو. كۇر اۇغلو ساغدان وۇردو، سۇلدان چىخدى، سۇلدان وۇردو ساغدان چىخدى، دشمنى شىل كۆت ائلەدى. بىر طرفدن يۇل آچدى، قۇشونون آراسىندان چىخدى.

/كۇر اۇغلو/ (سۇن جملەنى تجزىيە ائىدىن)

مستقل نطق حصەلرىندىن بىرىدە ندادىر. ندالار انسانىن حسلىرى، شادلىغى، تەجىبو، قۇرخوسو، والەلىگى، نەرتى، كدرى... يىنى نشان وئرن كەلمەيدىر، او بىرى مستقىل نطق حصەلرىنىن عكسىنە، ندالار تەكلىكەدە بىتمىش فەكر افادە اندر و آيرى نطق حصەلرىلە ھىچ بىر علاقەلىرى اولماز. ندالارىن آخىرىندە تەجىب علامتى (!) قۇيماق لازىمىدۇر.

ندالار ايكى جۇر اولار:

- ۱- اصل ندالار: بۇنلارنىن آيرى نطق حصەلرىلە علاقەسى اولماز و اونلاردان آيرى سۇز دۆزلىمىز. ندالارىن چۇخ ايشلەننلرى بۇنلاردىر: آه! آخ! واى! پاه! ھى! بى! آوا! آواوا! اۇف! اۇخ! بە- بە! پە- پە! ھى- ھى! اھ! اۇه! آھا! تف! خوخ! ھورا! ھىھات! ھاراي!...
- ۲- ھم ندا، ھمدە آيرى معناسى اولانلار: بۇنلارنىن سايى چۇخدور. بىر نىچە اۇرنىك: آه! افسوس! حئىف! آمان! مەرحبا! جان! آى جان! آفرىن! قىرىبە! تاسف! بىچارە! بىنوا! دۇشدو بۇتون غزىتلىر قىمتدن، آى جان! آى جان! /صابر/

ندالارىن معنجا نۇعلارى

ندالارىن معنجا آشاغىداكى نۇعلارى واردىر:

- ۱- خطاب بىلدىرنلر: آ! آى! آى!
- ۲- ھىجان، نەرت ... بىلدىرنلر: واى! باى- باى! آھ! آخ! واھ! اۇھو! ياھو! بە- بە! قاه- قاه!

۳- امداد، اضطراب، چاغرىش بىلدىرنىڭ: ھاراي! آي ھاراي! آمان! آي آمان!...

تاپشۇرىق: نۇقتىلارنى ئۆزىگە مۇناسىپ ھېچان بىلدىرنى ئالار يازىن:

... سىنىڭ گۆزۈڭ نە ئۆلۈپ ... قىز؟

... بۇ نەدى، ھىچ سەن ياراشار؟

... عىب سۆز دىيىرسىن؟

... ئالەمىن باغرى چاتلار؟

... قۇجالدېم آغاجىم دۆشۈم ئالدىن /صابىر/

... سىنىڭ غىرىتىنە

... يىتىشىدى قالدى بىر عابا سىسى!

... ، ... كىشى ئىدى.

تاپشۇرىق: ئالارنى ھەر بىرىنى بىر جۈملەدە ئىشلەيدى دىقترىزە يازىن:

واھ! ئوھو! جان! ھا- ھاي! بىي! ھى! آمان! آخ! اھ! پۇف واھ- واھ! ھۇرا! اوف! بە- بە! ھىھات!

تاپشۇرىق: «سۇ دىيىدىر مەن اولدە انام آب كى يۇخ» جۈملەسىنى تجزىيە ئىدىب دىقترىزە يازىن.

يامسىلامالار (تقليدى سىلر)

بۆتون دىللردە اولدوغو كىمى، آنا دىلىمىزدەدە ائله سۆزلر واردير كى، اۇنلار انسانلارى،
حئوانلارى سىلرين و يا طبيعتدن انشىدىلن سىلرين تقليدى- يامسىلاماسى يولو ايله
يارانير.

بۇ يوليله يارانان سۆزلرين بعضىسى آرتىق معين وارلىق بيلديرن اسملر كىمى ايشلنير.
مثلا: «مىغ» سىيندن «مىغمىغا» سۆزو، «قا- غا- قۇر» سىلريندن «قۇرباغا» سۆزو،
«تئس» سىيندن «تئسباغا» سۆزو، «جئر» سىيندن «جئرجيراما» سۆزو، «قۇم»
سىيندن «قۇمرو» سۆزو، «پئس» سىيندن «پئس- پئسا = پئس پئسلى = پئس پئسلا»
سۆزلرى، «ماچ» سىيندن «ماچ- مارچ» كلمهلىرى، «سۆس» سىيندن «سۆسلىرى»
سۆزو، «شاق» سىيندن «شاققىلداماق» سۆزو ... مئيدانا گلмышدير. ادبياتدان بير نچە
اۆرنك:

قۇر- قۇر قۇرباغا يۆگوردو كۆچە باغا /فۇلكلور/

پئس پئسلى بۆستە خانيم دابانى بۆستە خانيم /فۇلكلور/

آشوب ساليب جهانان مىغ مىغ خلقى گئيريب آمانان مىغ مىغ /خالق شئعى/

دىلىمىزدە گئنىش شكىلدە ايشلەنن «دۆدوك، تۆتك، شاپالاق، قهقهه، تپىك،...» كىمى
اسملر، ائلهجەدە خۇرولداماق، قئشقيرماق، باغيرماق، زيريلداماق، زاريلداماق،
خاريلداماق، آسقيرماق، هئچقيرماق، بؤيورمك، گهييرمك، آقيرماق، كئشنەمك، مەلە-
مك، مۇغولداماق، فئسىلداماق، قۇرولداماق، گۇرولداماق،... كىمى مصدرلرين هامىسى
يامسىلاماقدان تۆرەنن كلمهلردير.

يامسىلامالار دىلىمىزدە چۇخ ايشلەنن سۆزلردن حئساب اولابيلر، اۇنا گۆره كى سۆز
ياراديجيلىغىندا اۇنلاردان چۇخ استفادە اولور. مثلا «باغيرماق» مصدرى عادى بير فعل

كىمى تام تصريف اولماقلا برابر، اوندان مختليف اسملر، صفتلر و... دۆزلىتمىك مۆمكۈندۈر. مىثلا: باغىردان، باغىراركن، باغىرىب، باغىرتى، باغىر، باغىرماق.. يامسىلامالار قۇرولوشجا يا سادە، يا دۆزلىتمە، يادا مركب اولور.

۱- سادە يامسىلامالار:

سادە يامسىلامالار تىكجە بىر سۆزدن عبارت اولور. اۆرنىكلر: كۇف، هام، شاپ، قۇر، گۇر، پىچ، مە، پۇف، قار، خىش، فىس، نىق، زىق، خۇر، زىر، شىر...

۲- دۆزلىتمە يامسىلامالار:

دۆزلىتمە يامسىلامالار بىر سۆز، سادە يامسىلاما و بىر سۆز دۆزلىدىجى شكىلچىدن دۆزە- لىر. اۆرنىك: مەلە، پارتلا، قىشقىرىق، تاپدالا، فىسىلتى، شىرىلتى، خىرىلدا، زىرىلدا، نرىلدە، پىچىلتى، خىرىلتى، زىرىلتى، گۇرولتو، نرىلتى، ھىرتى..

دۆزلىتمە يامسىلامالار نۇعلارى:

دۆزلىتمە يامسىلامالار بىر نىچە چىشىدى واردير كى، آشاغىداكىلاردان عبارتدير:

(الف) «اىلتى۴» شكىلچىسىلە دۆزەلىب ايشلەننلر. اۆرنىكلر:

اىنىلتى، پىچىلتى، پىرىلتى، خىرىلتى، گۇرولتو، زىرىلتى، مەيىلتى، خۇرولتو، جۇيولتو، نرىلتى، فىسىلتى، ھىرتى، خىشىلتى، جىرىلتى...

دىلىمىزىن بعضى لهجەلرىندە «اىلتى» شكىلچىسى «اىرتى» شكىلىندە ايشلەننر، مىثلا «ھىرتى» سۆزۈندە اولدوغو كىمى.

ب) دۆزلىتمە يامسىلامالار يىن بۇيوك بىر قىسمى «ايلداۋ» شىكىچى سىلە دۆزەلىر كى،
اساسا فىل كىمى ايشلەنىر. اۇرنىكلر:

هققىلدا/ما/، زىققىلدا، مىرىلدا، هىرىلدا، قاققىلدا، فىرىلدا، خۇرولدا، واققىلدا، پىچىلدا،
خىرىلدا، گۇرولدا، فىسىلدا، دىنقىلدا، شاققىلدا، تاققىلدا، زىرىلدا، نرىلدا، جۇرولدا، ...
ادىياتدان بىر نىچە نمونە:

ترىبەسىز اۇشاق كىمى بۇش- بۇشونا هىرىلدا/صابر/

قلىانى چاغلا خۇرولدا، كىشى! /صابر/

پىچىلداشىن- پىچىلداشىن لىلر /ماهنىلار/

۳- مىركب يامسىلامالار:

مىركب يامسىلامالار اىكى سۇزدن و اساسا بىر سادە يامسىلامانىن تىكرارىندان دۆزەلىر.
اۇرنىك: شىر- شىر ؛ فىس- فىس ؛ شاپ- شاپ ؛ شاپ- شۇپ ؛ تاپ- تۇپ ؛ پىخ- پىخ ؛
شاراپ- شۇروپ ؛ تاراپ- تۇروپ ؛ شىق- شىق ؛ چىغىر- باغىر ؛ شىرتاشىرت..
دندىگىمىز كىمى، مىركب يامسىلامالار اساسا بىر سادە يامسىلامانىن تىكرارىندان يارانىر و
بۇنا گۇردە اۇنلار يىن آراسىندا تىرە (-) قۇيولور. بۇ وقته قدر دىل قايداسى كىتابلارىمىزدا
مىركب يامسىلامالار مىركب اسم، يادا مىركب ظرفلر سىراسىنا داخىل اندىلمىشىدىر.

الف) اسم حساب اۇلموش مىركب يامسىلامالار اۇرنىكلر:

كىبرىتى چكىدى، اۇتاقدا پارتا- پارت /مبتدا- اسم/ قۇيدو.

درويش آنلاشىلماز سۇزلر دئىە- دئىە بۇ دىواردان اۇ دىوارا آتىلدىقجا، پارتا- پارت /مبتدا-
اسم/ داوام اندىر. /م.ابراهىموف/

ھردم اۆرەگیم اندیردی تیپ- تیپ، /واسطەسیز بلسیز تاماملیق- اسم/ جانیم زھوس
اندیردی گۆپ- گۆپ. /واسطەسیز بلسیز تاماملیق- اسم/ ختایی/

یازکی، گلدی دام دەلیندی، شاپاشاپ دۆشدو ایشە /مبتدا- اسم/ حیرصلنیب چنخدیم دام،
نۆودانا وۆردوم بیر تپیک. /مۆجوز/

ب) حرکت طرزی ظرفی اۆلان مرکب یامسیلامالارا اۆرنک:

میرت- میرت اۆخوماقدان، کیشی، بیر قان کی، پۇل اۆلماز. / نئجه اۆخوماقدان؟ /

گۆپ- گۆپ دۆیونوب داریلدی باغیریم. /نئجه دۆیونوب؟/ صابر/

ککلیک گۆلرایدی داغدا قاه- قاه. /نئجه گۆلردی؟/ ختایی/

تاپشیریق: حیوان سسلریله علاقه دار یارانان اۆن ساده یامسیلاما کلمه تاپیب هر بیرینه
بیر جمله دۆزلدهرک دفترینیزه یازین.

تاپشیریق: طبیعت سسلری اساسیندا یارانان اۆن ساده یامسیلاما سۆز تاپیب هر بیرینه بیر
جمله دۆزلدهرک دفترینیزه یازین.

تاپشیریق: اۆن دۆزلمه یامسیلاما کلمه تاپیب هر بیرینی بیر جملهده ایشلدهرک دفترینیزه
یازین و دۆزلمه یامسیلامالارین کۆکلریله شکیلچیلری آراسیندا (+) علامتی قویون.

تاپشیریق: ادبیاتیمیزدان بئش ائله اۆرنک تاپین کی، هر بیرینده بیر یامسیلاما سۆز
(ساده، دۆزلمه و یا مرکب) اۆلسون.

تاپشیریق: آلتی مرکب یامسیلاما کلمه تاپین و هر بیرینی بیر کلمهده ایشلدهرک دفتریزه
یازین.

كۆمكىچى نطق حصەلىرى

ايندىيە قدر اۋيرنديگىمىز نطق حصەلىرى ائله سۆزلرايدى كى، اۇنلارين هر بيريسينين آيرىلىقىدا مستقىل معناسى اۇلاردى، اۇنلارنى ائشيدىندە انساندا معين تصور ياراناردى. بۇنلاردان باشقا دىليىمىزدە ائله سۆزلردە واردىر كى، اۇنلارين مستقىل معناسى اۇلماز. اۇرنىك: هم، اۇترو، يا، اۇنا گۇرە...

بۇ كىلمەلر جملەلردە اساس نطق حصەلرىنى بيرى- بيرىنە باغلار، اۇنلارا كۆمك ائدر كى، بيرى- بيرىنە باغلانسىنلار. بۇنا گۇرە دە اۇنلارا كۆمكىچى نطق حصەلىرى دئىيلر. كۆمكىچى نطق حصەلىرى اۋچدور: قۇشما، باغلايىچى، ادات.

۱- قۇشمالار

قۇشمالار ائله نطق حصەسىدىر كى، مستقىل معناسى اۇلماز، اما اسملرين بىيەلىك، يۇنلوك، چىخىشلىق حاللارينا قۇشولاندا، اۇنلارين معناسىنى جزئى شكىلدە دگىشر، يعنى اۇنلارين سمتين، سببين، نئىنەمەسىن، زامان مقدارين، بيرلىكدە اۇلماغىن ... بىلدىرر. بۇناگۇرەدە اۇنلارا قۇشما دئىيلىر.

قۇشمالارين خصوصىتلىرى بۇنلاردىر: ۱- مستقىل معنالارى اۇلماز. ۲- ھىچ بير سۇالا جاواب وئرمز. ۳- جملە عضو اۇلايىلمز. ۴- قۇشولدوقلارى اسمى اسمە و يا فعلە باغلار. ۵ قۇشمالار فقط خبر شكىلچىلىرى قبول ائدر. ۶- اسمين سۇنونا قۇشولار و وۇرغو قبول ائتمز.

قۇشمالار دۇرد جۇر اۇلور:

۱- ھم قۇشما، ھمدە بىر نطق حصەسى اۇلانلار. بۇنلار بىر چۇخ ايشلەنلرى بۇنلار دىر: اول، سۇنرا، قاباق، برى، طرف، باشقا، اۇزگە، آيرى، علاو، غىرى، قارشى، ياناشى، تىك...

بۇنلار بىرى- بىرىندىن سىچمىك اۇچون جملەدە كى، وظىفەلرىنە باخماق لازىم دىر. مثلاً: «تىك الدىن سىس چىخماز» و «قەرمان تىك دۇيوشدۇ» جملەلرىندە «تىك» سۇزۇ بىرىنچى جملەدە سادىر، چۇنكى «الدىن» سۇزۇنون مىقدارىنى بىلدىرىر، لىكىن ايكىنچى جملەدە قۇشما دىر، چۇنكى «قەرمان» سۇزۇنونو «دۇيوشدۇ» فعلىنە باغلايدىر و قەرمان سۇزۇنونو مىناسىنى بىر آز دىگىشىر. (قەرمان كىمى)

۲- ھم قۇشما، ھمدە باغلايدىچى اۇلانلار. بۇنلار بىر ان چۇخ ايشلەنلرى بۇنلار دىر: ائىلە، اۇچون، گۇرە، اۇترو.. بۇنلار بىرى- بىرىندىن سىچمىك اۇچون جملەدە كى وظىفە- لرىنە باخماق لازىم دىر. مثلاً آيدىن ائىلە گىتىدىم (قۇشما). آيدىن ائىلە حسن گىتىدىلر. (باغلايدىچى)

۳- فقط قۇشما اۇلانلار. چۇخ ايشلەنلرى بۇنلار دىر: كىمى، اۇچون

۴- ھم قۇشما، ھمدە شىكىلچى اۇلانلار. اۇ جملەدىن: لا، لە...

گۇزىلە، ائىزىلە (شىكىلچى)؛ حسنلە، آتاملا (قۇشما).

قۇشمالار، اسملر مىعىن حاللاردا اۇلاندا، اۇنلار قۇشولار. بۇ جەتدىن اۇنلار بىر آشاغىداكى دىستەلرى وار دىر:

۱- آدلىق، يىيەلىك، ھمدە يۇنلوك حالدا اۇلان سۇزلرە قۇشولانلار:

بۇ قۇشمالار بۇنلار دىر: كىمى، تىك، قدر، جان، جن. اۇرنىك: ستارخان تىك (كىمى). آخشاماقدر، اۇن بىرە قدر، اۇشاق جان، ذرە جن، باقرخان قدر، اۇنون كىمى، سىنىن قدر..

۲- آدلىق و يىيەلىك حالدا اۇلان سۇزلرە قۇشولانلار:

بۇ قۇشمالار بۇنلاردير: اۆچون، حاققىندا، حاقدا، بارەدە، بارەسىندە، اۆستە، اۆستوندە، ایلە (لا-لە) اۆرنكلر: حسن اۆچون؛ ستارخان حاققىندا = ستارخانین حاققىندا؛ بۇ بارەدە؛ بۇنون بارەسىندە؛ ایش اۆستە؛ ایشین اۆستوندە؛ سۇلماز ایلە = سۇلمازلا؛ اۇنونلا

۳- فقط یۈنلۈک حالدا اۇلان سۆزلەر قۇشولانلار:

بۇ قۇشمالار بۇنلاردير: گۆرە، دۇغرو، ساری، نسبتا، مخصوص، طرف، عاید، دایر، جان(جن)، اساسا، دک... اۆرنكلر: بۇناگۆرە، ائوہ دۇغرو، مکتبہ ساری، آیدینا قارشى، اۇنا نسبتا، سۇلمازا مخصوص، شەرہ طرف، ستارخانا عاید، آخشاماجان، بۇ سۆزہ اساسا، سحرەدک...

۴- فقط چىخىشلىق حالدا اۇلان سۆزلەر قۇشولانلار:

بۇ قۇشمالارین مەملرى بۇنلاردير: برى، قاباق، اول، سۇنرا، اۆترو، باشقا، علاوہ، اۆزگە، سۇوايى، غیری، آیری... اۆرنكلر: كئچن ایلدن برى، سندن قاباق، بابکدن اول، بیزدن سۇنرا، بۇندان اۆترو، سیزدن باشقا، آتامدان علاوہ، پۇلاددان اۆزگە، بۇندان سۇوايى، حسن دن غیری، مندن آیری ھىچ کیم یۇخیدی..

تاپشیریق: «کیمی، تک، قدر، جان» قۇشمالارینین ھر بیرینی اۆچ آیری- آیری جملەدە ایشلەدیب دفتريزه یازین. اۆرنک: ستارخان کیمی قەرمان از تاپیلار.

تاپشیریق: نقتەلرین یئرینە حال شکیلچیلرینی یازین و قۇشمالارین آلتیندان خط چکین:

اۇشاقلار داغا گئتمە... اول درسلىرىنى یازدىلار.

معلملر ... باشقا بۇ گۆن مکتبەدە ھىچ کیم یۇخیدی

بۇ گۆن بیزە بابک ... سۇوايى ھىچ کیم گلەمدى

آتام سۇلماز ... اۆترو بیر قلم آلدی

بىر قىر شىر... اۇزاقلاشماق لازىمىر

اۇگۇن ... برى

ياغىش ياغاندا اۇشاقلار ائو... طرف قاچىلار

دۇن گۇجى سىر ... قار ياغدى.

بىز ... باشقا ھىچ كىم گلمىدى

گۇجى ياغىش ياغدىغى... گۇرە ھاوا سىرىنىر.

اۇشاقلار سىنما ... اۇترو دارىخىردىلار

مكتىلى مكتىب ... سارى گۇتدى

اۇ من ... و سن ... ائىلە تانىش ايدى.

تاپشىرىق: قۇشمالارى ھر بىرىنى ايكى جىلمىدە ايشلەدىب دىترىزە يازىن: ھاقتا، ائىلە،

بارەدە، اۇستونىدە، اۇستە، بارەسىندا

تاپشىرىق: نىقىلەرىن يۇرىنە مناسىب قۇشما يازىن و دىترىزە كۇچورون:

بۇ كىتابىن ... دانىشماق لازىمىر

دۇستوم ... برابر بازارا گۇتدىم

دعوا ائىلەمىك ... اۇنو زىندان ائىلەدىلر

بىر موضوع ... سىنىلە دانىشماق

عاقىل ... داش داشى جاھىل ... بال يۇمە /مىل/

اۇشاغىن دىرلىرى ... مىلم ... دانىشماق لازىمىر

ھر سۇزدىن ... تىقىد ائىمىلر

تاپشیریق: شئیری از برلهیین و قوشمالاری آلتیندان خط چکین.

بیر یئرده قالماقدان داریلدیق، اولدوک

دوغما یوردوموزو دولاناق، گزهک

ائل ایله آغلیاق، ائل ایله گولهک

اینجیمیزی وطن ساپینا دوزهک

/سهند/ بیرینجی مصرای تجزیه ائدین و دفتریزه یازین.

تاپشیریق: نقطه‌لرین یئرینه مناسیب قوشما قویوب دفتریزه یازین:

ماشین شهره ... گئتدی

بۇ سۆزه ... سن گناهکارسان

بۇ ایش اونلارا ... دیر.

بۇ سۆز منه ... دئییلدیر.

اؤه ... سۆردو

دشمنه دویوشمک لازیمدیر

سحر ... آخشام ایستی ایدی

کوراوغلویا ... کتاب یازیبار

سحره ... یاتمادیم

بونا ... سیز حاقلی‌سیز

تاپشیریق: هر بیر قوشمانی ایکی جملهده ایشله‌دیپ دفتریزه یازین:

برى، قاباق، غىرى، سۇوايى، اول، اۇترو، سۇنرا، باشقا، اۇزگه، علاوه، آيرى، بۇيانا،
بۇطرفه، بئله

تاپشيريқ: نقطه‌لرين يئرینه مناسب قوشما قويوب دفتریزه یازین:

اۇ گۇندن ... من بۇ سۇزو هئچ کیمه دئمهمیشم

بۇندان ... من خام اولمارام

سندن ... من جاواب وئردیم

آنامدان ... بۇردا هئچ یۇخدور

اۇندان ... سیزه گلديم کى، بۇ خبرى سنه يئتيرهم

من سنى تانيرام، بۇندان ... دوشون

بۇ گون بۇردان ... يئرە گئتمهمیشم

بیر آیدان ... من تبریزه گئتمهمیشم

بۇنونلا ... من سنى سئویرهم

اۇچ ایلدن ... اۇنو گۇرموشدوم

تاپشيريқ: شئعري ازبرلهيین و قوشمالارين آلتيندان خط چکين:

فارس شاعیری چۇخ سۇزلری بیزلردن آپارمیش

صابر کیمی بیر سفره‌لی شاعیر پخیل اولماز

تۆركون مثلى فولکلورو دۇنيادا تەک دیر

خان یۇرقانى کند ایچره مثل دیر، میتیل اولماز

/شهریار/

تاپشیریق: متنى كۆچۈرون، قۇشمالارین آلتیندان خط چکین:

یۇلداشلاری گۆردولر ائیواز گلّمەدى. اۇنون دالینجا دەمیرچی اۇغلو گلدى ... اۇنودا
آندان سالیب قۇللارینی دالان باغلادى، ائیوازین یانینا اۇزاتدى ... عیسی بالی گۆزلەدى
... بۇ دفعە اۇدا آتینی سەیردیب گلدى ... کۆرد اۇغلونون اۆستونە یۆنەلدى. کۆرداۇغلو
اۇنودا آندان سالدی، قۇللارینی باغلادى، ائیواز لا دمیرچی اۇغلونون یانینا بیخدی.
/کۆراۇغلو/

تاپشیریق: قۇشمالارین هر بیرینی ایکی جملەدە ایشلەدیب دفتریزه یازین:

دۇغرو، اساسا، مخصوص، عاید، ساری، قارشى، نسبتا، طرف، دایر، جان، دک، استنادا

۲- باغلاييجيلار

باغلاييجيلار مهم نطق حصه لر يندن بيريدير. اۇنلار ين مستقىل معناسى اۇلماز.
باغلاييجيلار ين ايكى اساس وظيفه سى وار:

۱- **جمله نين ايكى همجنس عضو نو بيرى- بيرينه باغلار.** مثلا: «اىلناز و ايلار مکتبه گئتديلر» جمله سينده «اىلناز و ايلار» هر ايكى سى جمله نين مبتداسى دير، همجنس عضو دور و «و» باغلاييجى سى اۇنلارى بيرى- بيرينه باغلاميشدير.

۲- **بیر جمله نين ايكى قسمنى بيرى- بيرينه باغلار.** مثلا: «من سنه دئديم كى، انا ديلينى اويرن» جمله سينده ايكى فيكىر وار، بيرى «من سنه دئديم»، ايكى نچى سى «اناديلينى اويرن»، «كى» باغلاييجى سى بۇ ايكى قسمنى بيرى- بيرينه باغلاميشدير.
بۇ سببلره گوره ده بۇ كلمه لره «باغلاييجى» آدى وئريلميشدير. دئمك ايكى همجنس كلمه نى و يا بير جمله نين ايكى قسمنى بيرى- بيرينه باغلان كلمه لره باغلاييجى دئيلىر.

باغلاييجيلار قۇرولوشجا نۇعلارى

باغلاييجيلار قۇرولوشجا ئىككى جۇر اۇلار:

۱- سادە باغلاييجيلار: سادە باغلاييجيلار يالنىز بىر سۇزدن عبارت اۇلار: و، هم، كى، گاه، اما، زىرا، حتى، يعنى، گويا، نه، آنجاق، لاکن، اگر، دا، ده، تا، ايسه

۲- مرکب باغلاييجيلار: بۇ باغلاييجيلار ايككى و يا اۆچ سۇزدن عمله گلر. بۇنلارین مهملىرى بۇنلاردىر: چۆنکو، ياخود، هرگاه، هرچند، نه اينكى، يۇخسا، هابئله، ويا، اۇناگۇره، اۇناگۇره كى، بۇنا گۇره ده، سانكى، گويا كى، تا كى، مادام كى، ائله كى، اۇدور كى، بۇدور كى، بۇنا گۇره، بۇنون اۆچون، اۇنا گۇره ده، بۇنون اۆچون ده، اۇنون اۆچون ده، بۇنا گۇره كى، يادا، نه ده، همده، نه ده كى، ياداكى، همده كى، و ياخود، اگرچى...

باغلاييجيلارین بىر قىسمى اينكار آنلامى داشييار. بۇنلارین چۇخ ايشلەنلرى بۇنلاردىر: نه، نه ده، و نه، و نه ده، نه ده كى، و نه ده كى...

بۇ باغلاييجيلارى ايشلەنمەسىنه بىر اۇرنك: بابك نه آنادىلىنى آتار، نه ده وطنىنى ترك اندر.

بعضى باغلاييجيلاردان سۇنرا ويرگول (،) يازيلار.

تاپشيريقي: كۇچورون و سادە باغلاييجيلارین آلتىندان بىر، مرکب باغلاييجيلارین آلتىندان ايككى خط چكىن:

قارداشيم هم اۇخويور، همده ايشلەيير.

ياغيش گاه چيسگين ياغير، گاهدا بركييردى.

مسافىرلر بۇگۇن و يا صاباح يۇلا دۆشەجكلر.
 آغير قار ياغدى اونا گۇرمەدە چۇلە گئەدە بىلمەدیم.
 ائله كى، آنامى گۇرورم، اۆرگیم ساكت اولور.
 هرگاه سفرە گئەدەجكسن، بىراز صبر ائله.
 سۇلماز آنادىلىنى ياخشى اۆيرەنير، اوناگۇرە دە هامىنين اوندان خوشو گلير.
 نوروز بايرامى ياخىنلاشیر، بۇناگۇرە دە هامى حاضیرلاشیر.
 نە يۇردەدى، نە گۇیدە، چرخ فلک اۆستەدى/خلق ادبیاتی/
 اۇنداكى، سن گلدىن، هامى سۇيىندى.
 يا بۇنو گۇتور، يادا اۇنو.
 قۇرات اۇخ كىمى قاچیردى سانكى، اۇچوردو.
 دئیرم اۇخو يۇخسا، بدبخت اولارسان.
 تاپشیریق: نقتەلرین یئرینە باغلايىجى قۇیوب دفتريزه یازین:
 کندیلیر آلمالاری دهر دیلر، اونا ... كى پاییز یئتیشدی
 ... دانیشیر، ... ایشلەپیردی
 تۇیا گلەبیلەمدى چۆنکو، ... یۈرۈلمۈشدۈ، ... ایشى وار ایدی
 ... اۈزون بۇ یانلارا گلیر، ... كى، مکتوب یازیرسان
 كئچن قئشدا قار آز ياغدى ... یایدا بۇلاقلارین سۇیو آز ایدی
 ... گلیرم ... سۆز ائشیدیرم
 ... درزیلیک اۆیرەن ... دۆلگرلیک

كنفرا نسا گل، راحت اوتور – اُوخو ... بۇيوك ادام اۇلاسان

... ايشلەسن، ياخشى ياشايارسان

تاپشيريқ: نقطەلەرىن يئرینە «گاہ، و، دا، ہم، آنجاق، نہ» باغلاييجيلاريندان بيرينى
قۇيوب دفتريزە يازين:

سۇدا ... قۇلچاقلارين اوينادير، ... اوينايير، تلويژيونا باخيردى

پۇلاد ... عاغىللى ... قۇرخماز ايدى

هوا ... تۇتور ... آچيليردى

حيات گۈزلدير، آزادلىق ... گۈزلدير

ياز گۈنۈندە ... گۈنش چىخير، ياغيش ياغيردى

نهایت پاييز ... چىخدى، قىش ...

اۇشاق دانىشماق ائستەدى، ... اۇدقونوب داياندى

سۇلماز ... اۆلكر مکتبه گئتديلر

تاپشيريқ: معترضهده كى باغلاييجيلارى جملەلرين لازيم يئرینە قۇيوب دفتريزە يازين:

آدام چۇخ ايدى، هئچ كيم دانىشميردى (لاكن)

آنام يئریندن قالخدى حياتا چىخدى (و)

كۆلك اسيردى (هم)، گۆى گۇرولداييردى (همده)

آخشام اۆلدو، آتام گلدی (نه)، قارداشيم (نه ده)

اۇنلار استراحت ائديردى بيز ايشلەييريديک (ايسه)

قاپينى چالديلار،، گنديب آچماديم (اما)

درسلىرىمى حاضىرلايىرام، سىناق وئرم (تا)
 اۇ ئالە حافظەلىدىر، بىردىنە اۇخوياندا ازىرلر (كى)
 سن ئالە دىيىرسن، اۇردا ايدىن (كى، گويا)
 گىجە برىك قارائلىق ايدى، آى يۇخ ايدى (چونكو)
 من دىيىرم، تىز- تىز يىرىمىزى دگىشك، بىزى گۇرەرلر (كى، يۇخسا)
 تاپشىرىق: دىتريزە كۇچورون و معترضهده كى «دا- ده» لرىن يىرلىك حال شكىلچىسى
 اولانلار بىتتىشيك، باغلايىجى اولانلار يىزى يازىن:
 من ائو(ده) ايدىم كى، سن(ده) گلدن
 بىلمىرم كىمىن قلمى من(ده) قالىبدىر
 بۇ داغلار(دا)، درەرلر(ده) مختلىف اوتلار(دا)، حىوانلار(دا) وار
 بىزىم شەر(ده) كۆچەرلر(ده)، خىابانلار(دا) تىزىدىر
 آى نور گىلىن باغىن(دا) آلمان(دا) وار، هئىوا(دا)، اوزوم(ده) وار، هولو(ده)
 چىچىك(ده) آيلار(دا) منىم يولداشلارىم دىرلار
 ايران(دا) فارسىلار(دا)، توركىلر(ده)، كوردلر(ده)، گىلكلر(ده)، توركمنلر(ده)،
 بلوچلار(دا) ياشايدىرلار
 بىز هم ماشىن(دا)، همده طياره(ده) مسافرت ائتمىشيك
 طياره(ده)(ده) چۇخ آدم مسافرت ائدر، قطار(دا)(دا)
 سۇنمز(ده) اولان كىتابلار من(ده)(ده) وار
 تاپشىرىق: شئىرى ازىرلەيىن و باغلايىجىلار يىزىن آلتىندان خط چكىن

دئمك من و ارام، من ساغام

و لاکين، اييلمه ييب و هئچ بير زاماندا اييلمەز باشيم،

قويوب ارث ديك باشليغي بابكيم، ستاريم،

بۇ ديك باشليغيمدان گنديب هم يوخوم، واريم!

/م.شېسترلى/

تاپشيريقي: اوخويون سادە باغلاييجيلارين آلتيندان بير و مركبلىرىن آلتيندان ايكي خط
چكىن:

چيسگين ياغيش ياغيردى، اوناگوره ده چوخ ايشلهيهييلمەديك

برك يورولموشدوم، ائله حيس انديرديم كى بدنيمي ازيبلىر

معلليم دئييردى كى، عسگرليكدن قورخمايىن. آيدىن دئدى: من ده عسگر اولاجاغام. اولمز

دئدى: نه اولار كى، من ده طيارمچى اولاجاغام

عسگرلريمىز ائله سرعتله هجوم ائتديلىر كى، دوشمنين چكىلمەگه و يا آتش آچماغا
ايمكانى اولمادى

بۇنلار دوزدور، اما بۇگون گئج گلميسن، گنت صاباح گل

يئرینده ساكت اوتور، يوخسا سنى تنبيه اندەرم

بۇ جملەنى تجزيه ائدين و دفتريزه يازين.

اداتلار انله كۆمكىچى نطق حصەلریدیلىرىكى، سۆزلەرنى و یا جملەلەرنى معناسىنى قوتلندىرىر. ااداتلار جملەدن آتساق، جملەن معناسىنا ھىچ بىر خلل گلەمز و فقط اۇنلارنى شىدتى، سرەتى ... یا آزالار، يادا چۇخالار. ااداتلار جملەلەردە خصوصى بىر گۆزلىك وئەمەر و خلق دىلىندە چۇخ ایشلەنر.

«دى گل آخى نە» جملەسىندە اساس فكر «گل» سۆزۈندەدەر، قالان اوچ سۆزون ھامىسى ااداتلار و اۇنلارنى آتساق، جملەن معناسى دگىشمز. ااداتلار دۇرد جۇر اۇلار: الف- ھم مستقىل سۆز، ھمدە اادات كىمى ایشلەنلەرنىكى، مەملەرى بۇنلاردىر:

بئلە، انلە، آخىر، آرتىق، تەك، تەكجە، گۆرەسن، باخ، گل، گلەن، گلەن، قۇي، گۆر، قۇيۇن، گۆرون، گۆروم...

بۇنلارنى اادات و يا آيرى نطق حصەسىندىن اۇلماسىنى جملەدە گۆردۈگۈ وظيفەدن بىلمەك لازىمدىر. مئلا: «بئلە دئمە» و «سەن دئدىم دئمە بئلە» جملەلەرنى بىرىنچى سىندە «بئلە» سۆزۈ ظەرفىدەر، لاکىن اىكىنچى جملەدە ااداتلار و «دئمە» سۆزۈنە تاكىدى آرتىرىر.

ب- ھم باغلايىچى، ھمدە اادات كىمى ایشلەنلەرنىكى، مەملەرى بۇنلاردىر: كى، حتى، دا، دە، آنجاق، اما، فقط، نە...

بۇنلارنى دا بىرى- بىرىندىن جملەدە كى وظيفەسىندىن سىچمەك لازىمدىر. مئلا: اۇنا دئدىم كى، گل (باغلايىچى)، سەن دئدىم كى(ادات).

ج- يالنىز اادات كىمى ایشلەنلەرنىكى، بەعضىلەرى بۇنلاردىر: لاپ، آخى، محض، مگر، كاش، بارى، بس (بە)، ماغىل، دى، دە، دى؛ دى، گىلەن، داخى، بىجە (بىرچە).. اۇرنەك- لىر: لاپ ياخشىدەر، ياز آخى! ، دئمەدىن مگر؟ ، محض بۇ ایشى گۆر، كاش گلەيدىن، بۇ سۆزۈ دئمە بارى، دئمە بە اۇ اۈزۈ بىلىرمىش، بس نە دئدىن؟ = نە دئدىن بس؟ ، گەت گىلەن...

اداتلارین قۇرولوشجا نۇعلاری

اداتلار قۇرولوشجا اۆچ جۆر اۇلار:

- ۱- ساده ااداتلار: بیر حصەدن عبارت اۇلان ااداتلار ساده ااداتلار دئییلیر. بۇنلارین ان چۇخ ایشلەننلری بۇنلاردیر: آخی، آخیر، لاپ، گۆر، باخ، بس، بیر، مگر، بئله، یالنیز، محض، فقط، آنجاق، داها، دی، ده، گل، قوی، ها، آرتیق، باری، ماغیل، تک، گیلن...
- ۲- دۆزلمه ااداتلار: ساده ااداتلار «جا-جه» شکیلچیسى علاوه انتمکله دۆزملن ااداتلار دۆزلمه ااداتلار دئییلیر. اۆرنکلر: بئلهجه، ائلهجه، بیرجه = بیجه، تکجه
- ۳- مرکب ااداتلار: ایکى و یا نچە ساده ااداتان یارانان ااداتلار مرکب اادات دئییلیر. اۆرنکلر: بئلهجهده، بیرده، بیرده کی، ائلهجهده..

اداتلارین معناجا نۇعلاری

اداتلارین معنا جهتدن آشاغیداکی نۇعلاری واردیر:

- الف- شدتلندیرن ااداتلار:** بۇ ااداتلار سۆزون معناسى و یا جملەنین فکرینی شدتلندیرر. بۇنلارین چۇخ ایشلەننلری بۇنلاردیر: آخی، آخیر، حتی، ها، لاپ، کی، آرتیق، داها، بئله، ائله، دا، ده، دی، جا، جه، گیلن، نه...
- ایشلنمه نمونەلری: دی گل آخی - آخیر منی بۇرا یئتیردین - حتی اۆزوده دیلندى - لاپ یاخشى یازها - سنه بئله، دئدیم کی ایشیمیز دۆزەلیب - داها دایانما، بۇ ایشی گۆر، گۆرمورم. نییه؟ ائله! - وۇردا - دانیش بیرجه منه - گئت گیلن.

ب- دىققىلىشىدىمە، مەھدودلاشدىرما اداىلارى: بۇنلار سۇزو و يا فكىرىن مەناسىنى مەھدودلاشدىرار و يا دىققىلىشىدىرر. بۇ اداىلارىن چۇخ اىشلەننلرى بۇنلاردىر: يالنىز، مەھس، ائلە، آنجاق، فقط، بىرە، تەكە...

اىشلىتىمەك اۇرنىكلىرى: يالنىز = فقط = آنجاق = تەكە = مەھس = ائلە بو سۇزو دىئىنە.

ج- سوال اداىلارى: بۇ اداىلار جەلەنن سوالىنى گۇجلىدىرر، بۇ اداىلارىن چۇخ اىشلە- نلرى بۇنلاردىر: بس، مەگر، يەنى، آخى، مى = مو...

اىشلىتىمەك اۇرنىكلىرى: بس اۇنو گۇرمەدىن؟ - مەگر اۇزون بىلمىرسن؟ - آخى گىتىمەك اىستەمىرسن؟ - يەنى بۇ سۇزو دۇز دىيىلدىر؟ - گىتىمىرسنمى؟ - گۇرمورمو؟ ..

د- امر اداىلارى: بۇ اداىلار جەلەلردە مەصلەت، تەكىد و امرى آرتىرار. بۇ اداىلار دىلىمىزدە چۇخدور. اۇنلارىن چۇخ اىشلەننلرى بۇنلاردىر: باخ، گل، گلەن، گلەسىن، گلەسنە، قۇى، قۇيون، گۇر، گۇرون، گۇرسون، بىر، ها، دا، دە، سانا، سەنە، گىلەن...

اىشلىتىمەك اۇرنىكلىرى: باخ گۇر اۇنا نە اندرم، گل شىطان آتىندان دۇش، گلەن بىرلىك اندك، گلەسىن بۇنودا بىلمەسىن، گلەسنە بىر عرىضە يازاق، قۇى بىر اۇ بۇرايا گلەسىن، قۇيون اىشىمىزى گۇرك، گۇرسون اۇنون باشىنا نە اۇيون آچارام؟ ، گۇر اۇنا نە تۇى تۇتارام، يادىندان چىخماسىن ها، بىر گۇرسون اۇنا نە اندەرم؟ دىسىن دە، نە اۇلار كى؟ ، عرىضە يازىر يازسىن دا ، دىنچ اۇتور سانا، گلەسنە بىر اۇنونلا گۇروشك ، گىت راحات اۇتور گىلەن

ه- تصدىق و اىنكار اداىلارى: بۇ اداىلار جەلەدە كى فكىرىن تصدىقى و يا اىنكارىنى گۇجلىدىرر. تصدىق بىلدىرن مەم اداىلار بۇنلاردىر: بلى، ها، هە، آها، بلى دە... اىنكار بىلدىرن اداىلارىن مەملرى بۇنلاردىر: يۇخ، خىير، هىچ، هىچ دە، يۇخ- يۇخ ، ادا..

اىشلىتىمەك نەونەلرى: بلى، مەن اۇزوم گۇردوم - گىت ها - هە ائلەدىر - آها ياخشى اۇلدو دىنن - بلى دە = هەدە اۇزون وۇر، اۇزون دە آغلا - يۇخ بۇ اىش اۇلان دىيىل - خىير = ادا اۇلماز - هىچ دە بۇ سۇزو دۇز دىيىلدىر - يۇخ- يۇخ بۇ اىشى گۇرمەيىن..

و) آرزو- شرط اداتلاری: بۇ اداتلار جملەدە آرزو، حسرت و شرط مفھومو بیلدیرر. بۇ اداتلارین چۇخ ایشلەننلری بۇنلاردیر: کاش، کاشکی، ای کاش، کاشکا، نه کی، بیرجە، باری، نه اولار، نه اولار کی

ایشلتمک نمونەلری: کاش = کاشکی = ای کاش = کاشکا سنده بو شنلیکده اولایدین – نه کی اویرنەسن – بیرجە بۇ ایش باش تۇتایدی! – باری بیر تشکر ائله – نه اولار = نه اولار کی سنده اوز آرزونا چاتاسان..

تاپشیریق: «بیر، دی، نه، بلی، آخی، یۇخ، بس، هئچ، خئیر» اداتلاریندن مناسیبینی نقطەلرین یئرینە قویوب دفتریزە یازین:

دئیین ... گۇروم منیم ... یوردوم وار یا یۇخ؟

انسان ... وطنسیر اولار؟

... بۇ قدر پۇلو هارادان تاپدین؟

... من یازمیشام

... من ائشیتەمەمیشم

... من گۇرمەمیشم، نئجە یالان دئییم، ... وجدانیم؟

سنه گۇوندیگیم داغلار سنه ... قار یاغارمیش /مئل/

بۇ ... اولدو سۇز؟

... بیزدن هئچ کیم بیلیمیر

... سۇیلە گۇروم

حسن ... بۇ ایشده وارایمیش

دى گل آخى دە

دى ترين ...

... بيلميرم

... وار؟، باشيم آغريبير.

تاپشيريқ: جملەلىرى اداتلى و اداتسىز اوخويون و فرقلرینه فکر وئرين.

هئچ اوزون گورمهدين؟ گلدين مى؟ - بلى! گلديم. بو اوزوده ياخشى ايش دئيلىدير - او
اوزو گوردو كى! - بس نئجه بيلميشدين؟ - ياد آداما هئچده آزادلىق گتيرمز - دى بير
دانش گورك آخى! - ائلهده بس سن نه ايدين؟ - هه ايندى قولاق آس من دئييم - نه
شيريندير آنادىلى!

تاپشيريқ: كلمەلرين هر بيرىنى ايکى جملەده ائله ايشلەيدىن كى، بير جملەده ادات
اولسونلار، او بيرى جملەده آيرى نطق حصەسى. جملەلىرى دفترىزه يازين:

آرتىق، بس، باخ، قۇى، كى، گورون

تاپشيريқ: اداتلارين هر بيرىنى بير جملەده ايشلەيدىب دفترىزه يازين:

آخى، لاپ، داها، بئله، دى، گيلن، نه، داها، كى

تاپشيريқ: اداتلارين آلتيندان خط چكىن و نۇعونو گۇسترين:

سن نه دئدين بس؟ - داها آرتىق ايشلەمەلىسن - مگر سن اوزون باجارمسان؟ - يعنى
پۇلاد اوز قارداشيندان كۆسوب؟ - من هارا، او هارا؟ - آتانا مكتوب يازدين مى؟ - قۇى
بير من اؤنو گوروم.

تاپشيريқ: اداتلارين هر بيرىنى بير جملەده ايشلەيدىب دفترىزه يازين:

گلين، يۇخ، ابداء، بلى، هه، خئير، آها، ها، هئچده

تاپشیریق: ادا تالارین آلتیندان خط چکین و نۇعونو گۇستیرین:

یۇخ قارداش منیم سندن شکایت ائتمگه نه حقیم وار!

خئیر، من بۇنودا بیلیمیرم اۇنودا

بلی من گۇردوم

یۇخ- یۇخ بۇنو بۇراخ

دی بیر ترپن گۇرەک آخی

داها بۇ ایشی گۇرمه

هه، بۇ حیکایه نی خوشلادین می؟

حتی سنهده یاخشی دئییل.

/سۇن جمله نی تجزیه اندیب دقتریزه یازین/

آرا سۆزلر

عادى جملەلر بۆتون عضولرى مختلف علاقلەلرى بىرى- بىرىنە باغلى اولور، لاکن جملەدە ائله سۆزلردە اولور كى، جملەنن او بىرى عضولرلە باغلى اولمور او بىرى عضولرلن عكسینە ھىچ بىر سؤالا جواب وئرمير. بئله سۆزلرە «آرا سۆزلر» و يا «مۇدال سۆزلر» دئییلير.

آراسۆزلر اوچ دستەدیر: ۱- آراسۆزلر ۲- خطاب ۳- جملەنن اولیندە ایشلەنن «بلى، یوخ، خئییر، یاخشى» سۆزلرى.

آراسۆزلر:

آراسۆزلر دانیشانن سؤیلەدیگی فیکرە مناسیبتینی بیلدیریر معنا خصوصیتلرینە گۆرە آراسۆزلرین آشاغیداكى نۇعلارى واردیر:

۱- یقین بیلدیرنلر. ان اؤنملی لری بۇنلاردیر:

البتە، البتە كى، البت، البت كى، شۆبھەسىز، شۆبھەسىزكى، حقیقتا، دۇغرودان، دۇغروداندا، دۆزو، سۆزون دۆزو، سۆزون دۇغروسو، دۇغروسو، دۇغروسو كى، سۆزسوز، سۆزسوزكى، معلوم اولدوغو اۆزرە، ھە؟...

۲) شۆبھە، گۇمان و احتمال بیلدیرنلر، بو آرا سۆزلرین ان چۇخ ایشلەننلری بۇنلاردیر: بلكە، بلكە دە، احتمال، احتمال كى، دئیەسن، گۆرەسن گۇمان كى، گرک كى، یقین، یقین كى..

۳) غیرمعینلىك بیلدیرنلر، بۇنلارین ان چۇخ ایشلەننلری بۇنلاردیر: نئجە دئیەرلر، نە تەر دئیەرلر..

۴) تاسف بیلدیرنلر. بۇنلارین ان چۇخ ایشلەننلری بۇنلاردیر:

تاسف، تاسف کی، حئیف، حئیف کی..

(۵) دئیلمیش فیکرین منبعینی بیلدیرن لر کی ان چوخ ایشلەننلری بۇنلاردیر:

منجه، سنجە، بیزجە، سیزجە، ظنیمیزجە، فیکریمیزجە، فیکرینیزجە، روایتە گۆرە، دئییلنە گۆرە، دئییلدیگینە گۆرە، منە گۆرە، اُونون فیکرینجە، اُونلارین فیکرینجە، فیلانکسین فیکرینجە، فیلانکس دئمیشکن..

(۶) نتیجە و عمومی لشدیرمە بیلدیرن لر. بۇنلارین ان چوخ ایشلەننلری آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

خلاصە، دئمک، دئمک کی، دئمەلی، بیر سۆزلە، بئلەلیکە، اُزون سۆزون قیساسی، سۆزون قیساسی، قیساسی، اُزون سۆزون مختصری، مختصری، مختصر، مختصرکی، عمومیتلە، آخیری کی، القصە..

(۷) فیکرین سیرا و سلسلەسینی بیلدیرن لر. بۇنلارین ان چوخ ایشلەننلری بۇنلاردیر: اولاً، بیرینجیسی، ایکینجیسی..

بیر سیرا سۆز بیرلشمەلری دە جملەدە آراسۆز اولایلر. مثلاً «بۇ آخشام، اولاً بیلسین کی، دۆستلاریملا گۆرۈشەجگم» /س.قدیرزادە/ جملەسیندە «اولاً بیلسین کی» سۆز بیرلشمە-سی جملەنین او بیرى اساسی و غیراساسی عضولریلە ھنچ بیر علاقەسى یۇخدور و بۇناگۆرە دە بۇ جملەدە «آرا سۆز بیرلشمەسى» حساب اولور.

خىطاب

كىمە ايسە چاغىرىش، مراجعت و خىطاب عنوانيله دئيىلن سۆزلره «خىطاب» دئيىلىر كى، جملەننن او بىرى عضولريله باغلى اولمور و «آراسۆز» سايىلىر. خىطابلار تركيب اعتباريله يا سادە (بىر سۆزدن عبارت) و يا مركب (ايكى و يا نئچە سۆزدن عبارت) اولور.

خىطابلار آشاغيداكى مقاملاردا ايشلەنىر:

(۱) چاغىرىش بىلدىرنلر. بۇنلار مختليف نطق حصەلرىندن عبارت اولور. بىر اورنك: آي قىز! عۆمرونو ايكي قۇدوقدان اۆترو چۆرودەجكسن؟ /گ.صباحى/

(۲) مراجعت بىلدىرنلر. بىر اورنك: قۇمرو، باجىم، چمدانلارى آپار. /ع.وليف/

(۳) خىطاب شخصين اۆز- اۆزونه مراجعتى مقاميندا اولور. اورنك:

...لاپ آيىلميشدى. اۆزو- اۆز ساققالينا گۆلەرك: باخ! كئف بۇنا دئيەرلر- دئدى.
/گ.صباحى/

(۴) احساسات مقاميندا ايشلەنلر. اورنك: آي قىز! آغلىنى باشينا يىغ. /گ.صباحى/

(۵) احساساتى آرتيرماق اۆچون عىنى بىر خىطاب نئچە دفعە تکرار اولور. اورنك:

آيرىلارمى كۆنول جاندان آذربايجان، آذربايجان! /وۇرغون/

(۶) بعضا بىر نئچە سۆز، حتى بىر مصراع باشا- باش خىطاب اولور. اورنك:

هانى بس صاباحين، هانى بس يىيەن؟ بىر باغلى قايبدان سۆردوم دئيە، من.
/م.شبسترلى/

جملەنەن اولىندە گلەن «بلى، يۇخ، خىيىر، ياخشى» سۆزلەرى

دېلىمىزدە «بلى، يۇخ، خىيىر، ياخشى» سۆزلەرى جملەنەن اولىندە گلەن و جملەنەن اۇ بېرى
عضولرلە باغلى اولماز، بۇناگۇردە آراسۇز حساب اولار. بۇ سۆزلەردەن «بلى»
تصديق، كناية و يا تصديق- آرزو مقامىندا ايشلەنر. اۇرنكلر:

بلى، بلى! دئە مىرزا رسول اۇنون سۆزونو تصديق اندىب علاوہ انتدى. /گ.صباحى/

بلى، بلى! يالقيزلىقدان. /گ.صباحى/

بلى، بۇدا بىزىم قازانچىمىز. /ع.حقونردىيف/

بۇ سۆزلەردەن «يۇخ» يا دانىشانىن اۇز سۆزونون و يا باشقاسىنىن دئىگى فېكرى رد
ائتمك اۇچون ايشلەنر. اۇرنكلر:

يۇخ، تانرىم! ياشاماق اىستەيىرم. /گ.صباحى/

يۇخ، بابا! ... ائلە بىر خبر يۇخدور. /گ.صباحى/

يۇخ، يۇخ! مەن گۇلزاردا پىمانە گرگىز. /م.شېستىرلى/

بۇ سۆزلەردەن «خىيىر» طرفىن فېكرى و سۆزونە قارشى اعتراض بىلدىرمك اۇچون
ايشلەنر. اۇرنكلر:

خىيىر، مەن گۇلمەلى دگىلم... /ح.مەدى/

خىيىر، خىيىر، ... ايش سىز دئىن كىمى دگىل. /م.سلىمانوف/

بۇ سۆزلەردەن «ياخشى» سوال جملەلرىنىن اولىندە گلەن و مختالىف احساساتى نظره
چاتدىرماق اۇچون دئىيلر و بعضا تکرار اولار. اۇرنكلر:

ياخشى! ياتارام، بداخلاقلار. /گ.صباحى/

ياخشى، سىن بۇ اۇشاقلارنى كۆچەلەردە نە اۆچون گزديريرسىن؟ /ج.جبارلى/

ياخشى، ياكشى! اۆزونو تۆلكو اۆلومونه وۇرما. /گ.صباحى/

ياخشى، بۇنلارنى قىمتى نۆچەدير؟ /ج.جبارلى/

شېستىر ۲۱-۸-۱۳۶۵

استفاده اولونموش ماخذلر

الف) علمی اثرلر:

- ۱- خلقین دانیشیق دیلی.
- ۲- معاصر آذربایجان دیلی. مختار حسین زاده. آذربایجان دولت اونیورسیتتهسی نشریاتی. باکی ۱۹۵۴
- ۳- آذربایجان دیلی گراماتیکاسی. بیرینجی حصه ۶-۵-نجی صینیفلر اوچون. س.جعفروف. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۶۹
- ۴- آذربایجان دیلی. س.جعفروف. ا.فرجوف. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۷۹
- ۵- آذربایجان دیلی. م.شیرعلیف. م.حسین زاده. ۸-۷-نجی صینیفلر اوچون. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۷۵
- ۶- آذربایجان دیلینده فعل. حسن میرزه‌یف. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۸۶
- ۷- معاصر آذربایجان دیلی. فونتیکا، الفبا، اؤر فوئپیا، اؤر فوئپیا، لکسیوکولوگیا. رداکتورلار: م.آ.شیرعلیف. ز.ی.بوداقووا. علم نشریاتی. باکی ۱۹۷۸
- ۸- اورتا مکتبه آذربایجان دیلینین تدریسی مئتودیکاسی. آ.عبداللایف. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۷۸
- ۹- عمومی دیلچیلیک. آفت قوربانوف. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۸۹
- ۱۰- معاصر آذربایجان دیلینده اؤمونیملر لغتی. ح.حسنوف. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۸۱

- ۱۱- آذربایجان دیلی فرازئولوگیاسینین اساسلاری. ح.بایراموف. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۷۸
- ۱۲- آذربایجان دیلی تدریسینده معنا- اینتوتاتسیا تحلیلی. ن.احمدوف. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۸۱
- ۱۳- معاصر آذربایجان دیلینین مؤرفوگیاسیندان پراکتیکوم. آذربایجان دولت اونیورسیتتهسی نشریاتی. باکی ۱۹۸۱
- ۱۴- دیوان لغاتالترک. تالیف محمودبنالحسینبنمحمدالکاشغری. آنکارا ۱۹۴۰ (عربجه)
- ۱۵- دیوانلغاتالترک. ترجمه. چئویرن: بسیم آتالای. ۳جلده. آنکارا ۱۹۸۶
- ۱۶- دیوانلغاتالترک /دیزنی/ آنکارا ۱۹۸۶
- ۱۷- سیری در تاریخ زبان و لهجههای ترکی. دکتر جواد هئیت. چاپ دوم. تهران ۱۳۶۶ (فارسجا)
- ۱۸- آذربایجان ادبی دیلینین تاریخی. دمیرچی زاده. معارف نشریاتی. باکی ۱۹۷۹
- ۱۹- اسگی تورکجهنین گرامری. آ.وون قادن. آنکارا ۱۹۸۸
- ۲۰- مقایسهالغنین. دکتر جواد هئیت. تهران ۱۳۶۲ (فارسجا)
- ۲۱- آنادیلی. بیرینجی کتاب. تهران
- ۲۲- آنادیلی. ایکینجی کتاب. تهران
- ۲۳- آنادیلی. اوچونجو کتاب. تهران
- ۲۴- اؤرخون آبیدهلری. محر ارگین. استانبول ۱۹۷۰

- ۲۵- آذربایجان دیلینین گراماتیکاسی. ایکینجی حصه. باکی ۱۹۵۹. رداکتورلار:
ر.ا. رستموف. م.ش. شیرعلیف. ز.ی. بوداقووا
- ۲۶- ایران تورکجه‌سینین صرفی. دوقتور م.ت.ز. ۱۳۵۳
- ۲۷- آذری دیلینین گرامری. تیمور پیرهاشمی. تبریز ۱۳۶۸
- ۲۸- کلمه‌لر اوزرینه. دوقتور حمید نطقی (وارلیقدان)
- ۲۹- آنادیلی. دوردونجو کتاب. تهران
- ۳۰- ساختمان فعل در زبان ترکی. دکتر نادر وزین‌پور. تهران ۱۳۴۸ (فارسجا)
- ۳۱- تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش. دکتر هئیت. تهران ۱۳۶۵
- ۳۲- صحاح‌العجم. هندوشاه نخجوانی. تهران ۱۳۶۱
- ۳۳- معاصیر آذربایجان دیلی. پروفیسور م.حسین‌زاده. معریف نشریاتی. باکی ۱۹۷۳

ب) ادبی- بدیعی اثرلرین اوئملی‌لری:

- ۱- امام خمینینین وصیتنامه‌سی
- ۲- کلیات دخیل ۱۳۶۴
- ۳- عقاید اسلام و فروع دین. شیخ حسن ملازاده. گنجه ۱۳۲۹
- ۴- ادب خزینه‌سی. علی اصغر خرم. تهران ۱۳۵۹
- ۵- امثال و حکم. عل اصغر مجتهدی تبریز
- ۶- ادبیات اوجاغی. یحیی شیدا. تبریز ۱۳۶۴
- ۷- دهنامه. شاه اسماعیل ختایی. باکی ۱۳۴۸

- ۸- غزلر. شاه اسماعیل ختایی. باکی ۱۹۷۳
- ۹- دیل و ادبیات. تبریزی علی. تهران
- ۱۰- آذربایجان فولکلوروندان نمونه‌لر. دکتر سلام‌الله جاوید. تهران ۱۳۵۸
- ۱۱- یوخسوللار نغمه‌سی. غلامعلی آذری. ۲ جلد. تبریز ۱۳۶۳
- ۱۲- آخان بۇلاق. محمد ابراهیم رنجدوزان. تبریز ۱۳۶۳
- ۱۳- ماویلر. سحر. تهران ۱۳۶۵
- ۱۴- یاشیل ماهنی. سحر. تهران ۱۳۶۹
- ۱۵- هۆپ هۆپنامه. صابر. تبریز ۱۳۲۰
- ۱۶- کؤراؤغلو. باکی ۱۹۴۱
- ۱۷- لعلی. دیوان. تبریز
- ۱۸- علی آغا واحید. غزلر. تبریز
- ۱۹- نریمان نریمانوف. اثرلر. باکی ۱۹۷۱
- ۲۰- حسین مهدی. اودلو قیلینج. باکی ۱۹۴۶
- ۲۱- نبی خزری. تهران ۱۹۶۸
- ۲۲- سید ابوالقاسم نباتی. دیوان. تهران ۱۳۴۵
- ۲۳- واقف. دیوان. تبریز
- ۲۴- جلیل محمد قلیزاده. سئچلمیش اثرلری. آذربایجان دولت نشریاتی. باکی ۱۹۶۷
- ۲۵- میرزا علی معجز. کلیات. تبریز ۱۳۲۴
- ۲۶- قارتال. گنجعلی صباحی. تهران ۱۳۵۷

- ۲۷- حیات فاجعه‌لریندن. گنجعلی صباحی. تهران ۱۳۵۹
- ۲۸- کلیات دیوان راجی. تبریز ۱۳۶۴
- ۲۹- دیوان حیران خانیم. تبریز
- ۳۰- صراف. دیوان. تبریز
- ۳۱- کلیات اشعار ترکی شهریار. تهران ۱۳۶۸
- ۳۲- آی ساوالان. سید جعفر موسوی. تهران ۱۳۶۵
- ۳۳- سازیمین سؤزو. سهند. ۲ جلد
- ۳۴- پروانه‌نین سرگذشتی. م. شبسترلی. بغداد ۱۳۵۰
- ۳۵- عاشیق عل‌سگر. تهران ۱۳۶۳
- ۳۶- محمد فضولی. دیوان. تهران ۱۳۶۶
- ۳۷- ائل سوغاتی. واله. تهران ۱۳۷۰
- ۳۸- گلینلر بزه‌گی. اعتماد. تبریز ۱۳۶۰
- ۳۹- هجران خسته‌سی. محزون. تهران ۱۳۵۸
- ۴۰- چاغریلمامیش قوناق‌لار. حیدر عباسی(باریشماز). تبریز ۱۳۶۴
- ۴۱- سلطان ساوالان. موغان دیلیجه. تبریز ۱۳۶۸
- ۴۲- کؤنول دردی. سید تقوی. حامد. تهران ۱۳۶۱
- ۴۳- قشقای شعری. شهباز شهبازی. شیراز ۱۳۶۷
- ۴۴- ماکولو. ستارخان(رومان). آذربایجان دولت نشریاتی. باکی ۱۹۸۳
- ۴۵- عاشیق‌لی کاروان. مفتون امینی. تبریز ۱۳۵۷

- ۴۶- کتاب دده قورقود. تهران ۱۳۵۸
- ۴۷- حبیبی. دیوان. تهران ۱۳۶۰
- ۴۸- عمادالدین نسیمی. دیوان ۳جلده. علم نشریاتی. باکی ۱۹۷۳
- ۴۹- باغبان ائل اوغلو. م.شبسترلی. تبریز ۱۳۵۸
- ۵۰- صمد وۇرغون. سئچیلیمیش اثرلری ۳جلده. آذربایجان دولت نشریاتی. باکی ۱۹۷۴
- ۵۱- جعفر جبارلی. اثرلری ۳جلده. آذربایجان دولت نشریاتی. باکی ۱۹۶۹
- ۵۲- جلال برگشاد. سئیریلیمیش قیلینج. گنجلیک. باکی ۱۹۸۱
- ۵۳- محبت داستانلاری. منظوری خامنه‌ای. تهران ۱۳۶۹
- ۵۴- بایاتیلار. تبریز ۱۳۶۳

(ج) دوری مطبوعات:

- ۱- وارلیق مجله‌سی. بوتون دؤورو.
- ۲- فروغ آزادی. روزنامه.
- ۳- اسلامی بیرلیک. روزنامه.
- ۴- یول(کیهان هوایی). روزنامه.
- ۵- سهند(اطلاعات). روزنامه.